

70 к.

ФЕСИМЪГЕН КЪОКЪУСЫ

ТАИР ХАЛИЛОВ

ЮСУФ АЛИЕВ

ИСМАИЛЬ КЕРИМОВ

ФЕСИМЪГЕН КЪОКЪУСЫ

ТАИР ХАЛИЛОВ

ЮСУФ АЛИЕВ

ИСМАИЛЬ КЕРИМОВ

ФЕСИМЬГЕН КЪОКЪУСЫ

Икяелер ве повестьлер.

Ташкент
Гъафур Гъулам адына эдебият ве санъат нешрияты
1985

С (Крымтат)
Х 21

ТАИР ХАЛИЛОВ

С $\frac{4702730200-103}{М 352 (04) -85}$ 68-85

© Гяфур Гяулам адына эдебият ве саньат нешрияты 1985 с.

Халилов Таир Бекирович 1940 сенеси сентябрь 6-да Кърым областынынъ, Эски-Кърым районундаки Къарабай коюнле догъды. 1959 сенеси Андижан областынынъ Мархамат районундаки орта мектепни битирди.
1961—1963 сенелери Совет Ордусунда хызмет этти.
1969 сенеси Ташкент кой хозайствосы институтунинъ багъ-багъчаджылыкъ факультетини битирген сонъ «Ахангаран» совхозында агроном хызметинде булунды.
Ильки икяслери «Правда Востока», «Ленин байрагы» газеталарында ве «Йылдыз» журналында басылдылар.
Шимди Ташкент шесэринде яшай ве кондитер маллары комбинатында чалыша.

ИЛЬК КЪАР

— Баба, баба, бакъ!— деп буллюр киби темиз, тыныкъ сесинен къычырды еди яшында огълум, саба эрте пенджере огюне барып.— Бакъ, баба, къар! Ура-а! Къар!— О авучларыны бири-бирине урып шапылда-тып алды.

Мен тешегимден котерилли, азбаргъа бир назар ташладым. Табиат бир геджеде эр ерни бем-безд этип чыкъкъан: дамлар, тереклер, ер ап-акъ! Къапымда сыптырсыз къуванч ойнаятыр, ёкъса оны юксек кок-тен къар алып тюштимми?.. Озь-оюме: эбет о, дюньки эвими-баркъымны, ичими-багърымны толдурган къуванч эди. Дюнь «Ленин байрагы» газетасы ильк икяемни басты!

Кийиндим, бетимни ювип, тышары чыкътым. Тыш къапыны ачкъанымнен бирден козьлерим къамашты — бу къадар беззлыкъ олурмы! Дюнья юзюни къаплап алган къар манъа къараланмаган бем-безд кягъыт та-багы киби олып корюнди... Босагъадан дос-догъру ильк къар устуне адым аттым. Булутсыз мас-мавы кок сабий къальби киби темиз-пак. Догъаяткъан ку-неш дерсинъ алтын табагы, сап-сары, даа нурсуз, гуя элинъе алмакъ мумкюн... Бем-безд къар узеринде сим-сия кьаргъалар. Оларнынъ «къар-р» деген къаба сесле-ри орталыкъта турган аджайипи сюкюнегини бозалар.

Бираз доланып эвге къайтаткъанда, къомшумыз-нынъ азбар къапысы ачылды ве бели юнъ шалнен

багылы, бир элинде аселет собадан куль алмакъ ичюн ясалган куречик, дигеринде сипиртке Хатидже апте корюнди. О, кяр баскыан азбарыны темизлей эди.

— Мерабанъыз, Хатидже абла,— деп селямлаштым.— Саба шерефинъыз хайырлы олсун! Биринджи кярнеп сизин!..

— Хайырлы, огълум, хайырлы,— деди Хатидже апте шень бир давушпен ве башынен кяргъа ишарет этти:— Темизлигине бакъ сен онынъ! Мубарекнинъ устюне басмагъа биле кыймайсынъ.

— Мен де сабадан берли сейир этти юрем,— дедим.

— Кир, бир къаве ичейик,— деп давет этти о.

Мен итираз этмедим, Хатидже аптенинъ элинден сипирткени алып, аяккъаплаырма япышып кългъан кърны сипирдим де, ичери кирдим.

Хатидже антени мен та балалыгымдан биле эдим. Джемаат арасында оны Къатче, озъ акъраилары— Атче, бизлер, балалар исе, нечюндир Акъча абла деп чагыра эдик.

Джыллы ашханеде йымшакъ миндерчик устюнде, диваргъа таянып тургъан при кърмызы чечекли ве дюльбер орынекли ястыкъларгъа ясланып раат отурдым. Хатидже апте кунеш тюсте бакъыр джезвесине эки къаве къашыкъ къл дегирменинде чекильген къаве септи де, онъа чайниктен къайнакъ сув тѳкки, атеи устюне кълйды. Къаве кълбарып ташайым дегенде, деръал джезвенинъ узун сапындан тутып, фильджанларгъа сыджакъ къаве толдурды. Фильджаннынъ бирисини маъга узатып:

— Саба шерефинъ хайырлы олсун, огълум,— деди.

— Сагъ олунъыз, Хатидже абла,— дедим.

Оданынъ ичине яйылып кеткен хош ве тендирист къаве кълкъусыны ичме чекип-чекип, бир кесек шернен кълвемни иштианен ичтим.

— Олюлеринъизиннъ джанына тийсин,— дедим, фильджанны бошаткъан сонъ.

— Афиетлер олсун, огълум. Узат фильджанынъны, кълве тельбесинде бир фал бакъайым,— деди Хатидже апте, сабий киби тишсиз, муляйым кулюмсиреди.

— Ондаи яхшысы, мумкюн олса, бакълалар иле бакъынъыз,— деп риджа эттим.

Хатидже апте ашыкъмай башта пештималынынъ астындаки бол кълфтанынынъ джебинден тютюн кессини чыктарды. Хатидже апте кесе ерине безден тикильген торбачыкъ къллана эди. О торбачыкыны чезди де, ичинден бир чымтым махорка алып газета парчасына сепкен сонъ, никотинден сарарып кългъан, санарсынъ кълналангъан пармакълары арасында кямилликнен бир сигар сарды.

Анъладыгъыма коре, Хатидже аптенинъ фал бакъмасы зенаат дегиль, гонъюль алмасы, лаф ачмасына себеп...

Хатидже апте сигар якъкъан сонъ, миндер астындан кучючик бир богъчачыкъ алды. Денъиз ташчыкъларына бенъзеген сырлы, йылтыравукъ бакълаларны ве оларгъа кършыкъ таш киби кълтып кългъан туз ве шекер кесечиклерини авучлары ичине кълйды да, сагъ къллагына якъынлаштырып, шакъырдатып алгъан сонъ, авучларыны ачып оларны килим устюне тыгъыртып йиберди. Бираз бакълаларгъа тюшкюн алда бакъып отурды. Ннает:

— Якъын кунълерде сени кенъ девлет ёлу бсклей,— деди.— Коресинъми, шекер сеннен ян-янаша тура, са-нъа бакъа, туз исе четте ята, демек, къласеветсиз, айдын ёл кълсмет эте... Буюджексинъ, огълум, буюк адам оладжакъсынъ...

Мен кульдим.

— Хатидже абла, не ичюн сизинъ фалларынъыз эр кеске огъурлыкъ багъышлайлар я?..

— Э, балам,— деп кокиос кечирди къртий.— Инсаннынъ гонълюни кърмакъ бир шей дегиль. Онынъ къларине теселли тапмакъ кълйын...

Тарс этип кѡпы ачылды. Талагы кѡтып Хатидже аптенинъ Эскендер торуны одагы кирди.

— Ката! Танъда «Аджеле ярдым» Эсманы локъсаханге алып кетти. Дуа эт, огълан бала кѡысмет этсин! Къыз догъурса, барып да бакъмам...

— Шашма-шашмалама, алла тааля не версе, о ола. Огълан олсун, кѡыз олсун, эли-аягы тюз олсун, дегенлер. Энъ эйиси, апасы сагы-сеямет юкюнден кѡуртулып эвге кѡайтып кельсин. Биринджи сефер бала тапмакъ кѡлай беллейсинъми сен? Кимге бенъзейсинъ аслы, билмейим. Сачма олма, авраттан кѡуру кѡалма даа... Къаза-бея корюнип кельмей. Алла сакъласын!

— Ойле олса, ката, барып азырлыкъ корейим. Ола билир, бир де-бир ярдым керек олып кѡалыр...

— Бу башкъа лаф, балам. Вар, давран бунъа.

Эскендер алель-аджеле чыкып кетти, агъыр-аякълы кѡарысына ашыкты.

— Бала десенъ бала, агъыз сютю кѡурумамай даа, баба олмыш, шишеджек! Кендисине эмизлик керек даа, о нсе эвлят дердини чеке,— деди Хатидже апте, торунынынъ артында бакъып. Лякин онынъ кулькюсинде онынъ аркетлеринде магърурлыкъ не эттим.

— Къыскъаякълынынъ алы белли де, кѡыз догъурса да, шорба тузлу олса да, эр вакъыт кѡбаат онда кѡала...— деп кѡадынлар тарафыны алды Хатидже апте:— Огъул баланы той эткенде чекише дейлер. Ах, чареси олайды да, сиз бир кере бала талып бакъкъайдынъыз, сонъ билир эдинъиз ким чекишкенини... Шимди Эскендерининъ бабасы Исмет агъанънынъ догъгъаны акълыма келе. Омюримде мен де сюфте эбанайлыкъ япмыш эдим. О заман бизлер Уралда яшай эдик. Этрафымыз гуръ дагы (Хатидже апте дагъны орман манасында айта) Шимдики киби хатырымда, кѡара кѡышнынъ чиллеси эди. Аяз, алланынъ кѡышымы, тышары чыкъмакълынъ чареси ёкъ. Сувукътан озенинъ кѡаплап алгъан бир метр кѡалынлыгында буз

чатлап-патлап кете, санки дерсинъ сув тюрюнде топ аталар. Чам тереклери сувукъкъа даяналмай ярылып кетелер... Ашайт кыт олса да, кене яхшы якъарлыкъ истегенинъ кѡадар, гедже-кунъдюз демир соба янып тура. Кошеде чуллу тѡшек устюнде Бедрие келишим кѡарын санджыларындан бармагы ер тапамай. Янымда раметли Эмнишерфе ве Фадимшерфе достларым ярдым бермектелер. Бакъсакъ, кѡопкъа бом-бош, бир ютум сув биле ёкъ. Не япмалы? Сув алып кельмеге эркек десек, якъланымызда кимсе ёкъ. Джемилъ агъанъ, Исмет агъанънынъ бабасы, Бедрие кендисини агъыр дуйгъанынен, бир атлы чананы екип, жѡмшу койге эким кетирмеге кеткен эди. Лячаре, атханеден топал Сулейман агъанъны чагъырдыкъ. Балалыкъта бабасынен берабер сабан сюргенде, къазаланып, сабан тюрюнде кѡала, сагы аягыны зайыфлай, онынъ ичюн лагъабы «топал» Сулейман олып кѡалгъан эди. Аягы сакъат олгъаны ичюн де, дженктен азат олунгъан эди. Не олса да, гъарип (сагы олса, кѡулакълары чыпъласын, ольсе— алла рахмет эйлесин) бош кѡопкъаны алып, озенге сув кетирмеге кетти. Озен учъ юз метр кѡадар узакъта эди. Андан яз-кыш сув ала эдик. Къышта сув бузлагъан сонъ, кѡалын бузны балтанен ойып, оны парлап, тешик япып, сув ала эдик. Сулейман агъанъа не ола, не олмай, аягы тайып сувгъа йыкълып кете. Бугуныгедже тааджипленем, насыл этип о, буз делигинден, озен эсиринден кѡуртулып чыкъа. Энъ тааджиплениш шунда ки, кѡопкъаны биле элинен йибермеген. Кѡапы ачылып, эвге киргенинен, оны корип шаштыкъ: адам дегиль— буз кесеге... Устюндеки фуфайкасы, памукъ штаны кѡакъач киби кѡа-тып кѡалгъан.

— Вай, не олды санъа, огъурсыз? Сальте бир белгъа огърайсынъ!— деймиз, кендимизини нсе ичимиз-багърымыз кѡата, санки бириси кѡытыкълый. Куле-куле бир олдыкъ, ичимиз кѡопты.

— Алла, алла, Сулейман, не сырыкъ киби къатып турасынъ, союн тез-тез, кечъ соба огюне, дейим.

О исе кулюмсирейджек ола, утана, вакъытыны соза. Дарыла, дарыла яш бала киби зорнен союндырдыкъ, тюн урбасынен соба огюнде отурттыкъ. Сув толу къопкъаны соба устюне иситмеге къойдыкъ. Бедрне кошде чапалана, сеси седа бере, баласы дюнья юзюни корьмеге ашыкъа... Не исе, бала догъды. Баланы, анасыны ювдыкъ, темизледик. Сулейман агъанъ малханеден кетирген арпадан бир авуч къавурып, куйдюрип, сонъ оны эзип къаве пиширдик. Къаве деп, ады къаве иште. Сулейман агъанъ урбасыны къурутып кийип, кене малханесине кетти. Энди Джемиль агъанъны беклеп отурамыз. Танъ атып башлады,— бу ерде Хатидже апте аст дудагъына япышып, сёнип къалгъан сигарыны соба ичине ташлады да, янгыдан даа бир сигар ясап тютетти. Сонъ башыны эгип, сёзюни девам этти:— Эки козюм, балам, биз онъа раатсызланып, оны дёрт козьнен бакъып тургъанда, о йырытджыларнынъ тишлерни арасында татлы джаныны вермекте экен...

Саба эрте, даа халкъ тёшегинден къалкъмай эди, одагъа апансыздан кой Советининъ ренси Зуев деген бир адам сюрип кирди. Устюнде безз куркю, башында джыллы къалпагъы, аякъларында валенкилерни. О бизлерден ал-хатыр, локъсанынъ, баланынъ вазнетини сорагъан сонъ, нечюндир пенджере артына худжур-худжур бакъты, козьлерни яшланды, сонъра манъа чевирлини:

— Сабыр этинъиз, бу гедже огълунъыз эляк олды,— деди.

— Айтынъыз, не олды онъа?— деп куркюннинъ этегине япышып, козьлерине тикильдим.

— О, пазарыны кене пенджереге догърултты, юрукъларыны сыкъып, кескин сеснен:— Къашкъырлар! Ач-козь къашкъырлар! Лянетлер олсун сизлерге джаназарлар!— деп бирден къапыны ачып, тышары чыкъып кетти.

Мегер, джигерим баламны, экимге кетейткъанда, алда, къаранлыкъ дагъ ортасында бир сюрю ач къашкъыр сарып ала. Не ат къала, не кендиси. Манъа тек ашындаки къалпагъыны ве къайыш къушагъыны алып ельдилер.— Хатидже аптенинъ миндер устюне чыбырыбыр козь яшлары тамчымакъта эди. О козь яшларыны пештималынынъ уджунен сюртти де:— Билъгеннинъ киби огълум, Джемиль агъанънынъ бабасы, яни меним къоджам, Сентабла агъанъ да дженкиннинъ биринджи кульеринде шент олгъан эди. Къайнатамны исе, демек, Сентабла агъанънынъ бабасыны, Аджы-Умер агъанъны, коллективизация девиринде, озь койлеринде биринджи коммунист ве биринджи колхоз ренси олгъаны ичюн, душманлары Къара дерде гизеленип, о район меджлисинден къайтаткъан геджеси атып ольдюрелер.— Хатидже апте сусты. Ода ичнде ялынъыз дивар саатынынъ чыкъылдысы эшитильмекте эди.— Кене шукурлер олсун бу корьген кульеримизге,— бир-аздан плавье этти о:— Кой Советининъ ренси, акъкъы не керек, пек алидженап киши эди. Къайдандыр тапып бизге ярым чувал ун кетиртип берди. Не яптыкъ-ялмадыкъ, сагъ къалдыкъ. Бала осьти, буюди. Коресинъми Исмет агъанъны. Эскендерининъ бабасыны, машалласы вар, дев киби бир адам, кутюк киби сагълам, ташны сыкъса — сув чыкъаджакъ... Инсаннынъ эджелли кельмесе, онъа бир шей олмай экен. Ойле иште, огълум.

Къапыда кене Эскендер пейда олды. Козьлерни атеш-алев фышкъыра эди. О янып-пишип:

— Ката, козьайдын, даа бир огълан торунунъыз бар!— деп плавье этти.

— Демесе шу?!— къартанай сабырсызлыкънен еринде кыбырдана берди.

Мен де еримден турдым, Эскендерининъ элини сыкъып, хайырладым.

— Отур, огълум, отур! Энди козьайдын къавесини ичейик,— деди Хатидже апте манъа. Эеджаплан-

гъанындан онынъ эли-аякълары къалтырамакъта эди.

Лячаре, зий-чув олып, козъайдын къавесини де ичти.

Ондан сонъ Хатидже аптеге тешеккур бильдирин сокъакъкъа чыкътым.

Сокъакъ бою кетеркен, къаердендир башыма билькъта булунгъан мектепке джаяв къатнай эдим. Къар топу келип тюшти. Айлапып бакъсам, докъуз-о Гуляра нсе кетменини омузына котерип, къадынлар-яшларында огъланчыкъ къар киби безз тишлерини кен бирге тарлагъа памукъ чапаламагъа кете эди. Косътерип, йылмай. Ах, сени фармазон! Токъта сени Чюнки эвлеринде ондан гъайры ишке ярагъан киши

Мен де бир къар топу ясап, онъа яндырдым. Экъкъ эди. Бабасы дженктен къайтып кельмеди. Анасы Гульсюм апте, он бир яшында Эюп къардашы пек

Екъ, не десенъиз денъиз, ильк эсер олсун, ильк эагъыр верем хасталыгъына огърагъан эдилер. Экиси-лят олсун, ильк къар олсун,— нисан ичюн гъаст къагъыннъ де аллары мушкюль эди. Гульсюм апте: «Энди кыйл къадар къалыплыгъында акъ джигерим къал-ды,— дей эди.— Эгер о да къопса, бу дюньядан ишим битеджек. Эки козюм, балаларым не япарлар?!»— деп раатсызлана эди.

СОЛЫП КЪАЛГЪАН ЧЕЧЕКЛЕР

Бу эскирип, сарарып къалгъан фотосуретке бакъкъан сайын бакъаджагъым келе. Эр сефер оны корранталарыны кечипдире эди. Генде бир тюрлю олам, кедерленем, раатсызланам. Мен мектептен къайтып кельгенде, Гуляра даа тар-къагъыт устюнде кулюмсиреп тургъан адам къаерда ада иште булуна эди. Эр акъшам мен оны къаршы-сагъ-селяметни, бахытлымы?— деп ойланам. О, памукъ сыралары арасында оськен

Къолумда туткъан фоторесимден арыкъ ве назармашыкъ отларыны йыгъып эвлерине, эчкилерине черели, эля козлю он учъ—он дёрт яшларында кышаретире эди. Шейтан дегенде, аля бугушьгедже Гуляра-чыкъ бакъмакъта. Бу — Гуляра. тарпынъ эчкилери козь огюме келе. Ойнакъ, сырлы,

Чокъ вакъыт кечсе де, шу фоторесимини чыкъаескин козлю, узун бурма бойнузлы ве узун сакъал-рылгъан саати дакъкъасы шимдики киби козь огюнде-ы о айван, нечюндир, эр вакъыт манъа шейтанны тура. Раатлыкъ куню эди. Кой эалиси, къарты — яшар-нъдыра. Гуляранен экимиз онынъ адыны да Шейтан-зий-чув олып, тюкян огюнде топланды. Эр кес кулюше-еп къойгъан эдик. Гуляранынъ Сеитбекир дайысы кулюше, кимерси къорантасынен берабер, кимерси ек-ны эки айлыкъ улакъ олгъанда, Эюпкъа эдие оларакъ не бир озю ресим чыкъарттылар. Шу куню Гуляра да-ерген эди. Эюп бутюн кунь оныгънен эглене эди. Эки омюринде биринджи кере (анасындан сонъки паравыл ичинде улакыкъ сютлю анабаш эчки олып осьти. ларыны алса керек) пек авес этип, эм утанып, эм йышавул киби шишик ве сыгъырнынъки киби узун, ири майып, ири безз, сагълам тишлерини косътерип, рес-ки мемеси тап ерге саркъа, юрге кедер эте эди-мини чыкъарткъан эди. Сонъра хатире оларакъ, бир-ер... Сютю нсе Гуляранынъ хаста анасы ве къардашы чюн дертлерине дерман эди...

Гуляра эр акъшам ве саба эчкилерини сагъып, сю-

...О заман мен он дёрт яшларында осьмюр эдим. Совхозда яшай эдик. Гуляраларнынъ эвлери бизимки-неп къомшу эди. Эр саба, яз-къыш, мен безден тикиль-ген чаптамны бойнума асып, беш-алты километр узакъ-лыкъта булунгъан мектепке джаяв къатнай эдим. Гуляра нсе кетменини омузына котерип, къадынлар-яшларында огъланчыкъ къар киби безз тишлерини кен бирге тарлагъа памукъ чапаламагъа кете эди. Чюнки эвлеринде ондан гъайры ишке ярагъан киши

Гульсюм апте, он бир яшында Эюп къардашы пек

Мен мектептен къайтып кельгенде, Гуляра даа тар-къагъыт устюнде кулюмсиреп тургъан адам къаерда ада иште булуна эди. Эр акъшам мен оны къаршы-сап ала эдим. О, памукъ сыралары арасында оськен фармашыкъ отларыны йыгъып эвлерине, эчкилерине кетире эди. Шейтан дегенде, аля бугушьгедже Гуляра-тарпынъ эчкилери козь огюме келе. Ойнакъ, сырлы, ескин козлю, узун бурма бойнузлы ве узун сакъал-ы о айван, нечюндир, эр вакъыт манъа шейтанны нъдыра. Гуляранен экимиз онынъ адыны да Шейтан-еп къойгъан эдик. Гуляранынъ Сеитбекир дайысы ны эки айлыкъ улакъ олгъанда, Эюпкъа эдие оларакъ ерген эди. Эюп бутюн кунь оныгънен эглене эди. Эки ыл ичинде улакыкъ сютлю анабаш эчки олып осьти. авул киби шишик ве сыгъырнынъки киби узун, ири ки мемеси тап ерге саркъа, юрге кедер эте эди-ер... Сютю нсе Гуляранынъ хаста анасы ве къардашы чюн дертлерине дерман эди...

Гуляра эр акъшам ве саба эчкилерини сагъып, сю-

түпү апасына ве кърдашына ичире эди. Эчки не кьа-дар файдалы олса да, пек атик, шейтан кылыгы бар эди. Сагып битиргендже сабыр этип тепренмей турган айван, апансыздан сют толу савутны авдармагъа ынтыла эди. Онынъ ичюн оны сагыганда, пек дикъ-кьатлы ве мукъайт олмакъ керек ола эди. Шу себеп-тен, Гуляра эчкилерини сагъмагъа тедарик корьгенде, мени ярдымгъа чагъыра эди. Шейтаннынъ эки бойну-зына япышып, сагып битиргендже, онынъ башыны аякъларымнынъ арасында кысып тутта эдим.

Гуляранынъ шикъетленгеннинъ ве агълагъаныны бильмейим десем, ялан олмаз, лякин бир кере Шейтан сют толу чапакъны тепип сютюни ерге тѣккенде, онынъ кутюк устюнде отуруп, бетини авучларынен ортып, окюр-окюр агълагъаны акъылымдан ич де чыкъмай. Мен оны не кьадар тынчландырсам да, файдасы ол-мады.

— Анам ве кърдашчыгъым сютсюз кьалдылар,— деп агълай эди о.

Биз яшагъан совхознынъ топракълары кьарардан зияде тузлу эдилер. Онынъ ичюн азбарда ешиллик осьтюремек зор ола эди. Бир кьач йыл топракънынъ тузуны арыкъ сувунен ювып, тек ондан сонъ бир де бир шей асрамакъ мумкюн ола эди. Амма сюют тереп чыдамлы терек экен. Чубугъыны арыкъ боюна сапла-санъ, эки—учъ йыл ичинде балабан терек ола. Язнынъ чиллесинде сыджакътан сакъланмагъа ер тапалма-гъан талдасы не кьадар зарур ола эди я! Шу себеп коюмизде чокъусы сюют тереклери осе эди.

Гуляранынъ анасы Гульсюм апте чечек севдасы эди. Чечек дегенде, джаныны бере эди. Хусусан, кьаран-филь чечеклерини севе эди. Уфакъ азбарларында дефа-ларджа топракънынъ тузуны ювып, кубре ташып, аселет шеэрге баргъанларгъа кьаранфиль урлугъы сы-марлап, пенджерелери огюнде кьырмызы ве башкъа тюсте чечеклер сагъты. Эм де оларны осьтюрди.

Яз акъшамлары эр кес азбаргъа тѣкюле эди. Ки-мерде Гульсюм апте отургъан кызыны омузларындан кьучакълап, сакин давушнен:

Кьаранфиль оладжакъсынъ,
Сарарып, соладжакъсынъ.
Мен бабанънен сейлештим,—
Сен меним оладжакъсынъ,—

деп йырлай эди.

Буюклер субетлешкенде, бизлер, балалар ве ось-мюрлер, мысырбогъдай патлатып ашап шенълене эдик. Чѣюн кьазан ичинде темиз озен къумы кьоюла, о яхшы кызгъан сонъ, мысырбогъдай данелери сепи-ле. Оларны кьарыштыргъанда мысырбогъдайлар бем-безд чечеклер ачкъан киби, патлап-патлап кетелер. Бизлер ичюн о деликатес эди.

Кьаранлыкъ чѣккенинен, эр кес юкълемагъа азыр-лана эди. Амма къайда юкью! Яры геджегедже кьара булут олып пирнич тарлаларындан ве къамышлыкътан сюйрюсенеклер сюрю-сюрю учып келерек, джанымыз-ны якъа эдилер. Олардан кьуртулмакънынъ чареси ъкъ эди. Не тезек думаны, не пенджередекки перде-лер,— бир шей файда бермей эди. Якъында дженктен къайтып кельген Фетта агъа окесинден не япаджагъы-ны бильмей:

— Чареси олайды да, бу къанымызны эмген чиркий деген мевлюнларны бирер-бирер тутып, козьлерине ма-хорка сепейдим. Фашистлерден бетерлер,— деп куль-дюре эди.

О вакъыт кровать деген шей ъкъ, эр кес эвнинъ топ-ракъ табанында тѣшелип ята эди. Баш пармакъ къа-лынлыгъында семиз, дерсинъ бесленген бузавбурунлар ве дигер боджеклер тѣшекке келип кире эдилер. Олар-дан титисленсек де, энъ кьоркъунчлы сою чаян эди. Чаяндан йыландан да бетер кьоркъа эдик.

Бир кере гедженинъ дер маалинде юкъум ичинде джеэннем атешине огърадым. Насылдыр бир чаян ястыгыма тырмашып чыкъа ве зеэрли къуйругъыны санчый... Бир шамата къопардым, бутюн койин аякъ-къа турсаттым. Чыракъ якъып бакъсакъ, сап-сары чаян къуйругъыны котерип къачмакъта. Эбет, оны шу дакъкъасы геберттик. Лякин ондан манъа не файда? Тёшек узериинде яйгъара котерип чапаланмакъта эдим. Дерсинъ бутюн вуджудымны парча-кесек догърап, къорланып алевлеңген атеш ичинде кебап пнишрелер... Не чеккенимни тек озюм билем. Эгер янымда Гуляра манълайымдаки сылакъ безни авуштырып турмагъан олса, олер эдим. Сабасы къулагъымны коръген олсанъыз, къулакъ дегиль де, патылджап беллер эдинъиз...

Чаян чакъкъан сонъ эки ай кечти. Памукъ джыюв мевсими башланды. Энди мектептен къайтып кельдим. Чантамны эвде къалдырып, бираз эгленейим де, сонъ дерслеримни азырларым деп, азбаргъа чыкътым. Кой бош, эр кес тарлада, кимсе корюнмей. Четте Шейтан багълы тура. Айвангъа сув берильдимни экен деп ой-ландым ве, адетимдже, Гуляраларнынъ эвлерине таба юрдим. Босагъагъа бирден Гульсюм апте чапып чыкъты. Мени корип: «Къуртсент, балам, чап, «Аджеле ярдым»ны чагъыр. Эюп озюни ярамай дуя»,— деди де, деръал одагъа кирип кетти. Мен идареге телефон этмек ичюн чаптым. Артыма къайтып кельгенде, Гульсюм аптенинъ эви къадынларнен толу эди. Гульсюм апте миндер устюнде яткъан огълунынъ башы уджунда тиз чёкип агъламакъта эди. Мен «Аджеле ярдым»нынъ энди кереги олмагъаныны анъладым.

Бунъа насыл ана даяныр? Гульсюм апте де огълу Эюп ольген сонъ, бир айгъа бармай танъда къызынынъ къолунда джан берди. Сонъки нефесинедже о къызынынъ козьлерине тикилип: «Къызчыгъым, йылдызчыгъым, къаранфиль чечегим...»— деп эки—учь кере текрарлай ве козьлерини юма.

Гуляранынъ вазнетп агъырлашты. О, пайнозю къалды. Эльбет, онъа Сентбекир дайысынынъ япында яшамакъ мумкюн эди, файдадан гъайры ич бир тюрлю зянны тиймез эди, лякин дайысы меселени озюндже чезди.

Анасынынъ кырккы кечкен сонъ, акъшам устю Гуляра бизге келип мени тышары чагъырды. Ярын саба дайысы оны балалар эвине береджегини анълатты ве агълап йнберди.

— Агълама,— дедим.— Мен даима сенинъпен берабер олурым.

Лякин айтмасы къолай, амелиятта нсе башкъа олып чыкъа.

Танъда Сентбекир агъа бир атлы арабаны екип, онъа Гуляраны отуртып, ёлгъа чыкъты. Мен оларны озенгедже озгъардым. Чюнки балалар эви озеннинъ о бир четинде, район меркезинде эди.

Ёл бою Гуляра аякъларыны арабадан саркъытып, сёз къатмай, дерсинъ чырайы таш кесильген киби, джиддийликпен манъа бакъа-бакъа кетти. Мен де арабанынъ кенарындан тутып, де аякъларынынъ астына, де Гулярагъа бакъып, оларнынъ пешинден юрдим.

Уйлеге якъын озен корюнди. Сал устюнде эки къарт хурджуны эшклеринен берабер турмакъта эдилер. Сал, сапарсынъ, бизни беклеп тура эди. Араба ерлешкеннен, салджы зынджырларны чезди ве озеннинъ эки четине чекильген трос теллин чекти... Сал акъырын ерииндеп джёнеди... Сал вира узакълаша... Гуляра нсе эп манъа бакъа. Инает, сал озеннинъ о бир четине барып тирельди ве араба бир къач кере секирип сал устюнден ялыгъа тюшти. Сонъра юксекче ёлгъа тырмашып, козь огюнден гъайып олып кетти. Гуляра манъа сонъки сефер къолуны саллады... Юрегимде бир шей узюльгендай олды. Мен Гуляранынъ артында чапмакъ истедим, лякин аразыда быланчыкъ, къаверенки тюсте озен акъа эди. Мен тизимедже сувгъа кирдим ве бар къуветимнен:

— Гуляра-а! — деп кычырдым.

— Ара-ара-араара, — деп акс седа мунарлы сулар узериңде тыгырып кетип богъулып къалды.

Мен бу арада неге огърагъанымны бильмей, тозлу ёлгъа юзюкююп йыкылып, омюримде биринджи ве сонъки кере агъладым.

Эвге къайтып кельгенде къаранлыкъ чёккен эди. Аш-сувгъа бакъмадан тёшегиме яттым ве эки афтадан сонъ аяккъа турдым. Аздым-тоздым, серник чёпю къадар олдым. Лякин яшамакъ кысмет экен. Гонъюль агърысы кет-кете яваш-яваш ятышты. Не чаре?! Иисаи догъгъан сонъ яшамакъ керек. Эвли-баркълы олдым. Шукюр, башкъаларына нисбетен ич бир тюрлю эксклигим ёкъ. Амма базада Гуляраның фотосуретини элиме алгъанда, юрегимде сёнген атешиниң къорлары алевлинип башлайлар, кене озен боюнда тозлу ёлда юварлангъаным киби, юварланып агълайджагъым келе...

Гуляраны балалар эвинден ФЗУгъа йнбергенлер деп, эшиткен эдим, башкъа хабер алмадым. Бизлер бир йылдан сонъ шеэрге якъын кочътик. Ойле, де бири-биримизни текмиль джойдыкъ.

Раметли Гульсюм апте сачкъан къаранфиллер исе солуп, къаврап, гъайып олып кеттилер.

БИР ҚАЙЫҚЪ ИЧИНДЕ

Эсма Абдулладан бир адым узакълашмай, онынъ авучы ичинден элнини чыкъармай. Экиси нышанлылар. Кузьде, кысмет этсе, тойлары оладжакъ. Экиси де дюльбер яш кишилер. Устьлеринде джинси штаны ве енгиль, кыска енъли кольмек. Оларны корьсенъ сукъланасынъ. Экиси де бири-биринен бахтлы. Бахтлы экенлери козьлеринден сезиле. Эсма иле экиси Чырчыкъта таныш олгъан. Қыз заводда чалыша. Учюнджиси меним, бу сатырларнынъ саиби. Мен ве Абдулла бир институтта, лякин башкъа факультетлерде окъу-

дыкъ, былтыр битирдик ве озь зенаатларымыз боюнджа энди бир йыл даа ишледик.

Раатланмагъа кельгеннимиз бир афта олды. Учюмиз де «Массандра» мусафирханесинде токътадыкъ. Этраф — дагълыкъ ве деңиз. Дюльберлик. Ич безиледжек ер дегиль. Гуя дженнет кошелери. Эр кунъ катерге отуруп, Мисхоргъа келемиз.

— Эки элиннин джебниңе сокъып, бутюн кунъ юресинъ, — деди Абдулла манъа. — Бу юрюште не зевкъ тапасынъ, бильмейим.

Эсма юксек, шенъ давушнен кульди.

Эгер Абдулла манъа къашанмаса, мени ынджытмаса, яшап оламай. Мен де, бильмейим печондир, онынъ бутюн кылыкъларына къатланам. Бир ерде онынъ артындан къалмайым. Тап балалыкътан ойле эди, чюнки экимиз де бир сокъакъта осьтук.

— Козь яныгъы, баре Арзы-кызыны кучакъла. Севгилиси тапылды дерлер, — деп кене эришти Абдулла. — Орталыкъ къадын-кыыз толу, озюне ляйыкъ бир ёлдаш тапалмайсынъ. Бир кимсеге файданъ тиймей...

Эсма текрар кульди, лякин «Вазгеч», — деген манада, пышланлысынынъ тирсегине тюртти. Сонъ манъа чевирильди.

— Эскендер, кель меним яныма отур, — деди. — Скемле узун, эпимизге етер.

— Кыана бакъайым, янынъда бир отураджакъ олсун! — деди Абдулла кулюмспиреп. — Юз джанынъдан бирини къалдырмам.

Эпимиз кулюштик, сонъра еримизден туруп, ялыгъа чыктыкъ.

Денъизден эскен ель уфакъ далгъаларны узакътан кувуып алып келе, сапльге шыпыртып ташлай, ондан сонъ далгъалар кене ичери чекилелер.

Арзы-кыыз ве Али-бабагъа кююлгъан абидепинъ янында токъталдыкъ. Оларны эр кунъ сейир этемиз. Аджайип абиделер, оларны бир корьсенъ, унутып ола-

Эсма дюльбер, кедерли козылернин манъа догърулта. Суса... Абдулла манъа гизлиден козь кыма. Къайыкъ эп ичери ынтыла. Салъ узакъта къалды. Алдап энди адам сеслери эшитилмей. Ай-Петрининъ туманлы башы корюне. Кунеш темиз, мавы кок юзюнден денъызге нурлар сача. Янашада чагъалалар пейда ола, бираз кычырыша... учып кетелер. Инаст, Абдулла сылакъ куреклерин алып, къайыкъ ичине къойды. Биз къайыкънен берабер динъыз устюнде чалкъанып отурамыз.

— Денъыз анасы тутмакъ истейсинъми?— деп со-рай Абдулла къыздан ве сувгъа узапа.

— Керекмей, о ишаретли шейлер,— дей Эсма.— Элиинъ аджытыр.

— Денъызге келип де, денъызге тюшмессенъ, онынъ къокъусуны, салкъынлыгъыны, дадыны озъ бедешинънен дуймасанъ,— бу пасыл сеятчылыкъ олгъан?

Абдулла ашагъы узанды, чекише-чекише, мантар шекилли тайгъакъ, йымшакъ бир шей тутып, Эсмагъа узатты. Эсма еринден турды, денъыз анасыны алмакъ ичюн Абдулла бетке ынтылды. Шу арада къайыкъ оныгъа-солгъа чалкъанды, бир якъы тёпеге тикленди, сонъ ашагъы авдарылды, биз учюмиз де бирден сув ичине атылып кеттик. Эсманынъ сеси седагъа кетти.

Мен башымны сувдан чыкъарып, этрафкъа бакъындым. Къайыкъ къапакълангъан, сув узеринде, ишшк къарышыны кунешке чевирген, яваш-яваш бизден четке джылышмакъта. Менден бир къач метр кенарда Абдулла ве Эсма пейда олдылар. Къыз эки къолунен Абдулланынъ боюнына сарылгъан, эп кычырмакъта. Оларгъа якъын ялдап бардым. Вазнет фена ве джиддий, лякин буны не мен, не олар анълап оламаймыз. Эсма де агъламсырай, де кулюмсирей.

— Къайыкъны токътатмакъ керек,— деп кычырым мен ве онъа таба ялдап кеттим.

— Эльчиклерингъни боюнымдан ал,— деди Абдулла къарыкъ сеснен.— Ёкъса экимиз бирден денъыз астына кетермиз. Ялдамагъа билесинъми шу?

— Аз-бучукъ.

— Ойле олса, богъазымны боша! Сыкъа-сыкъа, мени ольдюре ятасынъ.

Учюмиз учъ якътан къайыкъкъа япыштыкъ.

— Къайыкъны чевирмек керек,— дедим мен.

— Ёкъ,— деди Абдулла.— Чевирсек, ичине сув толар, батып кетер.

— Айса не япмалы?

— Бунынъ тек бир чареси бар,— деди Абдулла.— Сен Эсманен берабер къайыкъ янында къалыгъыз, мен ялдап ялыгъа барам, ярдым чагъырам.

— Ёкъ, ёкъ! деди Эсма.— Мен мында къалмам. Мени озюмнен алып кет. Мен мында чыдап оламам... богъулырым, батарым.

— Сен мени анъла,— деди Абдулла.— Мен бир озюм тез барып келирим.

— Лякин... Эсма акълы,— дедим мен.— Менимдже, учюмиз ялыгъа кетейик. Берабер олсакъ, ярдымлашып, ялыгъа сагъ-селямет барып етермиз.

Догърусыны айтсам, козюм батмай, зиядесинен Абдуллагъа ишанам.

— Ойле мумкюн дегиль,— деди Абдулла кестирип.— Учевимиз де батармыз. Энъ яхшысы, вакъыт гъайып этмейик... мен кетип, сизге аджеле ярдым йиберейим.

— Ёкъ! Кетме!— деп ялварды Эсма.— Эскендер кетсин, биз оны беклейик. Мени денъыз ортасында ташлап кетме.

— Эскендерни мен билем... Ялдав меселесинде пек кучълю дегиль. Ялыгъа барып етерми, етмезми, алла бильсин. Манъа кетмек керек,— деп Абдулла эллерини къайыкътан къуртарды, алель-аджеле бизден узакълаша башлады.— Мени бекленъиз!

— Абдулла! Абдулла!— кыяметлеп кычырды Эсма ве окюнчли алда агълай башлады.

Мен Эсмагъа якъынлаштым.

— Къоркъма,— дедим кыызгъа,— Абдулла акълы. О кучьлю, тез етип барып, бизге ярдым йибери.

Эсма гъарип алда ынъырдады.

— Эскендер! Ялварам сагъа! Менним янымдан кетме! Бир мангъа къолушгъы!

— Къоркъма, Эсма! Бир шей олмаз. Чар-чабик ярдым келир,— деп, белмдеки къушагъымны чезип, Эсманынъ тирсегини къайыкынынъ курек кечирилген чуюне багъладым.

— Я, къайыкъ батса?— деди Эсма.

— Къайыкъ асыл да батмай,— дедим мен.— Батса биле мен сени быракъмам.— Бир элимнен къайыкынынъ четинден туттым, дигерини Эсманынъ белине узаттым.

— Сагъ ол, джаным.— Эсманынъ бутюн бедени сытмалы адамнынъки киби титремекте, тишлерин бири-бирине чёкючлер киби урунмакъта эди...— Омюр биле унутмам якъан эйилигъини,— деди кыыз.

— Сабыр эт текаран... Тезден ярдым келир,— дедим онгъа. Озюм этрафкъа козь эттим. Эр ер сув. Пахыл киби не гемининъ, не де катерининъ туюсю корюнемей. Къайыкъ эп сапльден узакълашмакъта... Ичинде къоркъу асыл олды: «Барып да шимди рузгяр кучьленсе, далгъалар котерилсе... Я да къайыкъ бир себеп олып батса...»,— деп тюшюндим.

Мен ве Эсма къайыкынынъ къабургъасына илишип, кимерде сув устюнде созула берип ятамыз, кимерде аякъларымызны ашагъы саркъытып, асылып аякъ устюнде турамыз. Янымыздан кимерде дельфинлер де кечип кетелер. «Буларнынъ бир де-бирисининъ аркъасына минген олсам, чокътан ялыгъа барып ташлар эди»,— дей Эсма ве элемли черенен кулюмсирей. Лякин бу кулюмсиревми, агълавмы, анълашылмай. Къайыкъкъа

илишик алда тургъанымыз баягъы вакъыт олды. Кунеш алтында омузларымыз янды, кызарды... Абдулла аля даа ёкъ. Ярдым да кельмей. Сонъра купеш уфукъкъа эне башлады. «Бу насыл шей?»— деди Эсма, агъламысырап.— Абдулла ялыгъа барып сталмай эляк олдымы? Ёкъса, бизни тапалмайлармы?»

Менним эллерим талды. Аякъларымда джап ёкъ киби. Яхшы ки, Эсманы къайышнен билеклеринден багълап къойдым. Багълы олса да, гъарипининъ алы фена. Кучю къалмады, бус-бутюн рухтан тюшти.

— Текаран даа даян,— дедим Эсмагъа, дудакъларымы зорнен кыбырдатып, оны рухландырмагъа тырыштым:— Шимди Абдулла моторлы къайыкъ иле келир, бизни къуртарыр...

Ах, менде Абдулланынъ кучю олгъайды, чокътан Эсманы алып ялыгъа кетер эдим. Бир кимседен ярдым кыдырмаз эдим...

Къальбимни кене къоркъунчлы тюшюнджелер хырпалап башлай: «Къарапкъанса, не япармыз? Бу къадар буюк депнизде къум буртюги киби къайыкыны ким келип тапар...»

Бу аджизлик пчинде узакъта кучюк кольге сечкен киби олдым, эльбет бу кольге катер эди. Лякин о, бизни корьмей четтен кечип кетти. Бутюн кучюмни топлап:

— Имдат! Имдат! Ярдым этингиз!— деп кычырдым. Сесим озь сесиме бенъземей эди.

Лякин катердеки адамлар бизни корьселер керек, катер бизге якъылашайткъаныны сездим.

— Эсма!!!— деп багъырдым мен, акъылдан азгъан киби.— Эсма, биз къуртарылдыкъ! Биз сагъмыз!

Эсма севинчинден агълап йиберди.

— Мангъа энди эп-бир...— деди о, окюнчли алда,— сагъ къалсам да, батсам да...

...Ялыда Абдулла бизни тебессюмнен къаршылап алды. Санки бизлерининъ башымызгъа ич бир тюрюлю бея кельмеген ве шимди кезинтиден келеятамыз.

Учюмиз пляж бетке джѣнедик. Учюмиз де индемей адымлаймыз.

— Мени афу этинъиз,— деди Абдулла инает, баткъанларны къртурарджы къайыкъ бугунъ ялыда корюнемей. Катер тапкъандже эппейи вакъыт кечти. Къайыкъ къапакъланды, дедим, кимсе инанмады. Ахыр-сонъу катерге ялвардым.

— Ойлеми?— деди Эсма элемнен.— Бизим джанларымызны сен къртураргъан экенсинъ де!

— Эльбетте!— деди Абдулла тез-тез.— Сиз не беллединъиз?

— Биз бир шей беллемедик,— дедим мен Абдуллагъа.— Беллемеге аджет олмады. Сенинъ ярдымынъны даа да беклеген олсакъ, биз балыкъларгъа гъыда оладжакъ эдик.

— Манъа инанмайсынъызмы?

— Ялан!— деди Эсма.— Сенинъ эр шейинъ ялан! Юрюшинъ, турушынъ— эписи ялан!— Къыз озюни тутып оламай Абдуллашынъ янагъына шарт этип бир шамар урды ве эки элнен юзюни къапатып, кельген тарафына, скелеге догъру сюрюне-сюрюне адымлады.

— Бильдирдинъ озюнъининъ ким олгъанынъны,— дедим.— Нышанлынъдан да, бахтынъдан да къртуру къалдынъ. Санъа энди инам ёкъ.

Абдулла манъа шубели, серт назар ташлап:

— Токъта!— деп кычырды ве Эсманынъ артындан чапты.

Лякин Эсма катерге пайнаозю отурып кетти. Абдулла керп къайтып кельди.

— Бу сенинъ якъан ишинъ!— деди о манъа.— Мен ёкъ вакъытта, тѣнтерильген къайыкъ янында анълаштынъыз.

— Не акъкъында?

— Меним акъкъымда... Манъа кършы! Фитнеджилик... алчакълыкъ.

— Ёкъ! Биз фитнеджилик этмедик,— дедим мен.—

Биз сенинъ ярдымынъны бекледик. Ярдым кельмеди. Эгер Гурзуфтан келеяткъан катерининъ ёлджулары бизни апансыздап коръмеген олсалар, биз эляк оладжакъ эдик. Алчакълыкъ сен яптынъ, севгиллинъни, достунъны денъиз ичинде къалдырып кеттинъ.

— Ифтира! Ботен лаф! Бу акъсыз шей!

— Акълы, эписи акълы,— дедим.— Агъыр дакъкъада сен бизни ташлап кеттинъ, демек, саттынъ бизни... Бундан сонъ санъа инанмакъ мумкюнми? Сен тек кенди файдагъны тюшюнесинъ, башкъасы санъа бир капик... Сенинъ кибишнен бир окопта къалмакъ мумкюн дегиль...

— Сус!— деп джекирди Абдулла.

— Къапатма агъызымны!— дедим.— Бу купъгедже санъа урьмет этип кельгеним. Янъылгъаным. Шимди козьлерим ачылды. Эр вакъыт озюнъни кучлю шахс этип косьтермек истейсинъ. Аксине, кучлю шахс дегиль де, кучлю маразынъ! Ханисинъ!

Мен бу сѣзсерден сонъ Абдулла устюме атылып сандым, о исе башыны юклары котерип, шакълыдап кулды.

— Энди бильдинъни мени?— деди о мыскъллен.— Мелянке! Алланынъ гунасыз кърлу! Эгер догърусыны бильмек истесенъ, къайыкъны аслет мен авдардым, аслет сизни денъиз ортасында къалдырдым...

— Нечюп?— деп айретте къалдым, къаным бузлады.— Не къабаат ишледик де, сен буны яптынъ?

— Мен башкъасыны севем,— деди Абдулла.— Эсманынъ манъа кереги ёкъ. Башыма бея.

— Я мен не зарар кетирдим санъа?

— Сенми? Сенинъ, байгъуш, ич бир тюрлю зарарынъ тиймей. Тесадюфен Эсманен берабер бир къайыкъ ичинде къалдыкъ, иште...

— Аждерха! Къатиль! Деф ол! Корюнме козюме! Ёкъса шимди башынъны йылан башы киби эзип ташларым...— деп, узанып ерден бир таш алдым.

Лякин Абдулла бир кьолунен меним таш тутып турган элиминин билегинден тутты, экиндинсинен юмругыны бутюн кучюнен череме тюшюрди. Мен йыкылдым. Бир кьач тепмеден сонъ, серилип кьалдым.

— Раатлан бираз, бельки эсини топларсинъ,— деди Абдулла ве денъиз кьумуны аякъ тюбюнде гыджырдатып, ресторан бетке бурулды.

Мен кьыбырдамай, юзюкююм ятып кьалдым. Шу вакыт пек ёрулганымны аныладым. Ята бердим. Эппейи вакыт кечти. Сапъ бом-бом. Денъиз уфугында кьан тюсте тегерек ай догъмакьта. Орталыкъ чым-чырт. Чепъгемни тизлерим устюнде хачлы эллериме таяп, денъиз узериндеки ай шавлесинден асыл олган «нур ёлуна» бакъып, чакъыллар устюнде отурдым. Чокъ тюшюмдм. Сонъра турдым, ёлгъа чыктым. Ялы боюнда кьадын сесн эшитилген киби олды. Динълендим. Сес текрарланды. Чевреге бакътым, кимсе ёкъ. Аджеба, бу кимини сесн эди?.. Ёкъса манъа ойле дуолдымы?

АКЪБАРДАКЪ

Бутюн гедже токътамай ягъган ильки баарь ягъмуры кольгели алчакъларда ве оба-тепе сыртларда шекерленип, сакълы яткан кьар кьалымтыларыны бус-бутюн иритип, сабагъадже ер юзюмни кьап-кьара этип ташлады.

Насибе апте адетиндже эрте уянды. Тышкъа чыкты. Ягъмур даа сепелей эди. Къамышнен кьораланган азбар ичинде эки къазыкъ бою чекильген тельден, акъшамдан унутылып кьалган чамашырларны йыгъды ве кене одагъа кирип, шыр сув шейлерни бирер-бирер сыкып соба тепесиндеки йипке яйды.

Сувугъан, дым ода онынъ кейфини бозды. Къыйыш-къонгъур тахталарнен кьурулган сетнинъ устюнде

чаршафсыз, ямавлы еяне ёргъаны тюбюнде кьалачкъа-нып юкъланган докъуз яшында огълуна мазон, севгинен назар ташлады. Юреги ташты. Онынъ башы уджуна тиз чёкип, сачларыны сыйпады, эппейи вакыт элесленип, кьааръленип отурды. Сонъ дёрт аякълы демир собагъа гьозапая толдуруп, туташтырды. Чай кьайнатты. Не кьадар кьыймаса да, огълуны уянтмагъа меджбур олды.

— Ач козьлерини, кьозучыгъым. Саба олды,— деди анасы огълунынъ перчемини назик-назик чыбалтып.— Кьалкъ, огълум, вакыт кельди.

Къуртнезир козьлерини ачты, кулюмспреди ве яна гъыны анасынынъ элине кьойып:

— Апам, аначыгъым. Меним кунешим,— деди.

— Тур, тосуным, кийин, юзюмни юв. Чай ичейик де, тарлагъа барып, гьозапая кетирейик. Одунымыз битти.

— Ана, тюшюмде билесини кимни корьдим?

— Кимни, джаным? Эйилкке олсун.

— Бабамны. Сакъалы оськен, тап кокюсине кьадар тюшкен...

Тюшюм пек яхшы. Бельгисиз гъайып олган, сагъ кьалган аскерлер аля даа кьайтып келелер. Иншалла, бабанъ да сагъдыр,— деди анасы.

— Ана, бабам, бельки, бизни тапалмай юредир,— деп шубеленди огълу.

— Эр шей олмалы, дюнья буюк. Алла белясыны алгъайды шу дженкиннъ, эпимизни шашырды... Амма энди кьоркъмагъа шей ёкъ, яшайыш денъишир, кьысмет этсе, эр кес истегине кьавушыр. Дженк битти, балам.

Ода текаран кьызган эди. Къуртнезир штаныны, кольмегини, анасы тиккен елекни, орьген чораплаыны кийип, буюк, бол калошларны сюреклекп, тышары чыкты. Кьора къазыгына мыхлы савуттан бетини ювды.

Шу вакыткъадаже анасы софра донатты. Отьмекке сары ягъ силли, сыджакъ, татлы чайнен сабалыкъ емеклерини ашадылар.

Бабасыны софра башында да апъдылар. Софра джошкун, севинч беклер бир алда экиси де тарлагъа кетти.

Индже, джан сыкъыджы ягъмур эп сепелемекте. Орталыкъта даа шиллиик корюмесе де, энди баарь кельгени белли олып тура. Сюрю-сюрю кийик папийлер аваны къанатларынен сызгыртып уча, озен боюнда, аселет ериниъ тузуны ювмакъ ичюн сув къоюлгъан памукъ тарлаларында озьлерине аш къыдыра эдилер. Узакъта къарарып тургъан зердали багъчасынынъ устю эрылгъан ренкли индже ве енгиль туманнен къаплы... Тазе топракъ къокъулы, баарь авасы кокус къафесиниъ толдура, о, тап къан дамарларындаже синье, гоньлюни хош эте, джоштура.

Олар сабан тиймей къалгъан чет сыралардаки къаверенки памукъ сапларыны бирер-бирер оракънен орып алдылар ве эки топ гъозапаяны йипшен сыкътырып багълагъан сонъ, бирн-бириниъ ярдымынен аркъаларына урып, зар-зорнен аякъ устюне къалкътылар.

Койге аз къалгъанда, олар арыкъ боюндаки тепчикте оськен дут тереги тюбюнде аз-бучукъ раатланмакъ истеп токъталдылар.

— Кысмет этип, бабам къайтып кельсе, биз бабамнен гъозапаягъа къатнармыз. Сен исе эвде аш пишрип, бизни беклеп отурысынъ, яхшымы, ана?— деди огълу.

— Ай-ай, балам, бабанъ тез-тез кельсейди, биз де алем киби яшар эдик,— деп ич чекти анасы.

— Ана, ана, бакъ! Бакъ, анам!— деди Къуртнезир, айретли даушнен.

— Не о?

— Акъбардакъ! Сенинъ севген чечегинъ.

— Вай, балам!— Насибе апте учъ-дёрт адым четте,

былтырки отлар арасындан бем-бейз, сабий къальби киби темиз-пак, ер тюбюнден баш котерип, дюнья юзюне бакъып тургъан чечекни корьди. Назарыны тылсымлагъан акъбардакъта тикилип къалды. Бу ильки баарь чечегинен онынъ энъ севинчли, энъ бахтлы куньлери багълы десе, кимсе инанмаз.

— Балам, замет де олса, о чечекни манъа алып бер.

Огълу къолтукъларыны йиптен бошатып, элине сюйрю бир таякъ алды да, акъбардакъны тюбю-тамырынен къазып чыкъарып, анасына узатты.

— Сагъ ол, эвлядым. Омюринъ узун, бу чечек киби темиз, тазе олсун,— деди анасы.— Буны эвде бир бош къутучыкъка отуртырмыз.

Олар къалкъып, акъырын-акъырын кене ёлгъа чыкътылар.

Бу кунь ягъмурлы, сылакъ олса да, олар ичюн гъает хайырлы кунь эди.

Ана-бала эвге етер-етмез, азбарларында насылдыр бир къалабалыкъ корьди. «Не олды, аджеба?»— деп тургъанда, къаршыларына къомшу бала чапып чыкъты.

— Насибе апте, козъайдын! Сентнеби агъа сагъ-селямет кельди! Эвге кирмей, сизни беклеп тура.

— Не дейсинъ шу?!

— Керчек, Насибе апте. Козъайдын!

Насибе апте сыртындаки юкюнен чалкъасына авдарылды ве булутлы кокке бакъып, акъбардакъ тутып тургъан эллеринен бетини ортти.

Шашып къалгъан баласына:

— Бар, балам, чап, балам, бабанъ кельген,— деп зорнен дудакъларыны кыбырдатты.

Къуртнезир омузларыны сыкъып тургъан йиплерни чезип, гъозапаяны ерге ташлады да, дюньясыны унутып, аякъ тюбюндеки балчыкъны чевре-четке сычратып, эвлерине таба чапты.

Узун бойлу, пилоткасы тюбюнден гурь, сим-сия сач-

ялары корюнип тургъан бир адам элиндеки шинелини чемодан устюне ташлап, койлюлер арасындан чыкты ве балагъа къаршы тез-тез юрди. Бир къач адым къалгъанда, о, эллерини къартал къанатлары киби керди, чамур устюне тиз чёкти, янып-пишип чапып кельген огълуны къучакълап багърына басты.

— Огълум! Меним огълум!..

Қуртнезир тавшан киби къалтырап, бабасынынъ бойнуна сарылды, онынъ ири, сыджакъ козьашларыны озюнинъ чересинде ис этти.

— Бабам! Кельдинъми, бабам! Мен сени гедже-купъдюз бекледим, сагъындым!..

ЧАЛ АТЫМ

Апансыздан янгъырагъан давул ве даре дюмбюрдин-синден, шу анде онъа къошулгъан кескин, юксек кларнет ве труба сеслеринден джыллы ве хош яз акъшамы сескенди. Орталыкъны тувгъан нагъме толдурды. Той башланды. Чалгъыджылар «хош кельди» авасыны чалдылар.

Тойгъа давет этильген джемаат узун тахта столлар башына ерлешкен сонъ, той агъасы микрофон пастасынен эр кеснинъ дикъкъатыны джелъп этти:

— Сайгъылы аркъадашлар, достлар! Биз бугунъ къыйметли Меджит агъанынъ ве Эминешерфе аптенинъ эвине топлашкъанымызынъ себеби эпинъизге малюм. Бугунъ оларнынъ эв чырагъы — уйкен огъуллары Сетар эвлене. Шимди кнев баланынъ бабасы сизлерге бир-къач сёз айтмакъ истей. Дикъкъат, достлар!

Микрофон огюне къавий мучели, элли яшларында, башы таз, ирадели той сайби чыкты. Сёзлерини дане-дане этип, гуя, йипке боюнджакъ такъкъандай, отургъан халкъкъа мураджаат этти:

— Хош кельдинъиз, сайгъылы мусафирлер, къыйметли достлар! Бизни сайып-севип кельгеннъизге

джан-юректен тешеккиюр. Сагъ олуңгъыз, вар олуңгъыз. Ичкен сувуңгъыз, сген ашыңгъыз эял олсун, достлар. Дюнъя тургъандже турунъыз. Сизлерге де хайырлы тойлар насип олсун.

Сёзини кене той агъасы алды:

— Урьметли аркъадашлар, бизим адресимизге айтылгъан сыджакъ, эйи сёзлер ичюн, сизинъ адынъыздан сайгъылы Меджит агъагъа ве къыйметли Эминешерфе аптеге тешеккиюр бильдиререк, яш къорантаны, келин ве кнев баланы эвленюв мунасебетинен хайырлаймыз ве оларгъа бахт, муаббетлик, узун омюрлер тилеймиз.

Гуръ эльчирпмалар гурюльдеди.

— Энди, достлар буюрыңгъыз софрагъа. Аш татлы олсун! — деп той агъасы чалгъыджыларгъа къошулды.

Аякъчылар епълерини тиреп, ортагъа тюштилер. Шампан тапаларынынъ атылувы, къаде токъуштырувлар, аш-сув къокъусы аваны толдурды. Эки-учъ къадеден сонъ эр кес озюни сербест дуоуп, бири-биринен лаф этип, орталыкъ зий-чув олып кетти.

Стол четинде отургъан Абляким агъанынъ башы да думанланды, юреги араретнен урып башлады. Оюп-джыларны сейир этеркен, тап отуз эки йыл эвель олып кечкен бир тойны хатырлады.

...Абляким эллерини башы тюбюне къойып, сырты устюнде ята, дикъкъатнен кокке бакъа. Чивит тюсте кокте кунеш парылдай, онынъ козьлерини къамаштыра. Аблякимнинъ яшында тирсегинне таянып, Решат отура.

— Решат агъа, — деди Абляким, — бакъса кок Инджифининъ козьлеринне бенъземейми? Бакъкъан сайын бакъаджагъынъ келе, онынъ ичине далмакъ истейсинъ...

— Ненинъ ичине? — сорай Решат ве чересинне къонгъан чибинни элиндеки мор чечеклернен къува. — Инджифининъ козьлеринеме, ёкъса коккеми?

— Эм кокке, эм Инджифенинъ козьлерине.

— Сенинъ бурнуъ текенинъ бурну киби бир къо-
къулар сезсе керек, олян.

— Ёкъ, керчек, Решат агъа, мавы кок санки Ин-
джифенинъ козьлери-тюбсиз къую киби.

— Сакът ол, далып да, богъулып къалма.

Экиси де сусалар. Кимерде арыкъ боюнда тува-
рылгъан, тыршавлангъан атларнынъ кишневи эши-
тиле.

— Решат агъа, — сукюнетни Абляким боза. — Атлар-
ны бугунъ де озенде юваджамызмы? Манъа чал сою-
ны берирсинъми? О бириси пек сарса, чал ат аслы да
сарсмай. Аранда онынъ киби башкъа ат ёкъ. Беяз
къашлы да тегиз чапа, амма кимерде, нечюндир,
апансыздан тарс этип токътай да, адамны башынынъ
устюнден атып йибереджек ола. Пек ямап табнаты
бар.

— Лафны чокъ узатма, бар да атларны бакъ, — де-
ди Решат сыртына чевирлип. О да кокке козь тикти.

Уйлеге якъын олар маджар арабагъа тёпесинне къа-
дар пичен юклеп, онынъ устюне тырмашып чыкътылар.
Абляким Решатнынъ янында узанды. Решат исе, тель-
бевлерини бошатып, насылдыр бир эски йырнынъ кедер
толу макъамыны бурун тюбюнден созып башлады.

Ёл бою кимсе корюнемей. Кунеш ойле кыздыра ки,
уфукъ гуя къайнай, агъаргъан кок къуббеси сыджакъ-
тан приген киби корюне. Памукъ тарлаларында сукю-
нет укюм сюрмекте, тек юксектен самолёт давушы
эшитиле.

Аранда атларны туварып, югенлерини Аблякимге
узатыркен:

— Инджифеге айт, — деди Решат, — акъшам джы-
йынгъа кельсин. Унутма!

Инджифе Аблякимнинъ къомшусы. Эгер кыыз Ре-
шатнен корюшмек, я да бир де-бир гизли хабер биль-
дирмек истесе, Аблякимни чагъыра да, учъ букли

кягъытны къолуна къыстырып, янагъындан тез-тез опе-
ве: «Решат агъанъа берирсинъ» — дей. О не къадар тат-
лы дакъкъалар эди. Абляким эки гепч онъа озь сыр-
ларыны ишангъанлары ичюн ичинден гъурурлана, озю-
ни энди деликъанлы сая эди.

...Кимдир «Чал атым» деген халкъ тюркюсини сы-
марлады. Къувурчыкъ сачлы йнгит джошкъун сеснен
йырлады:

Чал атымны паллаттым,

Урдурдым бузгъа;

Яшлыгъымда авес эдим

Бир гузель кызгъа...

Ах, бу чал ат! Абляким агъанынъ такъдиринде о
белли из къалдырды.

...Уйле маалинде араппынъ азбары осьмюрлернен
толу, шамата къопа. Атчы Степан деде, атларны чы-
къарып, балаларгъа даркъата. Абляким чал атны ким-
сеге бермей. Онынъ башына юген кийсете де, атнынъ
эрик киби ири, сим-сия козьлерини опе ве узун ялы-
ныны сыйпай. Чал атнынъ аджайип козьлери бар эди.
Инсангъа бакъкъанда, дерсинъ, онынъ фикирлерини
окъуй.

Сонъ балалар анадан догъма чыр-чыпакъ олып,
тоз-думан котерип, атларны озенге ювагъа алып ке-
телер. Шимди онынъ ат чаптыргъаныны Инджифе
коръсе де!..

Джыйын биткен сонъ, акъранларынен берабер кызы-
лар арасында къарышып юрген Абляким эвге къай-
тып кельди. О къора янында ай ярыгъында апансыз-
дан эки адамнынъ кольгесини корип къалды ве къо-
ра тюбюне барып пысты.

Решатнен Инджифе джиддий лакъырды эте эдилер.

— Джумаэртеси куню санъа къуда йибереджем.
кери къайтарма, масхара этме, — деп ялварды Решат.

— Алтын юзюк къойсанъ, къайтармам.— Инджифе кулюмспреди.

— Бишин алтын чарпсын, джаным,— деди Решат кедериси.— Факъат инан манъа, эллерим алтындан.

Инджифе шакъылдап кульди. Олар даа баягъы лаф эттилер. Къыз онъа шу ерде разылыкъ бермесе де, къудаларны къайтармады ве памукъ тымарына эки афта къалгъанда олар той ясап эвлендилер.

...Акышам устю келинини къара «Волга»да алып кельдилер. «Волга»ны он-он беш «Жигули» ве «Москвич» озгъара эди.

...О вакъыт псе... Абляким агъаны хаялы кенс узакъларгъа алып къачты. О заман чешит ренкли «Волга»ларнынъ, «Жигули»лерини туюю биле ёкъ эди. Инджифени келин этип, ат-арабада алып кельген эдилер.

Къозлада Абляким отура, устюнде мавы саптырач кольмек, аякъларында презент потюклер. Сагъ билегине Инджифе пагъышлагъан явлыкъ багълы. Атларгъа да явлыкъ ве ренкли шеритлерден пльванлар такъкъанлар.

— Абляким! Солгъа бур! Солгъа!— деп кычыра Билял эмджеси чалгъыджылар отургъан арттаки арабадан.— Айда! Бас къамчыны!

Амма атеш козьлю Айдер секирип, чал атнынъ югенине кыскъач киби япышты ве арабаларнынъ ёлуны кести. Къудалар онъа стаканнен ракъы узаттылар.

— Инбер атларны, тутма арабаны!

— Ёкъ, олмаз,— деди Айдер.— Не, келин фияты юз грамм ракъымы?

— Даа не истейсинъ?

— Келинини элиден явлыкъ истейим.

Явлыкъны багъладым дегенде:

— Келинини озю багъласын,— деп инатланды Айдер.

Онъа да разы олдылар.

Череси ортюли Инджифе арабадан узанып, явлыкъны багълагъан сонъ, Айдер ёлны ачты.

Той битти. Джемаат даркъап башлады. Клевни келин беклеген одагъа озгъардылар. Решат артындан къапыны къапаткъанда, Аблякимнинъ юреги сызлады, кокюсини атеш басты. О, озюни къайда урмагъа билмей, арагъа етип кельгенини сезмей къалды. Атларнынъ арасындан чал атны тапты, онынъ бойнуна сарылып, ич чекип, окюр-окюр агълады. О, Инджифеге севда олгъаныны кимге барсын да, кимге анълатсын? Онъа ким инаныр?

Агълап текаран бошагъан сонъ, о, чал атнынъ бойнуна ташлап, кошеде яткъан бир топ тазе пичен устюне юзюкююн серилди. О, туююнде де бутюн гедже агълап чыкъты. Танъда Степан деде оны араанда корип, тааджиленди, уянтты. О еринден туруп, азбаргъа чыкъты. Кунеш янъычыкъ догъайым, деп тура эди. Абляким озюни башкъа бир киши киби ис этти. Гонъю кырыкъ, юрек атешин сёнген, ишанчы янып-куюп куль олгъан. О янъы догъгъан кунешке чевирлип, кулюмспреди, сонъ дюнья юзюне джиддий назарисен бакъты.

Шу гедже Абляким агъа балалыгъынен сагълыкъдашкъан эди...

...Къайда меним чал атым,

Чал къалпагъым?

Учар эдим артынъдан,—

Ёкътыр къанатым.

— Баба, тур! Анам къайтмакъ керек дей,— он эки яшында кызы Фериде онынъ хаялларыны больди. О, бабасынынъ чаларгъан башыны сыйпайды.— Энди кеч олды, баба,

Абляким агъа зорпел башыны котерди. Инджифенинъ сымасы, мавы козьлери аля даа онынъ козь огюн-

де эди... О, яш толу козьлеринен кызына бакты.

— Сархушсынъ, гъалиба, баба?

— Сархушым, кызым, сархушым...

БУЛЬБУЛЬ ВЕ ГУЛЬ

Бу бульбуль манъа сонъки кунълерде юкъу бермей. Ёкъ, ёкъ, мен онъа къаршы дегилм, аксине, джан-юректен мемнюним. Онынъ татлы йыры менн сааръде юкъудан уянта, юрегимни севицнен ве кедернен тол-дура. Гонълюмни аст-устъ эте. Манъа кечмишимни, ба-лалыгымны хатырлата. Мен тѣшегимден секирип ту-рам, азбаргъа чыкъып, беденимни тапъ тазелигине чокъракъ сувуна батыргъан киби далдырам, озюмни бала киби ис этем.

Исан, шубесиз, балалыкътаки киби, толу бахтлы ич бир вакъыт оламай. Онынъ алидженап дюньясы озюмни догъмуш, азиз апасынен багълы. Балалыкъ-ны керн къайтармакъ мумкюн олмагъаны ичюн олса керек ки, биз о чагъымызны хатырлагъанда, къальби-миз эм агълай, эм куле, эм сызлай.

Балалыгымны эксерн алларда бааръде хатырла-йым. Тазе япракълар, биринджи чечек кыдырып учун юрген балкъуртлар, пазик, хош бааръ къокъусы, я да сыгъырчыкълар,—илле бир шей балалыгымны джан-ландыра.

...Кѣне дженктен сонъки о узакъ, агъыр йыллар. Биз он-он беш къоранта бир олып, бир баракта яшай-мыз. Базида ёкъсуллыкъ белясындан къавгъа-котек аевленсе де, асылында бир анле киби муаббет къо-нушамыз. Серник олсун, бир кесек сабун олсун — эр кес бири-биринен болюше, бири-бирини ярым элини узата. Арамызда ич бир тюрлю сыр деген шей ёкъ, чюнки къоранталарны бири-биринден иидже тахта дивар айыра. Эгер кимдир баракнынъ бир башында ок-сурсе, о бир башына эшитиле. Адамлар севиич ве къа-

севетте, ишанч ве къааръде, омюр ве олюмде — эр шей-де бирлер.

Ишке ярагъанларнынъ бутюнн кунъдюз иште ола. Биз, балалар, акъшамгъадже апда-мында доланып юремиз. Бизнен ич бир кимсенинъ алып-береджеги ёкъ.

Баракта ялыпъыз бир къадын, верем хасталыгъы-на огърагъан Айше апте ве сексен яшында Абкерим деде къала. Айше апте тышкъа сийрек чыкъа. Абкерим деде исе ири, беяз башыны кокюсини асып, козьлери-ни юмып, бутюн сыджакъ кунълерни тахта скемле ус-тюнде кечире.

Буюк азбар ортасында — чешме. Чешме янында ки-йиклешкен, тикенли, узун пытакълы бир топ гуль осе. Бааръде онынъ узерини уфакъ, кырмызы гуллер къап-лай. Оны бу ерде ким, не замап отурткъан, кимсе билъ-мей. Эр йыл шу гульнинъ пытакъларында бир бульбуль пейда ола ве бутюн яз геджелери сабагъадже оте. Бизлер эпимиз о гульни ве о бульбульни севиц, оларгъа алышып къалдыкъ. Олар бизни къувандыра эдилер. Бульбуль йырагъанда, тозлу барак азбары меним козюме багъ-багъча олып корюне эди.

Айше апте сыджакъ яз акъшамлары тышарыгъа чыкъып, къадынлар сырасына къошула да, оларнен берабер субетлеше ве бульбуль сесини динълей эди. Онынъ арыкъ сараргъан череси ве ешилъ козьлери зеджанлана. Кимерде о бойле дакъкъаларда сакни, дюльбер кокюс сесинен соза:

Бульбуль не жылайсынъ...

Шу ерде онынъ сеси кесиле, козьлери яш тола, манъ-лайына ири, сувукъ тер бюртиюклери тѣкюле. Сонъра о, къан тюкюргендже оксюре.

Кунълерден биринде бизим бараккъа Амет агъа деген бир адам кочип кельди. О да Айше апте киби бир озю, къорантасыз эди. О заман, дженкте догъмуш-

ларыны гъайып этип, ялынъыз къалгъан адамлар чокъ эди. Амет агъа Айше аптенинъ янындаки кучючик одагъа ерлешти. Эки-учъ кунъ эвель шу одада акъайгъа чыктып кеткен Гульзаде яшай эди.

Амет агъа серт ве куськюн киби. Мен онынъ ич бир вакъыт кульгенини корьмедим. О, шофёр олып чалыша. Эр акъшам иштен сонъ сархуш келе, озъ одасына кире де, тск саба, кене ишке кеткенде корюне.

Бильмейим, нечюн Амет агъа бульбульге гъарезленди, онынъ йырыны сезмедим. Бульбульнинъ бир кимсеге зарары ёкъ эди. О исе, Амет агъагъа юкью бермей экен. Геджелери о сёгюне-сёгюне бир къач кере азбаргъа чыкъа да, элине не расткельсе, гуль чалысына тараф ата. Бульбуль бираз суса, сонъ кене бутюн дюньясыны унутып, озъ йырыны дсвам этип башлай. Бойледже бир афта кечти. Амет агъанынъ якъанына кимсе къулакъ асмады.

Бир кунъ, акъшам маалинде, къонгъан кунешнинъ аллы-гуллю нурлары кок узериинде яваш-яваш сёнген вакъытта, апансыздан акъшам сукюнетинде бульбуль сени янъгырады. Эр кес башыны гульге тараф чевирип, кулюмспреди. Эркеклер узун тахталардан япылгъан стол башында домино ойнайлар, къадымлар исе, адети узьрс, топлашып, насылдыр лакъырды этселер. Шу заман Амет агъа элиинде балтанен азбарда пейда олды. О, дос-догъру гуль чалысына барды да, ачувиен оны кесип башлады. Оны токътатмагъа кимсенинъ джесарети стмедим. Тек Айше апте онъа якъынлашып:

— Амет, этме-эйлемс. Вазгеч, Амет...— деп ялварды.

Лякин Амет агъа Айше аптени динълемеди, гуль чалысыны тюбюнден кести, сонъра, балтаны четке быракъты да, ерге сертликнен тюкюрип, кене озъ одасына кирди.

Бульбуль сусти.

Джемаат шаматалады:

— Ярамаз адам...

— Бойле сою инсаннынъ башыны да кесер, эли биле къалтырамаз.

— Онынъ юреги таштан олса керек...

Ялынъыз Айше апте ачувланмады. Кедернен:

— Онъа джанынъыз агъырмасын, керекмей,— деди.— Онынъ юрегини окюнч баскъан. Бутюн къорантасы,— бала-чагъасы дженк атешинде янгъан. Геджелери юкъусында ынъранып чыкъа. Бульбуль онынъ юрек яраларыны къозгъаса керек. Багъышланъыз оны. Ялварам сизге,— деди Айше апте ве агълап йиберди, къыйгыныен бетини ортып, о да одасына кирип кетти.

Саба Амет агъа пыртыны топлап, къайдадыр ёкъ олды. Бундан сонъ биз оны корьмедик.

Айше апте кузьде вефат этти.

Баарьде исе гульнинъ тамыры филлеленди, о гурь олып осьти, гуль ачты. Онынъ тазе пытакъларында кене бульбуль пейда олды. Лякин, о бульбуль эдими, ёкъса башкъасымы бильмейим...

ФЕСИЛЬГЕН КЪОКЪУСЫ

Етмиш эки яшында Сентяя агъа танъда уянды. Динъленди. Этраф чым-чырт. Копеклер биле юкъудалар. Терен сукюнет ялынъыз эвининъ ичерсини дегил де, бутюн дюньяны толдургъан киби корюнди. Дерсинъ, къартнынъ къулакъларына йымшакъ памукъ тыкъкъанлар. Бу къадар сукюнет неден экен, аджеба? О аякъларыны яваштан ёргъан тюбюнден чыкъарды, кровать узериинде узанып, пенджере пердесини текаран чекти ве шашты: орталыкъ бем-безд къарнен ортюнген.

Сентяя агъа динге сыгъынгъан бир адам. О, омюринде кунеш догъгъандан сонъ тургъаныны ич де бильмей.

Джыллы тёшегини къалдырып, чыракъны якъты, ашыкъмадан урбасыны кийди ве азбаргъа чыкты. Те-

миз, шекерден де без кър онынъ аякълары тюбюнде тазе къапыста япракълары киби гъыджырдап-гъыджырдап алды. Къарт барып, ахырнынъ къапысыны ачты. Язда азырлап къойган кърду одундан бир кърча алып, кене эвге кирди.

Халкъ тилинде «буржуйка» ады къалган демир собагъа одун толдуруп, атешни туташтырды. Соба устуне акъшамдан азыр турган, бир чайник сувы къойды. Сонъра, аякъа чыкъп, та ана-бабасындан къалма йылтыравукъ бакъыр легенни ве йыбыкъны алып, ичери кирди.

Бираздан сув да, ода да къызды. Ихтияр, дивар янындаки скемле устунде турган къопкъадан эки меш-ребе салкъын сув алып, йыбыкъкъа тѣкти. Чайниктен онъа сыджакъ сув къошты ве кольмегининъ снѣлерини тирсеклеринедже, штапынынъ балакъларыны тизлеринедже тирен тахта парчаларындан ясаган кучючик скемлечикке отуруп, абдест алды. Къарысы орьген намазлыкъны пенджере огюнде тѣшеди, къыблагъа чевирилип, намаз къылды. Намаз биткендже чайниктеки сув да къайнады. Къарт, бакъыр джезде къаве пиширди. Миндерге отуруп, ястыкъкъа ясланды ве озюне: «Саба шерифингиз хайырлы олсун», деп, бир кесек шекернен къавесини ичти.

Сыджакъ ода ве къаве тюшонджеге далдырды. Ай, сени къартлыкъ! Акъикъий бу дюньяны, яланджы дюнья дегенлери догъру экен. Кимнинъ акъылына кельсин бу кунълер! Эгер элли йыл эвель: «Сентя, бу кунълерни кореджексинъ», деген олсалар, асли инанмаз эди. Нелер корьди, нелер кечирди башындан! Дженк рузгъары ве атеши бутюн халкъны къыйыр-чыйыр этип ташлады... О, козь корьген баш язысына кимерде бир юрекиннъ инанаджагъы кельмей. «О къадар агъыр кунълерни корип, сагъ къалдыкъ,— фысылдады бурун тюбюнден Сентябрь агъа.— Шукюр, бинълердже шукюр». Эки огълу, къызы эвли-баркълы, балалы-чагъалы ол-

дылар. Олар ичюн юреги раат, козьлери артта къалмайджакъ. Сентябрь агъанынъ козь япыгъы — сонъки, кендже огълу. Былтыр, Рефатны арбий хызметке озгъаргъанда огълуны багърына басып, эки козюнден опыти, агълады. Къарт олсанъ, озюнъни тутмакъ къыйын ола экен. Лякин шу кунъден башлап, Сентябрь агъанынъ кокюсини баскъан асретлик онынъ юрегини кемиргешине бакъмадан, огълу совет аскерлеринен бирликте ер юзюнде тынчлыкъны кърумагъ хызметине кеткени ичюн, о гъурурлана эди. Къарт эр намазында тынчлыкъ ичюн, бир даа огълунен корюшмек, къавушмакъ ичюн дуа эте. Кендже огълу арбий хызметини сагъ-селямет битирип кельсе, ондан сонъ ольмеге де разы.

Эки йыл эвельси, къадыны Нефизе анте сагъ олгъанда, Сентябрь агъа да сагълам, тендирист адам эди. Къарысы вефат эткен сонъ, юреги къырылды, козьлери сѣнди. Рефат кеткен сонъ исе, бус-бутюн рухтап тюшти. Эки бош ода ичинде джаны сыкъылгъанындан, озюне отурмагъа ер тапалмады. Лякин Сентябрь агъа сабырлы киши.

Уйкен огълу ве къызы Аснесерфе: «Баба, бизге кель, янымызда яша», десселер де, къарт разы олмай: «Ёкъ, балалар, алла къысмет этсе, Рефатны эвлендирсем, сонъ бакъармыз», деп джеваплана.

О пайнаозю яшаса да, я огълу, я къызы, я да то-рунлары келин. эр кунъ онынъ алыны сорап туралар. Шукюр, эписи топтап бир совхозда яшайлар.

Сентягъа къавени ичкен сонъ, акъшамдан къалган къыймалы иренич шорбасыны иситти ве бираз къапынды. Лякин софраны джыйыштырмады. Бош чапакъ ве отъмекни четке алып, софра устуне газета орттю. Сонъра Рефат огълунынъ сонъки кере ёлланган ве энди бир къач кере окъулган мектюбинни, онынъ аскерлик фотосыны огюне къойып, элине темиз дефтер табагъы ве къалем алды. О огълуна мектюп язгъанда,

данма онынъ ресимине бакъа. Дерсинъ, онынънен лакъырды эте. Онъа бакъа-бакъа тоялмай. Шимди де баягы вакъыт огълунынъ къара къашлы, сия козьлю, кулюмсирап тургъан чересине бакъып, мектюбиннн язып башлады.

Мектюбиннинъ тюбюне сонъки нокътаны къойгъан сонъ, зорнен еринден къалкъты, акъсай-акъсай аяткъа чыкты ве анда асылып тургъан, къаврап къалгъан фесильген дестесинден бир пытачыкъ къопарды да, кене одагъа кирди. О, фесильген япракъларыны мектюп арасына къойып, къагъытны дёрт букледн ве конверт ичине тыкты. Тилинен конвертининъ четлериннн сылатып, оны къалтыравукъ пармакъларынен япыштырды.

Рефат бабасындан яз-къыш мектюп ала. Эр бир мектюпининъ ичинде мытлакъа азбарларындан ченме ягында оськен фесильгенлернинъ бир пытачыгъы ола. О, фесильгенлерден бабасынынъ эллерининъ къокъусы келе...

Сентя агъа къар киби без сакъалыны сыйпап, динълений отурды. Пенджере артындаки ёлдан ишке ашыкъкъан койдешлерининъ аякъ давушлары эшитилип башлады. О йымшакъ месситлерининъ устюнден калош кийди ве омузларына эскирген, лякин даа сыджакъ туткъан пальтосыны ташлап, сокъакъкъа чыкты. Қюмшусыны корип, селямлашты.

— Не къадар темизлик, паклик,— деди о орталыкъкъа бакъынып ве тюкян янындаки дирекке мыхлы тургъан почта ящигине барып, мектюпинн онынъ ичине ташлады.

Эвге киреяткъанда, апансыздан Сентябрь агъанынъ нефеси тутулды, башы айланды. Босагъа янында эссиз йыктылып тюшти. Мектепке кетееаткъан торуны Зера къартбабасына смек алып киргенде, онынъ алыны корип, деръал анасыны чагъырды.

Бундан сонъ ёлланылгъан аджеле телеграмма: «Баба пек агъыр алда. Тез етишип кель. Асиешерфе», Ре-

фаткъа фесильген къокъугъан мектюптен огъюне кельди...

Сентя агъа даа дёрт куш яшады. Лякин Рефат вакъытында келип етиштиремеди. Бабасынынъ муляим, азиз сымасыны сонъки сефер коралмады. Онынъ тазе мезарында бир озю къалып, окюр-окюр агълады. Бабанынъ да сонъки хаялы кендже огълуны хатырлагъанда сёндю...

Рефат, хызмет эткен ерине къайтып кельген сонъ, кровати янындаки кучюк столчыкъ устюнде бабасы язгъан мектюпиннн корип, оны яваштан элине алды, ачты. Фесильген къокъусы ода ичине яйылды. Яш аскер янакъларына тыгъыргъан козьашларыны силлип, мектюпинн окъуды: «Мераба, джиггеримнинъ кошеси, эки козиумнинъ нуру, къыйметли огълум!..»

ЯРАЛЫ ГОГЕРДЖИН

Акъшам устю иштен къайткъанда, ашыкъып, буюк ёлгъа кестирип чыктым. Янымдан кечкен машиналардан сакъынып, артыма-огъюме бакъына-бакъына ёлнынъ кенарындан кете эдим.

Қалдырымдан мында чыккъаныма пешман этип башлагъан вакъытымда, аякъларым тюбюнден апансыздан, бир къуш секирип, чамур толу арычыкътан кечти де, ёлнынъ о бир четине къонды. Гогерджин! Не япа о бу ерде? Онынъ бир къанаты зайыф, асылып къалгъаныны абайладым. Яваштан бир четке къувып, тутаджакъ олдым, лякин къуш менден урькип, къачып башлады. Ахыр-сонъу мен оны туттым, элиме алдым. Дюльбер, сим-сия тюсте, эв гогерджиннн, перчеми де бар. Қъан баскъан ве чамурнен былашкъан тазе ярасындан къанатынынъ без кемиги корюнип тура. Мен оны эвге алып кельдим, марганцовканен ярасыны юв-

дым, сонъ йод сильдим ве бильдигиме коре, къанатыны сыктып багъладым.

Акъшам къорантамыз софра башына топлангъанда, къайнанам не ичюндир бизим ятакъ одамызгъа киръди ве ондан сескенип чыкъкъан киби олды.

— О насыл мараз?— деп, козьлерини манъа тикледи.

— О мараз дегиль,— деп джевапландым мен.— Гогерджин. Яралы гогерджин.

— Я не япа о мында?

— Ёл кенарында таптым. Аджындым, алдым...

— Сенниъ озюньни аджымакъ ичюн адам керек...

— Анам...— ялварды Гульнар.— Вазгечинъиз шу.

Бездим энди.

— Сен сус. Къарышма,— деп чевирильди къайнанам къызына.— Ашынъны аша.

Сонъра кене манъа тикленди.

— Тапкъансынъ онъа ер. Аятта къалдыргъан олсанъ олмайдымы, ёкъса?

— Аят сувукъ,— дедим мен.— О нсе яралы къуш.

— Эви бербат этсе, озюнь абрар, юварсынъ.

— Юварым.

Эбет, лаф къайтармасам оладжакъ, индемей бир четке чекилип отурсам, бельки, къайнанам да тынар эди. Амма менде ойле сабыр ёкъ. Не япмалы, табнат иште.

— Ярын онынъ эвде туюсю биле къалмасын. Не япсанъ, яп, гъайып эт. Манъа онынъ кереги ёкъ. Тек зоопарк етмей эди эвде,— деп мыдырданды къайнанам.— Аньладыньмы? Ёкъса Пираткъа аш олур!

Онынъ сонъки сёзлери юрегимде раатсызлыкъ къозгъадылар. Пират-къайнанамнынъ севимли мышыгъы. Аджайип шей, инсан ве айван бу къадар бири-бирине бенъземек: олар экиси де озьлеринден башкъа кимсени кореджек козьлери ёкъ... Бильмем не ичюн, биз Пиратнен экиминз бири-биримизни бир кереден севмедик, кет-

кете гъарез душман олдыкъ... О, мени корьгенде белиннъ тюклерини къабартып, джанавар киби тишлерини косьтерип, фысылдап, устюме атыла. Лякин мен де борджлу къалмайым, аякъабымнынъ уджуны онынъ къабыргъаларына тийгизип алам...

— Эгер Пиратынъыздан марум къалмакъ истесенъиз...— дедим мен.

Къайнанам манъа чокъ маналы назар ташлады ве сусты.

Эр акъшам иште... эгер софра башында бир дава чыкъармаса, къайнанамнынъ богъзындан емек кетмей... Эр кеснинъ къайнанасы ойлеми экен, ёкъса тек менимкими? Хаберим ёкъ. Эр кес озь алыны озю бильсе керек. Амма ич киев олып да, меним къайнанам киби союныпъ элине тюшмек кимсеге къысмет этмесин. Мен Гульнарнен таышкъан вакъытымда, сонъ эвленип, оларнынъ эвлерине киргенде, къайнанам о къадар муляйим, ачыкъ юзьли, алидженап бир инсан эди ки... Эки-учь ай кечкен сонъ, дерсинъ, оны денъиштирдилер. Озиин танытты.

Гедже юкъум къачты. Эппейин вакъыт динъленип яттым. Гогерджин кошеде къыбырмай тура. Юкъласа керек. Пенджеренде корюнип турган йылдызларнынъ нуру догъру козьлериме ура. Не ичюндир, бир одада бизнен берабер гогерджин яшагъанына юрегимде севинч пейда олды.

— Гульнар, нечюн ананъ ойле эте я, гогерджиннинъ онъа бир зарары тиенн ёкъса?— деп янымда яткъан апайыма сёз къайттым.

— Къулакъ асма. Сёйлене-сёйлене токътар. Айды юкълайыкъ, Сервер. Саба эрте турмакъ керек,— деди Гульнар ве диваргъа чевирилип, тезден юкъугъа далды.

Эртеси куню къайнанамдан сакъынып, гогерджинни ишлеген ериме алдым. Акъшам нсе индже тельнен къафес яптым да, гогерджинни къафес ичине къападым.

Амма бунъа джаным сыкъылды. Дерсинъ, озюмни къафеске къапагъаплар... Опынъ ичюн саба гогерджиини къафестен чыкътарып, кене ода ичине йибердим. О, кровать тюбюнде бир кошеде ерлешти. Мен онынъ огюне богъдай септим ве бир кучюк чаначыкъкъа сув къойдым. Қъайнамама исе:

— Эгер къушны эвден къуварсынъыз, я да онъа бир-де бир зарар кетирирсинъыз, эвинъизни якъарым,— дедим.— Сиз меним оксюз бала олгъанымны билесинъыз, айткъанымдан къалмам.

Сёзлерим тесир эттими, ёкъса онынъ кениш кокюсинде мераметлик къыбырадымы, билмейим, лякин къайнамам гогерджиинден вазгечти.

Бир айдан сонъ гогерджиининъ къанатыны чездим ве козьлериме инанмадым: сыныкъ кемиклери бири-бирине япышкъан, оськенлер. Қырыкъ еринде тек уфачыкъ буртюк къалгъан, дерсинъ, кимдир къалайлап ташлагъан. О, къанатларыны керди, учаджакъ олды, лякин учалмады. Даа бир афта кечкен сонъ кровати узерине котерилип, пенджереге козь атып башлады.

Тезден баарь да кельди. Пенджере тюбюнде оськен эрылгъан уфакъ мор чечек ачты ве баарь къокъусы гедже-кунъдюз ачыкъ тургъан пенджере козюнден ичери кирип, одамызны толдурды. Гогерджииним тарсыкъып башлады. Озюни бир къач кере пенджере джамына урды. «Бу къадар чыдадынъ,— дедим мен онъа,— Даа бир-эки кунъ сабыр эт. Раатлыкъ куню мытлакъа сенн сербестликке йиберирим».

Амма айткъаным киби олып чыкъмады. Иштеп къайтып кельгенде эвге кирер-кирмез къайнамам къутуртгъан копек киби манъа атылды.

— Ашагъан ашынъ арам олсун. Қъайдан меним башыма кельдинъ я сен, нишарет?..

Дерсинъ, мен онынъ отъмегини ашайым. Шукюр, элим-аягъым сагълам...

— Не олды? Не къычырасынъыз?

— Анасынынъ феляны олды.— Қъайнамам мени къаргъамагъа башлады.

Инсан учъ дефа гузель ола: догъгъанда, чересинде тебессюм пейда олгъанда ве йыр иджра эткенде... Агъызында куфюр, пис сёзлер чыкъкъанда исе, ондан да нефретли шей ёкъ.

Қъайнатам корюнди. Қъайнатам — сабыр къуюсы. О заваллынынъ эвде олгъаны-олмагъаны дуюлмай. Ишинден келе, емегини ашай, ювуна, телевизор огюне чёкип отура. Сархуш олса, ятып юкляй. Онынъ кимсенен алып береджегин ёкъ. Истесе, дюнья ясын...

— Етер шу, акъыз... Халкътан айыптыр. Утанмайсынъмы, сен?

Қъайнамам зёзрини тёкип битирген сонъ, къобагъа киргендай, ичери кирип кетти.

— Не олды я, баба? Бельки, сиз айтырсынъыз?

— Анашъ гогерджиини тутып, тышары йибереджек олды, о исе озюни пенджереге урып, озю учып кетти. Сен раатсыз олма, гогерджиининъ дамда. Пенджерени мен озюм джамларым.

Бакъсам, пенджеренинъ бир козь джамы ёкъ. Джам парчалары ерге сепилген.

— Гульнар къайда?

— Даа иштеп кельмей,— деп къайнатам да эвге кирди.

Гогерджиини дамынъ кенарында сакъына-сакъына отура эди. Мен элимини узатып оны чагъырдым. Инанмазсынъыз, шу анде о учып келип, омузыма къонды. Элиме алып, къанатларыны сыйпадым, сонъ авуцларымы ачтым да, кокке учурдым. Гогерджиини котерилди, бираз учып, кенс дам устюне къонды.

«Энди онъа одадан чыкъмагъа вакъыт кельген экен», дедим ве ахырда тозланып яткъан посылка къутусыны алып, таванда ерлештирдим. Геджени о сачакъ кенарында кечирди. Бир къач кунъден сонъ учып, ёкъ олып кетти. Лякин кене къайтып кельди. Амма бир

озю дегилъ. Къайдандыр озюне къошакъ тапып кельди, бем-безд, гузельден де гузель бир гогерджинни... Тахта юва оларгъа керек олды.

Яз арфеси эди. Пенджере огюндеки эрылган чечкери солды.

Кушлерини биринде, Гульнар чапып эвге кирди де, мен тез азбаргъа чагъырды. Тышкъа чыкып, йымыртачыкълар устюнде яткъан безз гогерджинни, къайнаманни севген сары Пиратынынъ ине киби сюрю ве кескин тишлери арасында чапаланганыны корип къалдым. Мышкъ мангъа ешилъ, къан баскъан козьлерини йытыратып, къора устюне секирди ве гогерджиннен берабер козьден гъайып олды. Артыдан бакътым къалдым... Эгер шу дакъкъада меним озюме бир зарар кетирген олсалар, о къадар янмаз эдим. Экинчи купь озюме ер тапалмадым...

Бу вакънадан сонъ сим-сия гогерджин де гъайып олып кетти. Бахтыны башкъа ерде къыдырса керек. Пират да корюнмей къалды.

Бир кере иштеп кельсем, ашханеде стол тюбюнде Пиратын корьдим. Озюни сыкъмай, къалачланып ята. Не къадар айнеджи айван! О, озюне коре, вакъыт кечти, къабаатым басылып унутылды, беллесе керек. Лякин меним онгъа таба адымладыгъымны корип, ачыкъ тургъан пенджеренен секирип къачты. Сонъ даа кельди. Мен гизлендим. Ашханеге кирейим деп тургъанда, устюне бош чувалны орттим ве чувалгъа къападым. Елгъа алып чыктым. Уджундан тутып, бутюн кучюмнен оны ерге урдым.

— Мына сангъа безз гогерджин ичюн! Мына сангъа сия гогерджин ичюн!— Мына сангъа оларнынъ балалары ичюн!

Ачувым ятышкъан киби олды. Чувалнынъ агъызыны ачтым. Бакъсам, пират созылып къалгъан. Бу къадар ишат ве айнеджи айваннынъ бойле тез гебергенге кештым, къайнаман:

— Барынгъыз, севимли мышыгъынъызгъа бакъынъыз, азбарда, ята,— дедим.

О, эллерини пештималына сюртип, алель-аджеле тышкъа чыкты.

— Ва-вай! Не яптынъ?! Джеллят! Эки къолунъ къурусун! Козьлеринъ кър олсун да, алланынъ азапларына огъра! Екъ ол башымдан! Козьлерим корьмеси сени! Кет! Кет!

Пиратын геберткенден сонъ, элим-аягъым къалтыраса да, мен кендимни къатилъ не этмей эдим.

— Къувмангъыз,— дедим.— Озюм де кетерим. Сагъ олунгъыз, тойдурдынгъыз...

Бир шейге бакъмадан чюйде асылы тургъан биджагъымны алып, омузума аттым да, сокъакъкъа чыктым.

— Менн мында къалдырма, менн де озюнтнен берабер алып кет!— деп Гульнар чапып чыкты.

— Бекле менн, мен сени алып кетмек ичюн келирим,— дедим апайыма.

Гульнар азбар къапыдан артымдан бакъып къалды, мен исе сокъакъ бою ёл туттым. Бу дюнья не къадар кениш дюнья экен! Башымнынъ устюнде не къадар юксек, темиз кок!

Баягъы юрген сонъ, кимнинъдир дамындап бир сюрю гогерджин котерилди. Бир айланып, олар къонаджакъ олдылар, лякин мен оларны къондурмадым. Эки пармагъымны агъызыма къойдым да, балалыгъымдаки киби, бар кучюмнен сызгъырдым. Гогерджинлер бирден кокке котерилдилер ве ойнап башладылар: де баш устюнде домбалакъ атып дёнди, де къанатларыны яйып, балаларнынъ къагъыт самолётлары киби учтылар...

«Не къадар бахтлы къушлар!— деп сукъландым мен, кокке назар ташлап.— Менним гогерджиним де оларнынъ арасында олгъайды, барем...» Мен диъкъатнен къушлар сюрюсине козь тиктим ве гогерджинлер

нишъ бирисини онъа бенъзетим. Керчектен де, о эди!..

Шу арада къайдандыр Моцартнынъ къыркынджы симфониясы «сольминор» янгъырамакъта эди.

ТИКЕНСИЗ ГУЛЬ ОЛМАЙ

— Энеке огълу энеке, — деди бабасы огълуна серт бир дауушпен. — Нечюн бурун котересинъ я? Сен башта ким эксинъни бир тюшюнми бакъ, сонъ айтырсынъ, форсаланмагъа аслы себеи бармы экен? Апагъыннъ лештималындан тыгъырып тюшип де, озюнъни инсанлар арасында йылдызлы коктеи пейда олдым, деп белеме, серсем! Адам ол!

Башыны эгип бабасынынъ тазирини динълеп тургъан Диявер мыдырдады:

— Афу эт, баба. Багъышла...

— Нечюн ойле этесинъ? Нечюн биревиннъ баласыны инджытасынъ?

— Я опынъ янына бармакънынъ чаресин ёкъ да. Кендини къыралчычадан юксек туту, дюньяда тек бир озю, ондан гъайры къыз ёкъ.

— Матюв, о къыз бала. Онъа ойле олмакъ керек. Къыз бала гуль киби, тикенсиз олмай. Эгер тикенсиз олса, оны эр келип-кечкен къопарыр да, аякъ астына басып таптап кечер. Десене, сен буны анъламайсынъ?

— Мен де писаным, менде де гъурур бар, — деп инатланды огълу.

— Джойыл башымдан. Кореджек козюм ёкъ сени. Дсф ол! — джекирди бабасы ве огълундан чевирилип, озъ ишини девам этти.

Диявер индемей азбар къапыны ачып, сокъакъкъа чыкъты.

Бир авуч азбар мейданы чешит джыныста къатмер гуллернен толугъа эди. Шимди оларнынъ эписи ачмакъта. Бекир агъа кучючюк, аселет кендиси ясагъан чапанен

гуль чалыларынынъ арасыны чапалай ве оларнынъ тамырларына, эленген уфакъ кубре сепип, этрафларына топракъ обалай. Сонъра о, акъшам устю, гуллерни сувараджакъ.

Танъда азбар ичи енгиль мис къокъусына тола. Уй-леге якъын, купеш зняде къыздыргъан маали къокъулар къоюлаша, шарап буву киби, баш айландыра. Кунеш къонгъанда исе, сархушландырыджы хош къокъулар, дымлы акъшам авасына синъип, чевре-четке даркъала. Азбар янындан кечкен адам, мытлакъа бир тыныш токътай да, кокюснини толдуруп, нефес ала ве онынъ чересинде сиджакъ бир тебессюм догъа... Эгер де башыны узатып, азбаргъа бир назар ташласа, андаки дюльберликин корип, айретте къала. Гонъюлинде насыл кедер, башында не къадар агъыр ойлар олса да, эписини унута.

Бекир агъанынъ къарысы Гульсюм апте боялы, джамлы софадан чыкъып, къоджасынынъ янына кельди.

— Эв, сен балагъа не дарыласынъ, я? Не къабаат япты? — деди о кулюмсиреп ве эллерини кокюсн устюнде хачлады.

Бекир агъа чапасыны мешере башында къалдырып, чешмеде эллерини юваркен, къарысына сёз къатты:

— Коръмейспнъми ёкъса эткен мерафетлерини? Тюневин акъшам Эднини киногъа алып баргъан да, кино биткен сонъ оны четте къалдырып, Эльвираны озгъаргъан. Эдне бутюн гедже агълап чыкъкъан... Бакъ сен онъа, баскъан адымларыны биле коръмей. Институтта окъуй эмиш... Дюнъя чырагъы олгъан, зырзоп! Эдис киби къыз тапкъан да, даа азсына, ахмакъ!

— Сонъ, не олгъан? Не хынзырлыкъ эткен ки? Онъа сенинъ башынъ агъырмасын. Озьлери анълашырлар.

Къайдадыр пластинка чала:

Къалайлы къазан ичинде
Къаз баласы.

Кызын манъа севдирген
Озь анасы...

— Эр кѣбаат сендедир,— деди Бекир агъа кѣарысына.— Сен оны баштан чыкѣарасынъ.

— Не эскиклиги бар,— Гульсюм анте огълунынъ тарафыны алды.— Эр кес онынъ киби олгъайды, шукур этердилер.

Азбар кѣаны ачылды. Кѣомшусы Илимдар агъа босагъадан атлап, селям берди. Ал-хатыр сорашып, бирер снгар якъкъан сонъ, гуллерге бакъып, сѣз ачты:

— Олян, бу гуллерининъ ерине помидор фиданы ашласанъ, эйи олмаз эдими? Эр кес бир авуч топракъ тапса, помидор, бибер отурта, сен псе мейвасыз гуллернен боштан-бош огърашасынъ. Топракъкъа языкъ. Бу гуллерден не файда тапасынъ билъмем.

— Мен олардан богъаз файдасы арамайым. Оларнынъ берген кѣуванчы бинъ алтындан паалы. О снзлер, пара дердине огърап, помидор-хыяргъа урулып, баба-деденъизни унутасынъыз.

— Ойле псе, ич олмады, бу дюльберликни адамларгъа бес-бедава даркѣаткъандже, олар нафиле ерде сарарып-солып кеткендже, базаргъа алып чыкъ. Арткъач каник джебинъни тешмез, эбет.

— Мен гуллерни сатмакъ ичюн асрамайым,— деди Бекир агъа.— Манъа алгъан айлыгъым да етип арта. Чалышсанъ ач кѣалмайсынъ.

— Аджайип инсансынъ, бала киби бир шейсинъ,— кульдн Илимдар агъа.

— Олян, сен эр бир шейден файда кѣыдырасынъ, гъалиба. Бу не демек? Сенинъдже, инсан тек озъ тамагъы ичюн, озъ джеби ичюн догъса керек... Догърусыны айтсам, сенинъ киби союны расткетиригенде диниманам айлана... Кѣомшу олып, да дава-котекке тутушмайыкъ даа,— деп кулюмсиреди Бекир агъа.— Яхшысы юр, ичерн кирип, бирер кѣаймакълы кѣаве ичейик.

Гедженинъ дер маали. Толгъун ай узун сельбилерининъ уджуна илишкен киби олып, корюне, орталыкъкъа джумерт шавлелерини сача. Гуръ сельби тюбюнде бири-бирининъ кѣаршысында эки кольге тура. Оларнынъ бириси — Эдне, дигери — Дилявер.

Дилявер Эдниен бала киби шязлай, онынъ кѣаранфиль кѣокъулы сачларыны сыйпай, насылдыр назик сѣзлер фысылдай.

— Не кѣадар яхшы гедже,— дей Эдне.— Сен ич бир вакъыт бойле самимий, бойле ликъкъатлы дегиль эдинъ. Не олды санъа, Дилявер?

— Мен эр заман бойлейим, факъат сен кѣадриме етмейсинъ...

Эдне шакъылдап куле.

— Яваш, кѣомшуларны уянтырсынъ,— деди Дилявер кызын кокюсинне басып.

— Вазгеч,— деп Эдне онынъ эллеринден кѣуртулды.— Юр азбарынъызгъа якъып барайыкъ. Шимди бабанънынъ гуллери ким билъсин насыл кѣокъуйдырлар!

— Акъыз, сен бабамны севесинъми, сѣкса менми?— шакъа этти Дилявер.

— Бабанънынъ гуллерини,— деп кулюмсиреди Эдне.

Олар азбар кѣапы янында токъталдылар. Дилявер кѣапыны яваштан ачып, ялварды:

— Буюр, джаным. Кир гузелим. Азбарымызда энъ тикенли, энъ дюльбер гуль олурсынъ.

МЕДЖИТ АГЪАНЫНЪ СЕЛЬБИЛЕРИ

«Аят, сеятчылыкъ япмакъ имкяны олгъаны ичюн даа да гузельдир».

Н. М. Пржевальский

Ялтанен Багъчасарай арасында кѣатнагъан автобус ыдрына-ыдрына Ай-Петри дагынынъ тѣлесине зарзорнен котерилди. Бу ерден ялыбою койлерн авучынънынъ ичинде олгъаны киби яхшы корюне.

Автобус кениш яйляны кестирип, кене айланчыкъ дагъ ёлуна келип чыкъты. Ёл энди энншке кете, моторнынъ вазнети енгиллешти, чюнки копчеклер озъ башына айланалар. Лякин Коккозъ коюне якъыплашкъанда, не олды, не олмады, мотор ишлемеди, автобус ёл кепарына бурулып, токътап къалды.

— Аркъадашлар, аякъларыңыз бираз язылсын. Машинагъа бир шей олды, гъалиба. Тешкерип бакъайым,— деди айдауджы. О, капотны ачып, онынъ астына башыны узатты.

Сеятчылар бирер-бирер тышкъа тѣкюльдилер. Этраф дагълыкъ-ташлыкъ, сим-сия орман. Анда салкъып. Чам, эмен, чинар тереклер, чалылар туташып кеткенлер. Дженк вакъытында бу ерлер партизанларнынъ меяны олгъан. Олар мындан немсе баскъындыларына данма дарбе артындан дарбе эндиргенлер.

Бираз авлакъта беяз булутларгъа тийип тургъан тым-тик къаялар корюне.

— Бу къартал дагълары,— деди мас-мавы козьлю яш къадын.— Анда нек чокъ къартал бар.

Эм керчектен де, узакъта, дагълар тѣлесинде къара нокъта шеклиинде бир къач къартал авелене эди.

Бундан согъ, яш къадын бизим дикъкъатымызны ёл кепарында оськен сельбилерге джелли этмек истеп:

— Бу тереклер нсе Меджит агъанынъ сельбилериндир,— деди о.

— Кимнинъ, кимнинъ?— деп сорадым мен.

— Меджит агъанынъ,— деп текрарлады къадын.

— Насыл Меджит агъанынъ?

— Адий бир шофѳрнынъ. Раметли анам эр сефер бу ёлдан кетейткъанда, олар акъкъында икяе эте эди.

— Не, Меджит агъа оларны сатып алгъанмы, ёкъса?— деп сорады дигер бириси.

— Ёкъ,— деди къадын кулюмспреп.— Аксинс, тереклерни озъ къолунен отурткъан...

— Балабан иш якъан экен. Терек отурткъан...

— Буюкми, куюкми, бильмейим. Апаннынъ сѳзюне корс, о дженктен эвель Багъчасарайда энъ метинли шофѳр олгъан. Бир кере озъ «Полуторка»сынча бу ёлдан кеткен вакъыт апансыздан машина идаресини джоя ве ёлдан чыккып учурымгъа догърула, лякин сонъки саниде барып екаяне оськен сельбиге тирелип токътай. Меджит агъа сагъ къалгъанына къуванып, баарьде бу ерге къыркъ дане сельби фиданы отурта. Дженк вакъытында нсе арабаджылыкъ якъан, партизанларнен багъ туткъан. Бир кунъ партизанларгъа арабанен эрзакъ алып кеткенде, немселер буны дуйып къалалар. Арабада, чалылар астында автоматнен бербер ун сакълы тура экен. Немселер оны бу ерде сарып алалар. Меджит агъа арабасыны тереклер арагына айдай да, сельбилер тюбюнде ятып, фашистлернен дѳгюше ве эляк ола.

— Эфсане,— дедим мен.— Мында эр шей акъкъында эфсане токъулгъан.

Къадын мапъа къыйыш-къыйыш бакъып:

— Анам мапъа ич бир вакъыт ялап айтмай тургъан,— деди. Истесеныз инаныңыз, истесеныз ишанмапъыз.

— Мен къыркъ дегиль де, къыркъ бир дане сайдым.— дедим.

— Догъру,— деди къадын.— къыркъ биринджиси Меджит агъаны къуртаргъан сельбидир. Бакъынъыз, достлар, о сельби дигерлерине нисбетен къартайгъан, уджлары энди къурумагъа башлагъан.

Автобуснынъ дюдюги чалынды. Эр кес ашыккып, ери-ерине барып отурды. Сельбилер янындан кечип кеткенде, олар бизге далларыны саллагъандай корюнди. Мен де артыма айланып, олар козьден гъайып олгъандже, оларгъа къол салладым.

Трамвай токтагыянынен Аблямит агъа аякъ астында яткъан, къатып, тозланып къалгъан отьмек парчасыны узанып алды да, четке, тапталмайджакъ, темиз бир ерге мукъайтлыкънен кыйды.

— Бир де-бир конек танып ашар,— деди о къарысына.

Эбет, дигерлерни киби о да корьмемезликке урып, отьмекиннъ устюнден адымлап кече биле эди. Лякин о бу шейни ялмады. Трамвай беклеп тургъан адамлар Аблямит агъа тарафкъа тааджилленип бакътылар. Онынъ къарысы Мунире апте джемаат огюнде озюни къолайсыз дуйып, «бизге къулакъ асалар», деген ма-нада къоджасынынъ тирсегине тюртти.

— Барсын бакъсылар. Не, бир масхаралыкъ яптыммы ёкъса?— деди Аблямит агъа, озюни сыкъмадан.

Бугунь Мунире аптенинъ догъгъан куню эди. Шу себептен къары-къоджа балаларыны эвде къалдырып, кимсесиз, озь аралары бугуньки акъшамларыны кафеде кечирмекни къарарлаштыргъан эдилер.

Олар, трамвайдан тюшни баягъы юрген сонъ, айдып, диварлары джамдан кафеге кирип, чалгъыджыларгъа якъып, кошеде бош тургъан стол башына кечип отурдылар.

Аблямит агъа озюнен берабер алып кельген беяз ве аллы тюсте бир топ тазе гуллерни стол устюндеки чечек черепининъ ичине кыйды.

— Кафе, ресторангъа бармагъанымызгъа къач йыл олды шу? Сонъки сефер насыл мунасебетнен кирген эдик я, акъылындамы?— деп сорады о къарысынан.

— Дилявер догъгъан куню мунасебетнен,— деп хатырлады Мунире апте.

— Вакъыт сувдай кете, э? Дерсинъ дюнь эди... Тез-

ден Дилявер озю де баба оладжакъ... Яваш-яваш къартлыкъ баса, апай,— деди Аблямит агъа кедернен.

— Амма санъа йыллар аслы да тесир этмейлер, бакъ, санъа даа яш къызчыклар козь аталар...

— Айтмаса шуны! О санъа ойле корюне. Энди сенден гъайры, апай, кимсеге кереклигим ёкъ...— кулюм-сиреди Аблямит агъа.

— Менн алдатмасынъ, акъай, амма мен керчектен де къартайдым, башым-сачым агъарды,— кокиус кечирди Мунире апте.— Эбет, дёрт баланы аякъ устюне турсатмакъ къолай дегиль... Сен де оларнен берабер башыма аз чал сач къошмагъандырынъ...

— Афу эт, джаным, эгер сенинъ огюпъде къабаатлы олсам, сенинъ мукъаддес омюрининъ етерли дережде кьорчаламагъан олсам... Афу эт. Билесинъми, сен ич бир вакъыт бойле дюльбер дегиль эдингъ, эшшедибилля! Мен сени ич даа нимдики киби джан-юректен севгеним ёкъ эди. Санки экинджи яшлыгъым джанлана...

— Айткъан сыджакъ сёзлеринънен бузны притмек мумкюн. Эгер эр вакъыт бойле тесирли, татлы, самимий сёзлер айтып тургъан олсанъ, ким биле, башымда, бельки, бу къадар чокъ чал сач олмаз эди...

Ёкъ-ёкъ, эшшени бир сенден хатирим лек хош, сенинъ якъан, ве ялмагъан эйилликлеринъе бинъ бир кере разым. Сагъ ол, дюнья тургъандже тур,— деди Мунире апте къоджасынынъ элини сыйпап.

Чебер, кок козьлю, муляйим официантка стол устюни чешит тюрлю аш-сувнен допатты.

— Билесинъми, Мунире, бу бизни сарып алгъан мамюрликни, боллукъны корьген сайып къуванчтан башым-козюм айлана... Лякин догърусунъ айтсам, кимерде бизлер бу барлыкънынъ къадирина етмеймиз.

— Ёкъ, сен унутмайсынъ. Бугунь де трамвайдан тюшкенимизде якъканынъ буны исбатлай.

— Сен исе мени утандыраджакъ олдың...

— Багъышла. Бирден адамлар огюнде кыыз бала киби шашмаладым.

— Эр сефер аякъ тюбюнде тапталып, чёплюклерде расткельген, софралардан ашалмайып кыалгъан, тойлардан сонъ кыопкъа-кыопкъа емек кыалымтыларыны тёккенлерини корьгенде юрегим сызлай, бир локъма отьмекке мухтадж олгъан гъарип анамны хатырлайым... Эгер озъ козюмнен корьмеген олсам, нисан ачлыкътан шишкенине ич де инанмаз эдим...

Дженктен сонъ агъыр йыллар эди. Мен о вакъыт докъуз яшында бала, Муса нсе алты яшында эди. Мумкюн олса, тасавур этти бакъ: кыаранлыкъ, сувукъ эв ичинде, чуллу тёшек узеринде хаста анам ятмакъта. Мен кадимнен берабер анамны башы уджунда оны, еринден турар да, бизим аалымызны корер. деп умутинен беклен турам. О десенъ, олюм озъ сюекли панджасыны анама да узаткъан экен, анам шишип башлагъан эди. Якини анам даа сагъ эди, эсини джоймай эди. Кимдир кыаердендир бир локъма отьмек кетирди. Анам бизим козьлеримизге бакъып, о отьмекни бизге бермеге нумар этти... Мен сабынгъа бенъзеген бир тилим арыш отьмегини ортасындан болип, ярысыны сабырсызлыкънен беклен тургъап кыардашыма узаттым... Анам ондан сонъ чокъкъа бармай кечиди. Мен Мусанынъ элинен тутып, балалар эвине кельдим. Ойле де джанымызны кыуртардыкъ. Инанмазсынъ, аля даа бугуны, анам озюнден кытып, бизге берген о арыш отьмегинини дады агъызымда...

Шампан шарабындан бираз сархушлангъан Аблямит агъанынъ козьлери яшланды.

— Вазгеч, Аблямит, гопыюлинъни кырма, о вакъыт эр кесини алы шу эди,— деди Мунире апте.

— О, акъылдан чыкъаджакъ шейми, Мунире? Бизлер тойып, о кыара куньлери унутамыз, курсиемиз... Раметли анам эр заман барлыкъ вакътында, элимден тесадуфен отьмек тюшсе, котер, балам, опы о мубарек-

ни, козюнъни тутар, дей тургъан эди. Шимди нсе арамызда опымек дегиль де, отьмекни таптагъанлар да тапыла...

Шу арада пахыл киби земаневий оюн ойнаяткъан бир яш огълан абынып, стол кенарында тепси ичинде обаланып яткъан отьмекнинъ бир тилиминин полгъа тюшюрди ве кыулакъ асмай оюныны девам этти. Аблямит агъа еринден атылып турды да, ойнагъан йигитнинъ кыолуны кыыскъач киби сыкып:

— Котер, бакъайым, тез котер! Опп, ерине кыой!— деп эмир этти.

Йигит опымесе де, истер-истемез отьмекни котермеге меджбур олды.

— Не бакъасынъ джанавар киби, джанынъны агъыртыммы ёкъса? Кыарнынъ токъ олса керек, я?

— Бакъ манъа, отурса еринъе,— деп ялварды Мунире апте ве кыоджасынынъ кыолтугъына кирип, оны кене стол башына отуртты.— Эписи бир анъламазлар, чюнки олар ачлыкъ корьмей оськен балалар...

— Алла берсин, корьмесинлер, факъат анъламакъ кереклер,— деп джевапланды Аблямит агъа серт бир даушнен.— Мытлакъ анъламакъ кереклер!

ЛЕЙЛЕКЛЕР УЧЫП КЕЛИРЛЕР

Мен Москвадан Ташкентке кыайта эдим. Вагон пенджереси артында ренксиз, сёнюк февраль куню ве кыарнен ортюли уджсыз-буджакъсыз чёллер сусмакъта эдилер.

Менимнен бир купеде булунгъан эки ёлджунынъ бириси Куйбышевде, дигери Казахстанда тена, кучюк станциячыкъта тюштилер.

Мен ялынъыз кыалдым. Тезден джаным сыкылып башлады. Эгленмеге башкъа шей тапмагъанымдан, чемоданым ичинден Зенон Косиновскийнинъ «Кунеш ал-

да экенде» эсерини чыкърдым, окъумагъа тутундым. Эппейи вакъыттан сонъ, эеджанланып кокюс кечирдим де, диваргъа таянып, тюшюнджеге далдым.

Китап озъ ишнин япты.

Зеннимде асырлар тереңлигинден укуметлер, халкълар, инсан такъдирлери, падишалар, фыраунлар, сердарлар пейда олдылар. Тарихчы эписини ойле догъру ве джанлы тасвир эткен ки...

«Лякин оларнынъ ич бириси сагъ къалгъаны ёкъ. Эппиен тоз-топракъ олгъаңлар. Вакъыт оларны юткъан. Бизлерин де, бир кунъ ола, ютаджакъ. Амма ич биримиз бу хусуста тюшюнмеймиз...»

Хаялым башкъа заманларгъа учып кеткенниден, поздиннъ токътагъаныны сезмей къалдым. Купенинъ къапысы къакъылды. Сескенип, давуш бердим. Кондукторнынъ бети корюнди.

— Елдашлыкъкъа къаршы дегильсинъызми? — деп сорады о. — Ташкенткедже.

— Баш устюне... — деп джевап бердим мен ве китапны четке къойдым. — Риджа этем!

Яш къадын кирди. Бираз танышкъа да бенъзей. О манъа бакъты, мен — онъа.

— Селям алейкум! — деди о ве кулюмсиреди.

— Алейкум селям.

— Танымайсыңъызмы? Мен сизни, корьгеннимнен, таныдым.

— Токъта! Токъта! — дедим мен зеннимни кучлю ишлетип. — Сизни бир ерде корьген эдим...

— Ангренде, — деди къадын тез-тез. — Бизге бабамнен берабер сыкъ-сыкъ келе тургъан эдинъиз.

— Сиз Айшесинъиз, ойле дегильми?

— Эбет, Айшем.

— Аякъ устюнде тургъанынъыз не? Кеч, отурынъыз! — онъа пальтосыны чыкърмагъа ярдым эттим, чемоданыны алып, тепедеки рафкъа къойдым. — Сиз экенинъизге асыл да инанып оламайым. Вакъыт не къа-

дар тез кечип кете! Амма балалыгъынъыз хатиримде.

— Сиз ич денъишмегенсинъиз. Эвельдеки киби синъиз. Тек сачларынъыз бираз къонъырлашкъан.

— Ах, Айше! Айше! — дедим мен, кокюс кечирип. — Вакъыт ташларны кемпре, биз исе инсанмыз. Сонъ, бабанъ насыл? Не япа? Ананъ? Сагъ-селяметлерми? Кене Ангренде яшайсынъызмы? Къайдан келесинъ?

Мен къызнен лакъырдыда «сеп»ге кеттим.

— Тувгъанларымызгъа бардым. Мында узакъ дегиллер, — Айше тек сонъки суалиме джевап берди. Онынъ козю китапкъа тюшти. Китапнынъ ачыкъ санфесинден къадын череси корюнип тура эди.

— Кыраличе Нефертити?! — деди о.

— Эбет. Озъ заманында къудретли олгъан фырауннынъ къадыны.

— Пек дюльбер экен, — деди Айше. Къапуны ачып, санфелерини къарыштыра башлады.

— Я бу? — Айше яш эркек башыны косътерди.

— Бу фыраун... Тутанхамон, — дедим мен. — Онынъ даа ачылмагъан сырлары чокъ. Мумиясыны тедкыкъ эткен мутехассыслар он секиз-он докъуз яшларында вефат эткеннини айталар. Сакълы къалгъан къабиринде алтын ве къыйметли ташлар чокъ тапылгъан. Темиз алтын табутыны секиз адам еринден къыбырдатып оламагъан. Лякин баш уджунда тургъан бир десте чечек бу байлыкъыннъ нуруны сёндюрсе. Анълайсынъмы, Айше? Юз йылларнен яткъан чечеклер! Олар асырлар тереңлигинден инсан ислерининъ араретини алып бизлерге, инсан аятынынъ эбеднет огюнде не къадар къыска экенлигини билъдирдилер.

— Чечеклерни о ерде ким къалдыргъан? — деп сорады Айше.

— Яш фырауннынъ севгилиси, — дедим мен.

— Я, Тутан... Тутанхамон? Яп-яш олып озю ольдюми?

— Меселе де шунда... Тутанхамоннынъ насыл, не-

ден ольгени кимсеге белли дегиль. Бу — буюк сыр. Душманлары ольдюрселер керек.

Айше башкѡ шей сорамады, китапны мапѡ кѡай-тарып берди. Пенджереге бакъып кѡалды.

— Бир кимсеге инам ъкъ. Бу дюньяны кѡартлар яланджы дюнья дегенлери керчектен де догъру олса керек, — деди о кедернен.

— Нечюн? Не себеп? Не олды? — деп сорадым мен.

— Менн кѡоджам ташлап кетти.

— Насыл ташлап кетти? — Мен эеджанланып еримден турдым. — Сен кѡоджагѡ чыккъанмы эдинъ? Не вакъыт ташлап кетти?

— Былтыр, — деди Айше, башыны ашагъы эгильтип. — Нечюн ойле олды, озюм де билъменим. Бир озюм кѡалдым, бир озюм. — Айшенинъ дудакълары кѡалтырап башладылар.

Мен онынъ юзюне аджынып бакътым. «Дюньяда инсанлар не ичюн бахтсыз ола экенлер? — деп тюшюндим. — Озьлери бахт ичюн догъалар дегильми?»

— Сен оны севе эдинъми?

— Мен оны шимди де севем, — деди Айше.

— Шимди де севесинъ. Лякин о сени быракъып кетти.

— Ойле де ола экен. Мен оны джан-юректен севген эдим ве севмектем. Эм о да севе эди. Лякин коресинъми?

Айше бираз ойланып, пенджереге бакъып турды, сонъ мапѡ чевирилип, кулюмспреди ве кечмишке дѡнген о бахтлы севгисин акъкъында икѡе этти.

I

Бизим эвмиз ъл кенарында. Танъдан та яры геджегедже пенджеремизинъ тюбюнден токътамай-тынмай, машиналар кѡатнайлар. Амма биз оларнынъ сесине алыштыкъ.

Автобуста кетсѡнъ, бизден район меркезине ярым саатлыкъ ъл.

Эивернен таныш олмаздан эвель ашамнен берабер яшай эдим. Бабамнынъ комюр оджагъында чалышкъаннынъ биле эдинъыз. О, кѡазаланып олди. Ольген сонъ, ашамнынъ тувгъанлары яшагъан кѡасабагѡ кочътник. Оларнынъ ярдымынен эв кѡурдыкъ.

Бизге ашамнынъ тувгъанлары сыкъ-сыкъ келип тургъанлары ичюн, янъгъызлыкъ билъмей яшадыкъ. Баба тарафтан да тувгъанларымыз пек чокъ, лякин олар бизге сийрек келелер.

Њлнынъ эки четинде гуръ ве юксек сельбилер туралар. Эвмизининъ кѡаршысындаки бир сельбининъ уджу кѡырыкъ. Не заман, не себептен кѡырылгъан, билъмейим. Терекнинъ кѡырыкъ уджунда лейлеклер не вакъыт юва ясагъанлары да, акъылымда ъкъ. Бельки лейлеклер юваларыны биз кельген сонъ кѡургъандырлар, бельки, бизден эвель, ашамнынъ хатиринде кѡалмагъан. Мен де о вакъытта абайламадым. Не олса да, баарыннынъ башында лейлеклер озьлерининъ ювасына кѡайтып келе, оны козьден кечире, сонъра тюзетелер.

Биз ашамнен лейлеклерни кѡуванчнен кѡаршылап ала, оларгѡ: «Бизим лейлеклер», деймиз.

Лейлеклер юваларыны тамир этип, ерлешкен сонъ, чокъ кечмей, дюньягѡ кучюк лейлеклер келелер. Олар кунъ-кунъден осе, тюк чыкъара, кѡанат керип башлай. Бираз оськен сонъ кѡоркъмай, юванынъ кенарындан ългѡ бакъып туралар. Оларнынъ учмагѡ огренгенлерини корип: «Учмакъ зевкълы шей олса керек», деп сукълана эдим.

Яш лейлеклер, кѡанатлары пеккинген сонъ, буюклерге кѡошулып, бутюн кунълерини пиринч тарлаларында кечирелер.

Яваш-яваш кузь келип ете. Сувукълар якъышлаша, лейлеклер сыджакъ мемлекетлерге учып кетелер. Мен оларнынъ артындан бакъып, кѡанатым олмагъанына,

лейлеклернен берабер учып кетмегениме тарсыкчам. Не ичюн не кыйда учаджагым, озюм де бильмейим. О вакытта мен йигирми эки яшында эдим. Дёрт йыл анамнен берабер бабасыз яшадым. Анамнын айтканына коре, шу вакыткыа кыдар бизде эр шей башкыа, адамлардаки кибн ола эди.

II

Мен Ангрен шеэринде догтып — осьтим. Анда мектепте оккуп, онундгы сыныфны битирдим. Эвиниз шеэринин четинде эди. Бабам яхшы кызангыаны себебинден, биз ич бир вакыт замет чекмедик. Итимал, шунинчюн, озюмнин ярынки кунюмни тюшюммей, ювадаки кышчык, кибн, енгиль яшадым. Кунеш догыар-догымаз мен энди аяк устюнде ола эдим. Кышчык йип чилесинен ойнагыан кибн, мен де кунеш нурундан зевкылана, кокке кыш кибн учмак истей, алтын балык олып, аквариумда ялдайджакым келе эди. Эльбетте, бахт кимерде инсанны серсемжете. О вакытта аят манкыа насыл сынавлар азырлаганыны бильмей эдим.

Онундгы сыныфны битиргенимнен мени кыоджагыа бердилер. Нышанлым корьген-бильген адамым дегиль эди. Анама: «О меним бильген кишим дегиль. Мен онкыа насыл этип кыоджагыа чыкыарым?» — дегенде, анам манкыа: «Зарары ёккы, билгисини, огренгисини не северсини, — деп джевап берди. — Биз эпиниз ойле башлагыан эдик».

«Эр шей аламдеки кибн» кете эди. Менн, анам-бабам арз эткенлерн кибн нышанладылар, сонкыра той япып эвленирдилер.

Кыоджам менден он яш эсли эди. Сельби бойлу, сия сачлы, эсмери бир адам. О мени ич бир вакыт ындытмады. Лякин мен онкыа ич де алышып оладым. Ким бильсин, эгер тоюмыздан сонкы эки ай кеч-

кенинен бизни тесадуфий бир ал айырмагыан олса, бельки, яваш-яваш алышыр эдим.

Куньлеринин биринде, уйле маалинде кыапымыз кыактылды. Рефат кельди беллеп, кыапыны ачтым. Бакысам, босагыада йигирми дёрт-йигирми беш яшларында, узун бойлу, кок козлю бир кыадын тура. Онынч алтып тюсте сачлары омузларына яйылгыан.

— Сиз Айше Османовасынгыызмы? — деп сорады менден.

— Эбет, — дедим.

— Рефат Мемстов сизини кыоджангыыз оламы?

— Кыоджам ола.

— Эвингизге кирмек мумкюнми?

— Мумкюн.

Кыадын ичери кирди, мен кыапыны орткенимнен, аякларымны эллеринен кыучакылап алды. Онын бойле япкыанына мен тааджиплендим, не япаджагымны бильмей, шашмаладым.

— Сизге не керек? Кырактынгы менн! — дедим кыадынкыа.

— Ялварам сизге, меним кыоджамны кыайтарып берингиз. Мен оны севем! Апкылайсынгыызмы, севем! — деп, тизлериме башыны тиреп, агылады. — Кыайтарынгыыз оны манкыа! Сиз даа яшсынгыыз, сиз озюнгизге ляйгыгыны тапарсынгыыз. Мен онсыз яшап оламайджакым.

Эбет, кыадын менден не истегенини мен шу даккыа кыадап апкыладым.

— Кыалкынгыыз, — дедим онкыа. — Айып дегильми сизге?

О кыалкыты. Курсюге отурды, козьяшларыны сюрти не, терси кокиос кечирген сонкы, озюмнин ким экенини айтты. Ады Эльвира. Геолог олып чалыша. Рефатнен чокытап берли таныш экен. Рефатнын онкыа эвленмек мурады бар экен, нечюндир, апансыздан ондан вазгечип, манкыа эвленген.

— Кыайтарынгыыз оны манкыа, — деп текрарлады

Эльвира, козюме тикленип.— Бизим баламыз бла-
джакъ.

Юрегим ташып кетти. Тениме биз санчылган киби
олды. Эм Эльвира ичюй, эм озюм ичюм ынджындым.
О, десенъ... бизим экиизини де алдата экен. Намуссыз!
Алчакъ! Шу дакъыкбадан башлап, эвинъ манъа арам
олсуу!

Урбаларымны топлап, ёлгъа азырландым. Босагъа-
да Эльвирагъа:

— Къалыгъыз, оны бекленгиз,— дедим, озюм исе
эвден чыккып кеттим.

Лякин Эльвира менимле берабер чыккыты. Мен къа-
пыны килитлеп, анахтарны онъа узаттым. Эльвира
анахтарны алды, акъылдан чылдырган киби, меним
къолларымны опип башлады. Акъылы еринде адамлар
ойле япмайлар. Ким бильсин, бельки, Рефатны керчек-
тең де севедир! Пек севген адам, бираз худжур ола.
Буны энди озюм де билем.

Сокъакъкъа чыккып сонъ, акъылыма кельген би-
ринджи фикир: узакъларгъа, бир якъларгъа кетмек,
олды. Лякин ёлдукъ парам ёкъ. Парам олгъанда да,
къайда кетер эдим? Ондан сонъ, озюмни машина тю-
бюне ташламакъ истедим. Нинает, эсимни топладым:
бир онъмайджакъ ичюм кендинини ёкъ этмек, акъыл
иши дегиль, деп тюшюндим.

Тюшкюн алда автобускъа отуруп, эвмизге къайт-
тым. Апам мени корьгеннен, эллерин-аякълары йиб-
риллп кетти. Яхшы ки, бабам иште эди: Мени шу алым-
да корьген олса, бильмейим, не япар эди? Акъшам
иштен кельген ве вакъианынъ асылыны анылагъан
сонъ, манъа ачувланды. Сонъ, Эльвираны фона сёзлер-
нен сёгди. Бабамнынъ фикириндже, Эльвира мени ве
бизим аплёмизини масхара эткен.

Не ичюм эр кес Рефатны дегиль де, Эльвираны
къабаатлай, мен буны аныламай эдим.

Эртеси куню Рефат кельди. Анам ве бабам оны

беклей эдилер. Бир шише ракъы кетирди. Джеса-
рет ичюм дегиль, эльбетте... джесарет онда истегенинъ
къадар. О бабамнынъ ичмеге авес экенинни биле
эди.

Бабамнен экиси асма юзюм тюбюндеки стол башы-
на отурдылар. Мен эвге кирдим. Анам оларгъа аш ке-
тирди. Не лакъырды эттилер, бильмейим ве бильмеге
де авес этмедим. Бираздан сонъ, бакътым, Рефат эвге
киреята.

— Айше, мен санъа кельдим. Юр, эвге къайтайыкъ!—
деди.

— Мен энди сеннинънен бир якъкъа кетмем,— деп
джесап бердим. Бар озъ эвинге. Анда сени къадыныцъ
беклей!

— Анылащылмамазлыкъ олды. Елда санъа эпсинини
анылатырым.

— Мен санъа артыкъ иппаймайм.

— Билесинъми, Айше, гъурур менде де бар.— де-
ди Рефат, ичтен алевденни.— Бир тюшюнп бакъ.
Сонъундан кеч олур.

— Кет!— дедим мен онъа. Озюмининъ юрегим исе
дюкюльдеп кетти.

— Яхшы...— деди Рефат ве, эеджапланмай, къапы-
гъа догърулды.— Бильгенинъни яп!

Сонъра бабам ичери кирди. Онынъ артындап тек-
рар Рефат пейда олды.

— Акъайынъ не айткъаныны эшиттинъми?— деди
бабам.— Урбаларыцъны ал да, эвинге къайт!

— Мен бир якъкъа кетмем. Меним эвим мында.—
Инатландым мен.

— Санъа не дедим? Къоджанъ беклен тура!

— Мени кимсе беклемей. Онынъ башкъа къарысы
бар.

Рефат недир айтаджакъ олып агъызыны ачты, ля-
кин бабам онынъ сёзюни больди. Элимден тутып етек-
леп, чемоданымнынъ янына кетирди.

— Тут чемоданыңны!— деп эмир этти манға.

— Ёкъ, баба! Мен бир даа о эвге бармам. Истесенъиз, мени ольдюринъиз,— деп кычырдым ве агъладым.— Деф ол! Козюме корюнде!— деп къувдым Рефатны.

— Сус!— деп кычырды бабам, лякин манға тиймедн. Не къадар серт олса да, мени ургъаныны билмеймн.

— Ольдюринъиз мени! Ольдюринъиз! Ич бир якъта кетмейджегим. Ольдюринъиз! Мен яшамакъ истемеймн!— деп джекирдим, озюм окюр-окюр агъладым.

— Етер,— деди анам.

Бабам Рефатнен берабер тышкъа чыкъты, лякин бабамнынъ базы сёзлери къулагъыма плншти.

— Ёкъ деп, къайда бараджакъ? Ачувы бираз ятышыр, сонъра...

Лякин меним элемни сонъундан да ятышмады... Бабам да манға бир даа, бар, деп зорламады. Амма ракъыны чокъ иче башлады.

Бея бир озю кельмей, дейлер. Бу догъру. Рефатнен арамыз бозулгъаны учъ ай олмады, эвимизде буюк фаджна юзь берди.

Ноябрь айынынъ сонъки кунълеринден бири эди. Танъда туруп, азбаргъа чыкътым. Ава комюр тозунен къарышыкъ, ренксия. Къуругъан юзюм япракълары сылакъ ерге тюшкенлер. Уфакъ, сийрек тамчыларнен ягъмур сепелей. Этраф ком-кок... бир шей корюнмей. Кимдир чапып кетейта.

— Осман, бойле эрте къайда ашыкъасынъ?— деп сорады Анифе апте.

Осман меним акъраным, сыныф аркъадашым ве къомшумыз. Оларнынъ эвлери бизим эвимиз къаршысында. Мектепни битирген сонъ, о шахтада чалышмагъа къалды.

Осман уфулдап, токътады.

— Исмаиль агъаны вагонетка басты!— деди о, зорнен нефес алып.

— Сонъ... Насыл? Хастаханеге алып кеттилерми?

— Ёкъ. Эляк олды.

— Токъта, Осман! Токъта, балам! Ашыкъма! Яраб-би! Яраб-би!

Анифе апте шашкъын алда чапкъалады. Мен оларнынъ лафыны эшиттим, лякин бир шей анъламадым. «Насыл Исмаиль агъа? Нечюи?»,— деп сорадым озюмден. Хайлы вакъыт кыбырдамай ве нидемей турдым, сонъ акъылым етти.

— Бабам!— деп кычырдым ве чапып, эвимизге кирдим.

Анам юкълай эди.

— Анам, бабам къазагъа къалгъан.

— Не дейсинъ, кызым?— анам тёшеги ичинде беллн догърултты, юкъусы ачылмай, эсини топлап оламай эди.

— Шимди Осман шахтадан кельди. Вагонетка басты дей...— Анамны къучакълап, агъладым.

— Къайда о? Къайда Осман?— анам тез-тез сёйленип, антерини кыдыра башлады. Элининъ тюбюнде тургъан урбасыны зорнен тапты. Тапкъан сонъ, яш бала киби, чекише-чекише кийди.

...Чокъ вакъыт кечмей, къомшуларымыз топланып кельдилер. Биревнинъ башына бея тюшкенде джемаат деръал ярдымгъа келе... бу яхшы. Ойле олмагъан олса, биз анамнен не япар эдик? Экимиз де акъылымызны чылдырыр эдик.

Бу вакъта меним ичюн тюш олып къалды. Бабамнынъ джеседини уйле маалинде алып кельдилер. Озю темиз, бетинде тырнакъ изи биле ёкъ. Вагонетка кокуюсинден баскъан. Иштен сонъ раатланмагъа яткъан киби. Ич де ольген адамгъа бенъземей.

Шу куню бабамнынъ джеседини ювып, акъшам устю джыйдылар. Бойлелikle, мен бабасыз къалдым.

Онынъ эляк олгъанына асыл да инанаджагъым кель-
мей. Дерсинъ, узақ бир ерге кетти де, мытлакъа къай-
тып келеджек.

Бу фаджиадан сонъ анам бу шеэрде яшамагъа
истемеди, мен де онынъме разы олдым. Ярым йыл
ичинде башымызгъа кельген белялар бизни бу эвде
сувундырды. Бабамнынъ олюминден бир ая кечкен
сонъ Рефат (о бабамнынъ дженазесине кельмедн) биз-
ге кыз къардашыны еллап, озюнни арзусыны билъ-
дирди. Мен онъа сонъки сёзюмни айттым: экинзини
арамыздаки копюрлер янды, куль олды, артыкъ кери
къайтмакъ ичюн ёл ёкъ.

Ондан сонъ мени раатсызламады. Биз ресми су-
ретте айырлыштыкъ, о Эльвирагъа эвледи. Арадан
чокъ вакъыт кечмедн. Эльвира кыз догъурды, деп
эшиттим.

Меним оларгъа ич де къастым ёкъ, билгенлерни
киби яшасылар, бахты олсунлар. Даа не дие билир
эдим? Меним ичюн фаркъы ёкъ, барлармы олар, ёкъ-
лармы — эписи бир.

III

Янъы ерде темелдешкен ве юрек яшыгъы бираз ба-
сылгъан сонъ, анам меним окъумамны истеди.

— Келеджекни де тюшюнмек керек, кызым, — де-
ди о. — Ким билсин, бельки, анда озюнге даяыгъы
расткелир. Адамнынъ бир озюне яшамакъ кыйын.

Лякин мен амамнынъ сёзюни динълемедим. Бир
озюни ташлап кетип оламадым. Коюмизде къалдым.

Дёрт йыл кечти. Баарь кене кельди. Бир кунъ акъ-
шам устю пенджеренден тышкъа бакътым.

— Вай. Лейлеклеримиз къайтып кельгенлер!

Анам да меним яныма кельди.

— Лейлеклер кельдилер... демек, эвимиз бахт ве

сеадет кореджек, кызым, — деди о ве шенъ черенен
кулюменпреди.

Ананынъ сёзлери бутюн гедже къулакъларымда
чынылап чыкты, онынъ тебессюми козьлерим огюнде
джапланды. Анам манъа ич бир вакъыт бойле сёзлер
айтмай эди. Не ичюн экен? Баарь кельсе, мен дама
насылдыр эйилликлер беклей эдим. Ве юрегим мени ич
де алдатмады. Инсан бир шейни дек истесе ве эсинин-
де тутса, о истек мытлакъа ерине келе.

Бир кунъ мен, не ичюндир, ёлгъа чыктым. Бир-
бирининъ артындан кечкен машиналарны сейир этип,
бакъып турдым.

О, апансыздан айланмада пейда олды. Лякин ан-
джакъ о экенини мен насыл сездим? Буны сизге айтып
оламам, чюнки билмейим. Юрегим сезди. Юрегим бир-
ден къуванч ве лшанчнен толып, тез-тез урып башла-
ды. О, мави рейкли юк машинасында келе эди. Шу
дактыктада мен оны ойле бир сабырсызлыкънен бек-
лей эдим ки, аз къалды онынъ огюне чапып чыкъа
яздым. О машинасыны гудюрдете берип, янымда токъ-
татты. Мотор сыджагъы ве бензин сасыгъы юзюме ур-
ды. Айдавджы кабина пенджересинден башыны чыкъа-
рып, мыскыллы сеснен:

— Джаныгъыздан бездинъизми, ёкъса? — деп со-
рады.

Мен шашмаладым, не дейджегимни билъмедим.

— Мени беклей эдинъизми, ёкъса? Эльбет де, бек-
лемеген олсанъыз, меним машинамнынъ тюбюне кир-
мез эдинъиз. — О кабинадан тюшти.

— Сиз не ерде яшайсынъыз?

— Иште, эвимиз, — элимнен косътердим.

— Мумкюн олса, манъа бир мешребе сув алып чы-
кынъыз.

Мен онъа сув алып чыктым. О сувны ичип, бош
мешребени манъа узатты.

— Сагъ олунъыз, — деди о. — Сув къуюданмы?

— Екъ, чешмеден.

— Мумкюн дегилъ. Бойле татлы сув тек къуюларда ола биле,— деди о.

Сувумызны макътап, къомшуларымызны сорапшырып, о манъа бильдирмезден мени козьден кечирдигъалиба. Мен бойле козьлерини омуримде биринджи кере корьмекте эдим. Олар пишкен юзюм киби, сапк кунеш нуру иле толгъанлар. Орта бойлу, къумрал сачлы, джесаретли, ачыкъгопьюллу огълан.

О машинасына отуруп:

— Бойле лезетли сув ичюн тешеккуримини кимге бильдиреджегим? Сизинъ адынъыз не?— деп сорады.

— Айше,— дедим мен, утансырап.

— Меним адым Энвер.

Шу куньден берли эвге алель-аджеле келип, онынъ мавы машинасыны къаршылап ала, токътар-токътамаз, бир мешребе сув алып, ёлгъа чапып чыкъа эдим.

Бир кере манъа бош мешребени къайтарып бергенде, онынъ пармакълары меним пармакъларыма токъунды ве титредилер... Амма о кульмедди. Машинасына отурды ве биринджи сефер джиддий суретте:

— Меним бекле. Мытлакъа бекле, эшитесинъми?— деди.

Мен бутюн гедже агълап чыкътым. О козьашлаг севинч козьашлары эди. О козьашларындан сонъ, къалип сипиллеше ве айдылаша.

IV

Эртеси куню акъшам устю Энвер утиленген, темиз къара штан ве безз кольмек кишин кельди. Машинасыны ёлнынъ ксарында токътатып, менимнен селямлашкъан сонъ:

— Айше, мумкюн олса, берабер киногъа барайыкъ. Риджа этем,— деди.

— Анамдан сорап бакъайым...

— Ананъ сени ёлламаз,— деди о.— Мен билем, оларнынъ эписи бир.

Шу арада анам огюмизде пейда олды (мегер, анам бизни эр купь пенджереден козетип тура экен). Энвер шашмалады, огъа чекинип селям берди.

— Сизге бир риджам бар эди,— деди о.

— Тез эвге кир,— деп эмир этти анам манъа.— Сен исс...— о Энверге чевирильди:— Эгер машинагъы бир даа эвимиз япында токътатсанъ, балтапы алып, копчеклерининъ резинасыны кесип ташларым.

— Ана, сиз мени терс агъладынъыз,— деп итираз этеджек олды Энвер.

— Мен къайдан келип санъа ана олгъаным? Отур машинагъа да, озъ анагъа бар.

— Мен башкъа манада сёйледим...

— Динълемеге биле истемейим. Бу ерде корюм.

— Айше, бу не демек?! Санъа фена макъсадисен кельмедигини анагъа ичюн агълатмайсынъ?

— Ана...

— Мен санъа не дедим, тез эвге кир!— деп къычырды анам, мени эвге чеккеledi.

— Токътапъыз, риджа этем, сизге сёзюм бар,— деди Энвер.

— Насыл сёзюм бар?— анам токъталды.

— Истесинъиз, мени балтанен кескелсинъиз, лякин бу ерден кеттем.— Энвер пнатланды ве лейлеклер юва ясагъан сельбининъ тюбюнден акъкъан арыкънынъ ксарындаки ешилъ отлар устюне отурды.

— Ишинъ олмаса, отурабер, амма Айшени беклем,— деди анам ве элимден тутуп, яш бала киби, сюйреклеп эвге алып кетти.— Эгер онынънен бир кере даа корюшсенъ, эвге къапарым, ишке биле йиберем.

Къаранлыкъ чёкти. Анам аслет мени пенджере огюнден къувды. Мен сетининъ четинде отурдым, ба-

шымны ашагы эгилтип, агълай башладым. Анам къулакъ асмады. Эппейи вакъыттан сонъ анам пѣнджере ден бакъып:

— Джаным, бу адамгъа не керек, аджеба? Санки терек тюбюне байлап къойгъансынъ. Къомшулар коръселер, не дерлер?

Анам азбаргъа чыкъты. Оны сѣгип, айдап йиберир белледим. Лякин акси олып чыкъты, оны эвге чагырып кирсетти. Энвер мейи корьгеннен, козьлери кене севинчкѣ толды. Анам отурмакъ ичюн онгъа скемлекосътерди. О отурды, мангъа бакъып кулды.

Анам къаве пиширип кетирди, бизнен стол башына кечип отурды. Энвер пек эеджанлангъанындан, фильджан элииден къуртулды, ерге тюше язды, лякин авада челип алды. Озю чукюндир киби къызарды, къабаатлы алда агама козетти. Анам ягъбез алып, онынъ шта ныны сюртти.

— Бѣрингиз, мен озюм...

— Озюм экен...— деди анам оны эриштирип.— Даг элинъде фильджан тутмагъа билмейсиниъ, къызым нынъ артындан чапкъалап юресиниъ.

Апаны, Энвернен шакъалашкъаны ичюн, къучакълап опеджегим кельди.

— Элинъни якъмадымы?— деп сорады анам ве кене фильджангъа къаве къоюп кетирди.

— Екъ,— деди Энвер, фильджанны эки элинен ту тып.

— Сен мангъа айт, нечюн бизге сув ичмеге къатнай сынъ? Башкъа ерде сув къурудымы?

— Бизим сувумыз лезетли,— деп джевап бердим мен Энвернинъ ерине.

— Сен индемей отур,— анам мангъа дарылды.— Мен Энверден сарайым. Тилинъни юттунъмы, ёкъса, эки сѣз айтып оламайсынъмы?..

— Ана...— деп ялвардым мен.

— Сен отур, къарышма. Онынъ озюнинъ тили бар

— Риджа этем, Айшеге менимнен берабер киногъа бармагъа рухсет этингиз,— деди Энвер.

— Не дединъ?— анам Энверге йылышты.— Текрарлачы, бакъайым!

— Мен Айшени киногъа чагъырмагъа кельдим.

Анам еринден турып, эллерини беллиниъ эки якъына тиреди.

— Яраббим! Мен оны къозучыкъ беллей эдим, о исе... Мангъа бойле шей сѣйлемеге тилинъ насыл айланды! Бойле кеч маальде озъ къызыны ябанджы бир адамнен киминиъ анасы киногъа йиберир? Сенинъ ананъ бармы?

— Бар.

— Къыз къардашынъ бармы?

— Бар.

— Энди сѣйле мангъа, ананъ озъ къызыны расткельген адамнен, къайда олса да йиберирми?

— Мен Айшеге ябанджы дегилем.

— Я кимсинъ сен онгъа? Агъасы оласынъмы?

— Биз бир мектепте окъудыкъ,— дедим мен анама ве утангъанымдан башымны ашагы эгилттим.

Анам де мангъа, де Энверге бакъты.

— Къоркъмангъыз, Айшенинъ башындан бир тель сачы тюшмез. Эгер бириси токъунып бакъсын...— Энвернинъ шенъ озю булутланды.

— Ойле олса, нечюн аламден гизленесингиз? Мени де инджытасынгыз?

— Айше сизге догърусыны айтмады,— деди Энвер.— Бизим таныш олгъанымыз бир къач кунъ олды. Лякин мен, дерсинъ, Айшенен берабер оськен киби.

Анам мангъа серт-серт бакъты.

— Ялварам, дарылмангъыз Айшеге...

Анам тюшюнджеге далып, ода ичинде о якъкъа — бу якъкъа юрди, инает, бизим янымызда токътады. Анам ачувланмады. Лякин сеси кедерленди.

— Барынъыз,— деди о бизге.— Эп — бир сизлерни энди токътатманынъ чареси ёкъ.

Энвер, еринден турып, анамнынъ эллерини опыти.

— Сагъ олунъыз!

— Джёненъиз, деди анам, онынъ сачларыны сыйпап. Лякин козылери кыышымлы корюнди.— Эгер кызымны масхара этсенъ, билъ ки, не мен, не алла санъа буны багъышламаз. О бир озо, оны кърчалайджакъ не агъасы, не бабасы, не кърдашы, кимсеси ёкъ. Кызымнынъ намусы, демек ки, меним намусым, ана намусы, сенинъ элинъде ве виджданынъда. Анъладынъмы?

— Сиз мени ким беллейсинъиз? Доладырыджынынъ бирими?— Энвернинъ гонъюли кырылгъан киби корюнди.— Риджа этем, ишанынъыз манъа.

— Айттым да! Джёненъиз, дедим де!— анам башкъа одагъа кирди.

Мен артындан барып, оны къучакъладым.

— Къркъма, ана. Бир шей олмаз. Раатсыз олма, биз тез къайтырмыз.

Апрель айы эди. Ава баарь къркъуларынен толу. Тереклерден кър киби беяз пуф тёрюле ве авелене-авелене, ерге тюше.

Энвер машинасынынъ къапчысыны ачып, мени отуртты. Район меркезиндеже лаф этмей кеттик. Ярым саатлыкъ ёл манъа йылдызларгъа кършы учулгъан киби корюнди. Бир-биринъни севсенъ, ич де джанынъ сыкъылмай экен ве лакъырдынынъ кереги де ёкъ. Эр шей сёзсюз анълашыла.

Лякин биз киногъа кечиктик.

— Айше, разы олсанъ, шёр четине — темиз авагъа чыкъайыкъ. Мында джан сыкъынтысы,— деди Энвер.

— Яхшы. Лякин анда чокъ турмамыз. Анам энди мени беклейдир.

— Сен не десенъ, мен онъа разым.

Бу бизим бирииджи акъшамымыз эди.

Бахт инсанны рухландыргъаныны асыл да хатирме кетирмей, тасавур этмей эдим. Энвер меним аятымны текмилледди. Мен таиъда тёрсктен турып, кунъ догъгъангъа къадар тарлада чыкъ баскъан отлар устюнде саатлериси ялынаякъ юре эдим. Севинчтен юрегим ничиме сыгъмай эди. Мен купешке узанып, онъа элимнен токъунмакъ истей эдим. Манъа ерде юрмек, чалышмакъ о къадар енгиль, аят о къадар татлы олып корюне эди ки, севинчтен сархушлана эдим, чюнки эр саба мытлакъа Энверни кореджегимни биле эдим. Эгер Энвер текаран кечикип кельсе, ялышъыз мен дегиль, анам да раатсызлана эди.

Баарьнинъ орталарында анам азбарымыздаки чечеклерни чешме сувунен суваргъанда, Энвер кельди, анамнынъ янына барып селямлашты.

— Мумкюн олса, Айшени менимнен берабер ляле топламагъа йнберинъиз,— деди.

— Оны сенинънен берабер гедже йнбердим, кунъдюз пичюш йнбермейим?— деп кулюмспреди анам.— Къайда истесенъиз, анда барынъыз. Лякин эвеля кърнынъызны тойдурынъыз. Экинъиз де ач олсанъыз керек.

— Сагъ олунъыз, мен токъым. Айшени билмейим,— деди Энвер.

— Мен де токъым.

— Ойле исе, огъурлар олсун.

Анамнен сагълыкълашып, ёлгъа чыкътыкъ. Энвернинъ мавы машинасы, садыкъ ат киби, ёл кенарында бизни беклеп тура эди.

— Энвер, бакъ, бизим лейлекке,— дедим мен, юванынъ кенарында бир аякъ устюнде тургъан къушны косътерип.

— Шашыладжакъ шей. Шу ёлда о къадар сыкъ юрем, лякин ич лейлекни абайламагъан эдим. Не пичюш

экен?— деди Энвер тюшонджеге далып.— Халкъ ара-сында онынъ акъкъында чокъ эфсанелер юре. Аджайып, бахт къушу.

VI

Койнъ кечкен сонъ, Энвер машинасыны чѣль тарафкъа бурды.

— Бу ёл къайда кете?— деп сорадым мен.

— Дагъларгъа, яйляларгъа. Сен дикъкъат эт... не къадар гүзеллик.— Энвер башынынъ арекетинен этрафыны косътерди.— Козъ тоймай. Язда исе чѣль чыр-чылдакъ ола. Бир дане от къалмай. Кунеш бутюн ешилликни якъа, къаврата.

Шимди чѣль бааръ ягъмурларындан сонъ ем-ешиль эди. Чешит ренклер... къырмызы, мавы, сары, мор чечеклер отларнен берабер къарышкъанлар. Кунеш юксектен зияларыны сепмекте, лякин. пек къыздырмай. Башынъны кабина пенджересинден тышкъа чыкъарсанъ, ель сачларынынъ ельпирете, чыбалта. Тазе бааръ къокъулары кокусни севинчнен толдура. Къувангъанымдан, яш бала киби, шахылдап кульдим.

— Лялелер даа узакъмы?

— Энди якъын къалды,— деди Энвер.

Огюмизде ешилъ тёпелер корюндилер. Энвер машинасыны эки тёпе арасында токътатты. Биз кабинадан чыктып, бир тёпенинъ устюне котерильдик. Дагълардан эскен серин ельчик сачларымызны сыйпай. Сагъ тарафта чѣль, денгиз киби, та уфукъларгъадже узангъан, сол тарафта исе ешилъ байырлар къырларгъа барып къошулалар. Мавы дагълар артында юксек къаяларнынъ магърур безз башлары корюне.

Биз эппейин вакъыт чѣльни ве дагъларны сейир этип юрдик, сонъра ерге, отлар устюне отурдыкъ.

— Энвер, меним къоджада олгъанымдан хаберинъ бармы?— деп сорадым апансыздан.

О титреп кетти ве манъа джиддий назарле бакъты, меним сѣзлериме инанмады.

— Сен манъа нечюн эвельдже расткельмединъ?— деп чораландым.— Сѣйле, нечюн? Меним къыз чагъымда нечюн расткельмединъ?

Окюрп агълайджакъым, сачларымы юлкъаджакъым, башымы ташкъа ураджакъым кельди. Ёкъ, бахт меним нечюн дегиль экен.

О чокъ вакъыт индемей дагъларгъа бакъып турды, не тюшонди, билъмек мумкюн дегиль эди. Сонъра яваштан манъа чевирильди, мазун-мазун бакъып, кулюмсиреди.

— Къоджада олгъан олсанъ не? Къабаат ишлединъми?— деди о.

— Насыл «не»? Мен къыз дегилим! Анълайсынъмы сен, къыз дегил...— озюмни тутып оламай, агълап йибердим.

— Агълама, Айше. Инсанынъ ляикъаты башкъа шейде.

— Намус — къызнынъ зенгинлиги...— дедим. Бу апамнынъ сѣзлери эди.

— Зенгинлиги?— текрар кулюмсиреди Энвер.— Бельки де, ойледир. Лякин мен сени севем ве сенинъ кешмишинънынъ меним нечюн эмиетли ёкъ.

— Сен бахтсыз экенсинъ, Энвер! Языкъ санъа!— дедим.

— Нечюн?— манъа тааджипленип бакъты о.— Янълышасынъ. Севген адам ич бир вакъыт бахтсыз олмай. Мен сени дюнья дюльберине депъиштем, чюнки мен сени севем.

— Мен де сени севем, лякин бир кунъ келир, менден нефретленирсинъ, манъа инанмазсынъ.

— Зан этсем, севген адамынъа данма инанмакъ керек. Эки киши бири-бирини севмесе ве бири-бирине инанмаса, берабер омюр къургъанларындан къурма-

гъанлары яхшы. Олар бахтлы олмазлар. Айше, мен сени сийрек корем. Сенсиз тарсыктам. Сени эр кунъ корьмек истейим. Бизге эвленимек керек. Ярын санъа къуда ёлласам, къайтармазсынъмы?

Мен онынъ бойнундан къучакъладым, агъладым.

— Не олды? Нечюн агълайсынъ?— деди о ве къал-къып, манъа элини узатты.— Айды, тур! Лялелерни бус-бутюн унуттыкъ.

VII

Тоюмыздан сонъки биринджи кунълерде Энвернинъ ана-бабасынынъ янында яшадыкъ. Сонъра бизге кочип кельдик. Анамны ялынъыз къалдырмагъа истемедик.

Энвернен берабер яшагъан кунълерим манъа аля тюш киби келе. Биз экимиз де бахтлы эдик. Экимиз де бири-биримизни джан-юректен севе эдик. Экимиз де саба сагълыкълашкан сонъ акъшамны сабырсызлыкънен беклей эдик. Лякин инсан бахты къыска ола экен. Кимдир, я да недир мытлакъа эки кишининъ бахтыны боза.

Энвер, адетиндже, эвге эр кунъ акъшам озъ вакъытында къайтып келе эди. Амма бир кере эвге кельмедик. Анам, озълерининъкинде къалгъандыр деп, юкъламагъа ятты. Мен юкълап оламадым. Энвер башкъа ерде къалгъаныны юрегим сездик.

Стол устюнде сувып къалгъан емекке мазун алда козь этерек, азбаргъа чыктым. Этрафта ай ярыгъы. Елгъа котерильдим. Кечке къалгъан юк машинасы, сонъра автобус кечип кетти, асфальт кене ай шавлелери алтында йылтырады. Бакъам, кимдир келе, манъа якъынлаша. Риза?! Не керек экен онъа? Риза... койдеш. Энди баягъы яшта. Манъа эки-учь кере къуда ёллагъан, лякин мен нышаныны къайтаргъан эдим.

— Къоджанъны беклейсинми?— деди о селям берген сонъ ве куломсиреди.— Не къадар яхшы къадын-

чыкъ. Къоджасы багъчада яш къызнен кезине, о исе сабыр этип, оны беклей... Аджайип къадынчыкъ, айтмагъа кельмей.

— Къайда о?— деп джекирдим. Джекиргенимни озюм сезмей къалдым.

— Багъчада. Лякин бир озю дегиль.

— Сен къарагонъюлли кишининъ, Риза!

— Айса... мен хызыр, алчакъ адамым. О исе али-дженап... Къызчыкъларны баштан чыкъармакъ, сенинъ дже не? Къарагонъюллик дегильми?

— Сен джанаварсынъ...

— Ким олсам-олайым, лякин къадынны масхара этмейим.

— Сенинъ сёзлеринъ эсэр, сен...

Лякин Риза манъа сёзлеримни битиртмедик.

— Ипанмайсынъмы? Бар багъчагъа да, озъ козюнънен корь... Ха-ха-ха!— о, чиркин кулюп, ёлуна девам этти

Мен онъа нечюн инандым? Нечюн? Лянет олсун манъа!

Тазе отларнен ортюли тарланы кестирип, коюмизнинъ янында кечкен озенчикке чыктым. Опынъ устюндеки тар тахта копюрчикнинъ ортасында токъталып, сувгъа бакъып турдым. Август йылдызлары иле айнынъ арасында озъ аксимни корип, къоркътым. Ай о къадар теренде ялдай ки, тап башым айланды. Кочетлер арасында кескин сесине кычыргъан бакъалардан бириси сувгъа сычрады. Сув тельгенди. Йылдызлар да, ай да гъайып олдылар. Аякътапларымны чыкъарып, элиме алдым, тез-тез озенчикнинъ о бир якъына кечтим. Бу тарафта багъчалыкъ. Алма тереклернинъ даллары мейва агъырлыгында ерге саркъкъанлар. Тереклер арасында кечип, бироз юрген сонъ, токъталдым, динълендим. Мен озъ къулакъларыма инанмадым. Лякин ёкъ, мен янълышмадым. Мен Энвернинъ сесини бинъ адамнынъ даушы ичинде танырым. Козълериме бирден къаранлыкъ чёкти. Зорнен эсимни топлап, яваш-

тан даллар арасындан бакътым ве ачыкъ ерде Энвер-
нинъ озюни корьдим. О, бир озю дегиль эди. Янында
тургъан кызынынъ омузлары устуне эллерини кьой-
гъан. Мен кызыны таныдым. О, Эмине эди. Бу йыл
мектепин битирди, институткыа кирип оламай, коюмиз-
ге къайтып кельди. Эмине менден беш яш кучюк олса
да, экимиз дост эдик. Бизге сыкъ-сыкъ кирип чыкъа
тургъан.

— Сен не айтасынъ? Айшенинъ алындан хаберинъ
бармы? Тезден бизим баламыз оладжакъ,— деди онъа
Энвер.

— О сени севмей. Тек башынъны айландыра,— деп
джевапланды Эмине.

— Айше меним къадыным.

— Къадынынъ... догъру. Сенден эвель башкъасы-
нынъ да къадыны эди.

— Сен не айтасынъ, Эмине? Бойле демеге насыл ти-
линъ бара?

Мен оларны бир даа асыл да корьмемек, къачып ке-
тип, озюмни озенде богъмакъ истедим. Амма тургъан
сримден кыбырдап оламадым. Козь яшларымны сюр-
тип, оларгъа таба кеттим.

— Айше?!— шашты Энвер.— Сен къайдан пейда
олдынъ?

— Озюм де бильмейим,— акъылыма кельген сёзни
айттым.— Бизлерни излеп юре беллеме. Лякин лакъыр-
дынъызы эшиткеним яхшы олды. Эмине догъру айта.
Сагъа онынънен берабер къалмакъ керек,— дедим ве
Эминеге козь эттим.— О даа яш, дюльбер кызы ве сени
севе. Ондан да башкъа, даа къоджада олмагъан.

— Сен не айтасынъ, Айше? Экинъиз де акъылы-
пъызыны топланъыз!— деди Энвер шашкын алда.

Эмине чересини авучларынен къапатты, агъламсы-
рап багъча ичине чапып кетти.

— Бекле мени,— деди Энвер.— Мен шимди келирим.

— Мен эвге кетем,— дедим мен.

— Яхшы. Бар эвге. Раатсыз олма.— Энвер де багъ-
ча ичине синъди.

Мен кельген ёлумдан эвге къайтып кельдим, сою-
нып тешекке яттым. Эппейи вакыттан сонъ Энвер кель-
ди. Акъшам емегини ашамай, о да ятты.

— Юкълайсынъмы?— деди о манъа. Джевап бер-
мей, оны къучакъладым. О яваштан меним къолларым-
ны четке чекти, чалкъа тюшюп ятты, тюшюнджеге далды.

— Эминенен корюшкениме ачувланмайсынъмы?—
деп сорады менден.— Эп-бир, сонъундан мен сагъа эши-
сини айтыр эдим.

— Анълайым,— дедим.

О башкъа шей айтмады. Мен де бир шей сорама-
дым. Амма шу куньден сонъ, Энвер кимерде тюшюп-
джеге далгъанда, хаялына ким кельгенини биле эдим.

Чокъкъа бармай, мен огълан догъурдым. Ильки
куньлери Энвер огълуна къувапып тоймай эди. Адыны
да озю къойды. Битасы къартбабасынынъ адыны кьо-
йыкъ дегенде:

— Ёкъ, Керим олсун,— деди. Керим деген досту бар
эди. Къазагъа къалып олды.— Бизим заманымызда
яхшы дост тапмакъ, яхшы къадын тапмакътан да кучь.
Анамнынъ джаныны агъыртмамакъ ичюн плавезетти:—
Экинджисине къартбабасынынъ адыны къоярмыз. Ой-
леми. Айше?

Мен кульдим, разы олдым.

Керим догъгъан сонъ бабасынынъ юрегинден Эмине
текмиль чыкъты, деп тюшюндим. Огълуны корьгенде,
онынъ козьлери эп къуванчкъа тола эди.

— Кысмет олса, буюсе, онъа дагъларны косътери-
рим. Дагълар адамнынъ къальблини юксельте ве инсан-
гъа ишанч берелер,— деп огълуны эллерине алып, багъ-
рына баса эди.

Керим секиз айлыкъ экенде, учюмиз кезинтиге чыкъ-
тыкъ. Ачыкъ кузь куню эди. Сельбилер сонъки япракъ-
ларыны ташлап, кышны беклемектелер.

— Бакъ! Бакъ!—деди Энвер, мени тюртип кокни косътерди.

Лейлеклер, энди эки дегиль, алты олып, озъ ювала-рынынъ тѣпесинде айланмакъта эдилер. Бираздан сонъ, сафкъа тизилип, учып кеттилер. Биз чокъ вакъыт оларнынъ артындан бакъын турдыкъ. Сонъра лейлеклер мавы кокте гъайып олдылар.

— Олар даа къайтып келирлер,—деди Энвер.— Сагълыкънен барынъыз, баяз лейлеклер! Келеджек бааръгедже!—деп къычырды къушлар артындан.

Айше сусты, пенджереге козь этти. Станция якъын-лашмакъта эди. Энди шеэр дживары корюнди.

VIII

— Бабамнынъ вефат эткенине иланмагъалым киби, Энверден айрылгъаныма да аля ишанып оламайым,—деди Айше ве козьлерини ашагъы эндирип, девам этти:—О кую мен Керимни шеэрге экимге косътермек ичюн алып баргъан эдим. Акъшам устю ёрулып, эвге кельдим. Анамдан Энверни сорадым. Алам:—Уйлеклик кельген эди, иштеп даа къайтмады,—деп джевап берди.

Озь одамызгъа кирьдим. Стол устюнде яткъан къагъыт парчасы козюме чалынды. Башыма къайнагъан сув тѣкюльген киби олды. Юрегим беля сездн. Къагъытны элиме алдым, лякин арифлерни секириклеп башладылар. Зорнен окъудым. Анда Энвер нечюндир озюни къабаатлай ве менден афу сораи эди. Бир шей анъламадым. Къагъыт парчасыны анама косътердим. Анам Керимни къундакълай эди.

— Эминени коръмек керек,—деди о, раатсызланып. Бу иште онынъ къолу баргъа бенъзей. Юр, онъа барайыкъ, не олгъаныны билейик.

Эминенинъ бабасы, Решат агъа, бизни коръгеннен, босагъадап къычырыкълап башлады. О десенъ, Эминде, Энвер бизге якъаны киби, анасына ве бабасына мектюп язып, къалдырып кеткен.

— Ер тюбюнден тапарым, башыны парларым. Меним къызымны масхара этти. О къанджыкъны да, аякъларыннан асарым,—деп бизни къаршылады эвнинъ саиби. Къычырып талгъан сонъ, манъа бакъып:—Санъа да не керек? Не кельдинъ? Акъайынъны меним эвимде къыдырасынъмы?

— Вазгечинъиз, Решат агъа. Кереги ёкъ. Олар озълери озъ бахтларыны тапарлар.

— Сен де оларнынъ тарафындасынъмы?—деди Решат агъа ве ачувындан къакъырып ерге тюкюрди.

— Ана, юр, кетейик! Мында бизим ишмиз ёкъ,—дедим.

Бу вакъытадан сонъ коюмизде яман тиллерини фааллетти артты.

— Яхшы олды. Онъа ойле керек эди.

— Къыдыр чѣльде ельни!

— Зарары ёкъ... Айше озюне учюнджи къоджаны да тапар,—дедилер о тиллер.

Не дейджексинъ ойле кишилерге? Бойле сѣзлерни бахтлы инсанлар даркъатып юрмейлер.

...Кимерде яры геджеде уянам, юктым къача. Энверини ёкълугъына асыл да алышып оламайым. Элимин узатсам, онынъ омузына токъунаджакъ, о манъа чевириледжек: «юкъламайсынъмы?»—деп сораиджакъ, беллейим.

Мен Энверни къабаатламайым. Эминеге де джаным агъырмай. Лякин огълум оськен-буюген сонъ: «Бабам къайда?» деп сораса, онъа не айтарым, деп раатсызланам. О сорар, мытлакъа сорар.

Айше сѣзюни кести. Поезд явашлады. Вагон кончеклери гъыджырдап, токътадылар. Ёлджулар бир-бирини артындан къапы тарафкъа юрдилер.

— Икяемнен сизни ёрулттым, афу этинъиз,—деди Айше, еринден турып.—Сиз манъа бабамны хатырлатынъыз. Не япайым? Башымнынъ язысы экен...

Айшенинъ тыныкъ, дюльбер козылерининъ кенарларында чыкъ киби йылтыравукъ козьяшлары сезилди. О, пальтосыны алмакъ ичюн керн чевирильгенде, олары сильди.

— Кедрленме, Айше,— дедим мен ве пальтосыны киймеге ярдым эттим.— Сен даа яшсынъ. Аятыпъ янъы башланмакъта. Омюрде озъ ерини тапарсынъ. Бахт къушуна къавушырсынъ. Тездеи чёллер ве дагълар шередржек. Лейлеклер мытлакъа узакълардан къайтып келирлер!

КЪАБААТ ЭКИМИЗДЕ

I

Джафер худжур ве теляшлы тюш корни уянды. Манълайы терлеген, юреги эеджандан тсз-тез дюкюльдей. Тюшонде алты яшында огълу Дилявер къаранлыкъ эв ичинден онъа эльчиклерини узатмакъта. Оны чагъырмакъта. О исе, бутюн кучюнен огълуна таба ынтылмакъта, лякин босагъадан ичери адым атып оламай.

О раатсызланын еринден къалкты ве мытлакъа купьдюзь огълуны барып корьмекъ къарарына кельди. Иштен сонъ догъру сабыкъ эвише кельди. Къапысынынъ чанъ дегмесиин басты. Ниает, килит такъымдады ве яваштан къапы ачылды. Босагъада сархуш, сачлары къарма-къарышыкъ, устюнде гедже кольмеги Найле корюнди. Отуз яшына кельген, бу шишман, инат къадын генчлигинде индже белли, кулер юзлю, дюльбер къыз эди. Вакъыт не къадар шевкъатсыз ола. О, инсанларны аямай. Кимерде йыллар кечип корюшкенде, асретлик чекип беклеген кишининъ биле танып оламайшы.

— Не кельдинъ?!— деп океленди къарысы.— Сагъындынъмы, ёкъса?

— Дилявер къайда?

— Юкълай,— деди Найле, бир къолунен къапынынъ первазыны тутып.— Аслы да санъа, бизден не керек, я?

— Дилявер къайда, сорайым сенден. Огълумны корьмеге кельдим.

— Эвде ёкъ, къартанасында.

— Баба, мен мындам!— деп къычырды огълу ичери.

Джафер босагъадан ичери адым аткъанда, Найле онынъ ёлуны кесті.

— Мусафирим бар!

— Къусарым мусафиринъе! Чекиль огюмден, мен огълумны корьмеге кельдим!— о Найленинъ къолуны итеп, ода ичине кирди. Бир вакъытлары телевизор сейир этип отургъан онынъ севимли диван-кроватынынъ узери, бурюшник чаршафнен ортюли, журнал столчыгы устюнде исе емек къалымтылары ве бош ракъы шишеси юварланын ятмакъта. Джаферининъ бундан къаны къайнады, дини-иманы айланды. Башында чешит фикирлер догъды.

О чевре-четке кийик назар ташлады ве эеджаннен: «Дилявер!» деп къычырды.

— Баба!

О, огълунынъ сесини эшиткенинен, деръал башына акъылыны топлады. Бала ятакъ одасында. Къапы исе килитли. Яхшы ки, анахтар къапы устюнде эди. О, къапыны ачты да, къаршысына чанып чыкъкъан огълуны къучакълап багърына басты.

— Мен Диляверин озюмнен алып кетем!— деди о, окесинден тап нефеси тутылды.

— Огълума токъунма! Акъктынъ ёкъ!— Найле къоджасына атылды, огълуны бабанынъ къучагындан чекип алмакъ истеди.

— Мен оны килитли тутмам!— деп джекирди Джафер ве къарысыны къакъыштырып йиберди.

Найле абдырап, барып столчыкны авдарды, онынъ устюнде яткъан бош ракъы шишеси тыгъырып, Джафернинъ аякълары янына келип токътады. Джафер бир къолунен огълуны тутты, дигер къолунен эгилеп бош шишени алды.

— Ярдым этинъиз!— деп къычырды Найле, эки къолунен башыны тутып.

— Баба, юр тышары чыкъайыкъ!— деди, кимнинъ тарафыны алмагъа бильмей, шашмалагъан бала.— Юр, баба!

— Шимди, огълум, шимди...

— Вазгеч баладан, милицияны чагъырырым!— деди Найле.

— Истесенъ, мезарда яткъан къартбабанъны чагъыр,— деп Джафер огълунен берабер къапыгъа догърулды.— Бар кейф чатабер...

— Ишинъ олмасын...

— Айгъыр керек санъа...

— Айгъырны да ред этмем,— даа зияде къоджасынынъ зытына басты Найле.— Сукълансанъ керек, я?

— Тьфу!— деп тюкюрди Джафер ве шишени ташлады да баланен берабер эвден чыктылар.

Сокъакъта балалар-шаматасы, машина давушы ве тёпедеш укъан самолётнынъ узакъ гурюльтюси эшитилемекте. «Ах, сенн домуз!.. Башыма къайдан кельдинъ? Бакъ сен онъа, купе-куньдюз баланы къапагъан... Даа ана олмыш, къанджыкъ...» деп океленди Джафер. Бираздан ачувы кене къозгъады. Эгер огълу назик эльчиклеринен онынъ бойнуна сарылып, къучагъында отурмагъан олса, о, артына къайтып, эвлерини кульге чевирмеге азыр эди. Ачувлангъанындан козьлерине къаранлыкъ чёкти. Атта, шимди бутюн дюньяны чиль-парча этмеге истеди. Сонъра, кет-кете, яныгъы сёндю. Озю ичюн, огълу ичюн юрегини элем сарыл алды. Лякин, сагъ экенде, не къадар къыйын олса да, огълу ичюн

сабыр этмек, курешмек кереклигини аңлады... Чюнки о, баба эди!

— Огълум, не истейсинъ, мороженое ашайыкъмы, ёкъса «шейтан копчегин» не минейикми?— деп сорады о Диливерден.

— Эм мороженое ашайыкъ, эм копчекке минейик,— деди Диливер.

— Ойле экеч, башта мороженое ашайыкъ, разысынъмы?

— Разым.

Баба-бала «Снежок» кафесине кирдилер. Огълуну стол башына отуртты, озю барып невбетке турды. Огълуна гизлиден назар ташлады. Диливер, демин, эвде олып кечкен вакъианынъ теспири алтында. Бала аля даа тарсыкъмакъта эди. Кедер ве къассвет озюнинъ «кертikli тилишен» кене Джаферининъ юрегини ялап башлады... Кимерде акъшамлары олар учев: ана-баба ве бала мында раатлыкъ багъына кезинмеге келе эдилер. Диливер о вакъытлары насыл шенъ ола эди, корьмелисинъ!

Бундан сонъ о, татлы-муаббет яшагъан куньлерини хатырлады. «Ёкъса, къабаат озюмдемн экен,— деп тюшюнди. Озь вакъытында анлемини бахтыны къорчалап, сакълап оламадыммы?..» Онынъ козьлерини огюнде кечип кеткен яз акъшамларындан бири джанланды. О акъшамы, Найле буюк къавгъа ачты. Сонъра чокъкъа бармай олар айырылыштылар.

— Бездим-тоздым, тюнюльдим сенден! Бутюн омюрюмни ашадынъ! Етер!— деп къычыра эди Найле.

— Акъыз, эсини топла! Ич олмады, Диливерни тюшюн,— дей эди о къарысына.

— Я мени ким тюшюнеджек, сенми?

— Ананъ не дер?.. Джемааттан айып.

— Бизни анам таныш этмедн, бизнен иши олмасын!— Найле ич кимсени ве ич бир шейни аңламакъ истемей эди.

— Я айткъан сѣзлеринъ? Оларны унуттынъмы? Ой, ле мукъаддес сѣзлерни унутмакъ мумкюнми?

— Эбет, мен санъа чокъ шейлер айткъандырым.

— Акъыз, этрафынъа айланып бакъ!

— Огретме мени, озъ акъылым озюме етсджек!

— Эх, сени!..

— Эбет, Джафер, мен намуссуз, эденсиз бир къадыным. Сен манъа оны айтмакъ истединъми?

Джафер о вакъыт къарысынынъ янагына ойле салмакълы шамар тюшюрди жи, Найленинъ козьлеринден къыгъылчым фышкъырды. О эписи бир айткъанындан вазгечмедн. Чареси олмады.

О, апайыны анъламакъ истеди, анълап оламады. Эвли-баркълы, севимли иши, баласы, къоджасы олгъанда, онъа даа не етишмедн? Бахытлы яшамакъ ичюн онъа даа не керек, аджеба?

Джафер бир кунъ иштеп къайткъанда, трамвайда тесадюфен къарысыны коръди. Трамвай адамларнен рыкъма-рыкъ толу. О яваш-яваш къадынынынъ янына джылышты. Насылдыр эркек, элинен Найленинъ белни тутып, онъа недир сѣйлемекте. Найле пенджереге, бакъып, тосат-тосат шакъылдап кульмекте. Джафер яваштан апайынынъ омузына къолуны къойды. Найле башыны чевирип къоджасыны коръгенинен, чырайы дивар кесилди. Шашмалады, къызарды-бозарды, бир шейлер айтаджакъ олды, лякин айтып оламады. Санки тили танълайына япышып къалды. Джафер де индемедн. Тек Найленинъ козьлерине нефретнен бакъты ве невбеттеки дуракъта трамвайдан тюшти. Джафер бундан сонъ бир даа эвлерине бармады...

Джафер мороженоенен огълунынъ къаршысына кечип отурды.

— Ашыкъмадан аша, богъазынъны сувукъландырма,— деди о, огълунынъ огюне мороженое толу мавы тюсте уютма чаначыкъны къойып, къавекъашычыкъны узатты.

— Бизнен анам да кельген олса эди,— деди Дилавер окюнчнен,— мороженое ашар эди.

«Тек ана бу къадар сынъырсыз севгинен севиле биле,— деп тюшюнди Джафер.— Пайнаозюни бош одагъа къапаса да севе...»

— Даа истейсинъми?— сорады о огълундан, чанакълар бошагъан сонъ.

— Екъ, бабам. Етер. Юр, энди «шейтан копчегн» не минейик.

Багъча четинде демир сепетлерни олгъан балабан копчек акъырын дѣнемекте. Олар, баба-бала къучакълашып сепетке отурдылар ве къушчыкълар учкъан юк-секликтен шеэрнинъ манзарасыны сейир эттилер.

— Башынъ айланмаймы?— деп сорады бабасы.

— Айланмай, амма ерге бакъкъанда юрегим шувулдай.

— Огълум, балабан олсанъ, насыл зенаат санби олмакъ истейсинъ?

— Учуджы.

— Учуджы олмакъ ичюн Аметхан Султан киби чагал юрекли олмакъ керексинъ...

— Аметхан ким? О падишамы?

Бабасы шакъылдап кульди.

— Учуджы, огълум, учуджы. Аметхан киби учуджы дюнья юзюнде пек сийрек. О, эфсаневий учуджы.

— Баба, мен де Аметхан киби учуджы олмакъ истейим.

— Пек гузель, огълум. Арзу этсенъ, мытлакъа олурсынъ. Тек ич бир вакъыт арзунъны унутма, данма онъа таба ынтыл.

Акъшам эвге къайткъанда:

— Огълум, юр манъа барайыкъ, бугунъ менде къалырсынъ,— деди о.

— Екъ, бабам, эйиси анама барайыкъ,— деди мугъайып Дилавер.

Джафер къарысынен джиддий лаф этмек истеди.

— Ойнап тойдынъызмы?— деп кършылады Найле аксини де. О, ода ичии ве кендисии низамгъа чеккен эди.

— Анам, биз «шейтан копчегн»не миндик ве мороженое ашадькь!— макътады Дилявер.

Найле огълунинъ сѣзлерине къулакъ асмай, Джаферни ичери давет этти.

— Ашыкъмасанъ, отур, бир къаве пишпрейим.

— Сагъ ол, истемейим.

— Шай олса, не босагъада турасынъ, я кир, я да къапыны о тарафтан ортъ.

— Меним санъа сѣзюм бар. Айды, яхшыджасына апълашайыкъ. Насыл яшайсынъ, кимнен къонушасынъ, меним ишим дегиль, энди меним ишим дегиль,— деп иляве этти Джафер.— Лякин манъа Диляверни сыкъ-сыкъ коръмеге, кимерде оны багъчадан алмагъа изии бер.

— Яхшы. Огълунънен истегенинъ къадар корюш, амма меним шахсий омюриме бурнунъны сокъма.

— Анълашылды. Бунъа да сагъ ол. Санъа даа бир риджам бар.

— О да насыл риджа?

— Диляверни бир озюни килитлеме... Эгер де бир де-бир зарары токъунаджакъ киби олса манъа хабер эт, келип оны алып кетерим. Аксинне олып чыкъса, манъа джанынъ агъырмасын, ишимиз фена олып чыкъар.

— Къоркъузма.

— Сени къоркъузмайым. Мен санъа ялварам. Диляверни къапагъанынъны даа бир сефер корерим, я да эштирим, къабаатны озюнъден коръ.

— Етер! Деф ол! Сенден пек къоркътым!

— Текрарлайым. Мен къоркъузмайым, мен риджа этем.

— Бакъ сен оны, насыл незакетли олгъан.

— Анъладынъмы?

— Анъладым. Бошат эвни.

— Анъласанъ, сагълыкънен къай.

Джафер огълунен сагълыкълашып, къапыны ортти. Азбарда бир ан токътады. Оны тюрлю фикирлер эгелеп башлады. Атта озъ башыны диваргъа урып, парча-кесек этмек истеди. Амма... кимнинъдир огъурлы кьолю оны белядан къртураргъан киби олды ве о чапып сокъакъкъа чыкъты.

2

Акъшам маали. Кунъдогъушта аллы-гуллю уфукъ яваш-яваш сѣнемекте. Юксек, чокъ къатлы биначарнынъ пенджерелери кунеш шавлелери алтында балкъылдайлар, гуя кулюмспрейлер. Чевре-четтен — эвлерден музыка нянгъырай. Азбарда балалар зий-чув.

Лякин Джаферге бу акъшам хошнутлыкъ, сефа багъышламай да, къааръ-къасевет багъышлагъан киби олып корюнди. О, озюни къоймагъа ер тапамай. Джафер эвден насыл чыкъкъаныны, кафе огюнде насыл пейда олгъаныны дуймай къалды. Кафеде адам чокъ. О, кошеде бош тургъан столгъа барды. Офицант къадынгъа сымарыш берген сонъ, бир сигар якъты.

Янашадаки стол башында отургъан сарышын эркек еринден къалкъып, Джафернинъ кършысына келип чѣкти. Эгилип, онынъ кьолунда хорланып тургъан сигардан озъ сигарыны тутандырды.

— Не ичюн мазунсынъ, апай меселесидир, догърумы?— деп кулюмспреди о.

Джафер башта онъа сертейип, джоюл башымдан, деп оны къуваджакъ олды, лякин кършысындаки адам алчакъгонъюлли, саде субетдеш олгъаныны сезип, йылмайды.

— Манълайымда язылгъанмы, ёкъса?

— Э-э, достум,— деди сарышын киши.— Меним де дердим шу, онынъ ичюн айтам. Бу апай миллетини анъламакъ пек кучъ. Олар кимерде не истегенлерини озълери де билмейлер.

— Чокъ шей истейлер, олгъанына шукюр этмейлер.— деди Джафер.— Ачкозьликке урулып илле бир де-бир огъурсызлыккъа огърайлар.

— Тек озьлери огърасалар экен.— деп ичнини чекти субетдешин.— Башкъаларнынъ да бойнуны уралар. Меселя, мени алайыкъ. Апайым эки баланен ташлап кетти. Озюнъ тюшюн де бакъ, о — эки баланынъ анасы олып, отуз яшына келип, онъа янъы севги керек олып къалдымы? Нетиджеде эм озюнинъ, эм меним аятымны бозды, балаларым да оксюз къалдылар.

— Эвлятларынынъ балалар эвине бердинъми?

— Сагъ олгъанымда эвлятларымнынъ янындан бир адым атмам. Оларны эллерге быракътам!

— Бир озюнъе къыйын олмаймы?

— Я ана асретти чеккен балаларны сорамайсынъмы? Амма не япаджакъсынъ... Сагъ олсун къыз къардашым, ярдым эте. Алымыз, иште, ойле, достум.

Джафер къаделерге ракъы тѣкти. Олар ичтилер, къапындылар.

— Сиз оджа дегильсизми?— деп сорады Джафер.

— Оджагъа бенъзейимми, ёкъса?— деп кульдн сарышын киши.— Ёкъ, достум, эсас зенаатым монтажды. Бунынъ ичюн де апайым мени терк этсе керек, чюнки экишер-учер ай командировкаларда булуна эдим. Лякин шимди заводда чиленгир чалышам, данма балаларымнен берабер олам. Я сен ичюн къаарълисинъ? Сыр олмаса, бунынъ себеби неде?

— Менимки де шу...

— Демесе? Апайынъ сени де ташлап кеттимми?

— Ёкъ, биз къанун боюнджа айырылыштыкъ.

— Баланъыз бармы?

— Эп меселе онда да.

— Бала кимнен къалды?

— Анасыннен.

— Эбет, достум, пек къыйын ал. Балагъа эм анâ, эм баба керек.

— Мен де шай беллейим. Сабийлерге языкъ,— деди Джафер.

— Алѣша, анда не япасынъ шу?— деп къычырды субетдешимнинъ аркъадашлары.

— Багъышла,— деди Алѣша ве еринден къалкъты. Апай ичюн къасевет чекме сакъын. Орталыкъ къадын толу. Эгер олар тарафтан асрет чексенъ, манъа бильдир,— деп козь къымды о ве салфетка узерине озюнинъ адресини язып Джаферге узатты:— Ич олмагъанда сени къыз къардашымнен таныш этерим. Пешман этмесинъ. Во къыз!— деди о ве баш пармагыны косътерди.

Джафер онынъ пешинден бакъып къалды. «Эр кеснинъ яныгъы озюне етеджек», деп тюшюнди о.

Кафе кеч бошады. Джафер официант къадыннен эсаплашып, тышары чыкъты. Аякъ астында эмен, чи-нар ве кестане тереклерининъ япракълары шытырмакъта эди. Гедженнинъ темиз авасы онынъ думан-лангъан башыны тазертти, текаран озюне кельди. Багъча ичинде бир-къач бири-бирине япышып тургъан генчлерден гъайры кимсе ёкъ. О, скемлелернинъ бирине барып отурды. Фенерлерининъ сувукъ ярыкъларыны козь этти. «Иште, меним де кузюм кельди!..» — деди о кедернен ве ичнини чекти. Сонъра еринден турды, ашыкъмадан автобус дурагъына ёл алды.

3

Ятакъханенинъ ичи чым-чырт. Эр кес юкъуда. Ялынъыз Джафер юкъламай. Агъыр тюшюнджелер юкъу бермейлер. О эр вакъыт бойле дакъкъаларда корип-кечирген къуванчлы вакъяларны хатырламагъа тырыша. Бундан онынъ гонъюль агъырысы савушкъан киби ола.

...Эвленген сонъ бир къач ай кечти. Қъары-къоджа

кирагъа бир ода тутып яшай эдилер. Одачыкъкъа зар-зорнен эки адамлы демир кроватьнен бир дане стол сыгъды. Джафернинъ энъ бахытлы кунълери, иште, бу тар одачыкъта кечти. Бир кунъ геджеси о, къарысынынъ эеджанлы сесини эшитип уянды.

— Джафер, Джафер, уян, къулакъ ас манъа!

— Хайырлысымы шу?

— Хайырлысы, Джафер, хайырлысы!

Найле онынъ къолуны мукъайтлыкънен озюнинъ томалакълашкъан къарынына къойды.

— Дуясынъмы?

О, акыкъатта, анда насылдыр зайыф арекет дуйды. Сувда ялдагъан балыкъ къармакътаки сылавчанны чо-къугъанда, къармакъ чубугъы, иште, бойле титрей. О, кровать кенарына отурды, къулагъыны къарысынынъ къарынына токъундырды, динъленди. Кене терен сар-синтылар сезди.

— Огълан бала, Найле! Огълан! Къыз бала бойле арекет эте билмей. Валлан-билля, огълан бала, Найле!— деп къарысыны къучакълады.

— Джафер, сакът ол, сыкъма,— деди Найле ве къоджасынынъ эллеринден къуртулды.

Экисининъ де юкъусы къачты. Олар козьлерини къаранлыкъ тавангъа тикледилер, буныгъле озьлерине арзу къанатларыны такътылар.

— Къысмет этсе, адыны не къоярмыз?— сорады Найле.

— Ойланмакъ керек,— деп джевапланды Джафер.— Инсангъа омюр де, ад да бир дефа бериле. Яхшы тюшюнмек керек. Буюген сонъ бизге джаны агъырмасын. Инсан озъ адыны озю безетсе де, онъа лаяйыкъ ад бермек пек муим иш.

— Эгер къыз догъса,— адыны мен къоярым, огълан догъса — сен. Къайильсинъми?

— Къайилим.

— Насыл ад ададынъ экен, аджеба?

— Билесинъми, мен онъа Дилявер адыны бериirim. Дилявер! Янгъырай, э?

— Дилявер?!

— Дюльбер ад. Севастопольде десант тюшкенде эляк олгъан денъизджи агъамнынъ ады. О, эмджесининъ адыны шуретнен ташысын.

— Худжур шей,— деди Найле,— Джафер — Дилявер... Къафиелеше тап.

— Ондан шаир олурмы-олмазмы, бильмейим, лякин белли футболджы ола билir! Сен онъа бакъ, даа ана-сынынъ къарынында, энди тепмелеп башлады,— деди о, къарысынынъ къарыныны мукъайтлыкънен сыйпап.

Найле шакъылдап кульди. Джафер тѣшегинден турды, пенджере янына барды. Арадан бираз вакъыт кечти.

— Анда не япасынъ я?— деди сабыры биткен Найле.

— Шимди, джаным, шимди... Мына, бираз йылдызларны сейир этейим де.

— О сувукъ йылдызларда не таптынъ, бильмем.

— Озюм де анъламайым, лякин кедер ве янгъызылыкъ сарып алгъанда, я да къувангъанда, озюме ер тапамагъанымда, эр вакъыт йылдызлы кокни корьмек истейим. Балалыгъымны, ана-бабамны хатырлайым.

— Сени бала табиятынъа ич алышып оламайым,— деди Найле.

Кунъдогъушта танъ атмакъта. Уфукъ вира айдып-лаша, кенълеше, аллана эди. Ачыкъ пенджеренен сени слъчик эсти. Шу ан пенджере артында оськен эрылгъан чалылары ичинде бульбуль сени янгъырады.

— Эшитесинъми?

— Эшитем. Юкъусына тойса керек,— деп джевап берди Найле.— Айды, тувгъаным, бир чырым юкълайыкъ, кирпичлерим бири-бирине япышалар.

Олар козь юмар-юммаз терен юкъугъа далдылар.

Фезанынъ, эй, йылдызлары! Бу пенджереге нурларынынъ тѣкюнъиз!

Дюньянынъ бутюн бульбуллери! Мында учып келд-
нъиз!

4

Вакъыт-сааты кельген сонъ, Найле керчектен де
огъул тапты.

...Гедженинъ бей маалинде агъыр аякълы къарысы
кендисини осал дуйды. Джафер шашмалагъанындан не
япадагъыны бильмеди.

— «Аджеле ярдым»ны чагъыр,— деди къарысы.

— «Аджеле ярдым» динълей,— деп джевап берди
къадын давушы.

Джафер алель-аджеле меселени анълатты, яшагъан
ерлерини айтты.

— Бекленъиз,— деди узакътаки сес.

«Аджеле ярдым» озюни чокъ беклетмеди. Беяз ха-
латлы къадын-эким Найлени тешкерген сонъ, оны аз-
бар къапы огюнде беклеп тургъан машинагъа алып бар-
макъны буюрды.

Джафер де къарысынен берабер машинагъа минди;
Оларны локъсаханеде айырдылар. Лячаре эвге къайт-
ты, чай къайнатып къапынды ве ишине кетти. Амма
ишининъ сонъунадже даянмады, цех башындан рухсет
алып, локъсаханеге джѐнеди. Невбетчи эмширеден къа-
рысынынъ вазнетини сорады. Эмшире худжур-худжур
кулюмспреди. Сонъра палатагъа кирип чыкъты. Джа-
фернинъ элине бир кягъыт узатты. О титреген эллери-
нен кягъытны алды, козьлери андаки языларгъа тюш-
ти. «Бузамангъадже къайда юресинъ? Саба саатеди-
де бизим огълумыз догъды. Сен истегенинъ ве ниет эт-
кепинъ киби. Эм санъа, эм манъа бенъзей. Сонъ, не
япасынъ?» Джафернинъ козьлерини апансыздап бааръ
кунешининъ зиясы къамаштыргъан киби олды. Башы
айланды, тизлери къалтырады. Бир кереден кельген
бахт, инсанны урып йыкъа бильгенинден онынъ хабери

даа ёкъ эди. Джафер яваштан дивар бою тургъан скем-
леге чѐкти. «Джаным, къыйметлим, тувгъаным...» деп
озь-озьлюгинден сѐйлене башлады. Янындан кечкен
эким онъа эгилип:

— Хайырлысымы?— деп сорады.

— Хайырлысы, доктор! Огълум догъды!— деди о се-
винч толу козьлерини экимге котерип.

— Ойле исе, хайырлайым!— деди эким йылмайып.
Онынъ козьлери кучюджик кунешчиклер киби къалын
джамлы козьлюк артында парылдамакъта эдилер.

— Сагъ олунъыз!..

Эким безз боянен боялы, джамлы къапыны ачып
ичери кирди. Джафер исе, раатсызланып еринден тур-
ды. «Меним къыйметлим. Аятым меним. Бельки санъа
бир де-бир ярдым керектир? Ким не къадар чекиш-
кендирсинъ. Бельки тазе къан керектир?..» Джафер
шимди Найлеге озюнинъ бутюн къаныны, сонъки там-
чыгъа баргъандже бермеге азыр эди. Лякин не япма-
лы, насыл ярдым этмели! Қъарысынынъ янына бар-
макънынъ чареси де ёкъ. Сонъра о аджеле суретте
къоюн дефтерини чыкъарды, андан бир табакъ къопар-
ды да: «Насыл ярдым керек? Ялварам деръал манъа
бильдир! Сени опем ве джевап беклейим!» деп язды.

Арадан беш дакъкъа кечмеди Найледен джевап
кельди: «Раатсызланма. Озюмни яхшы дуям. Шимди
манъа ич бир шей керекмей. Ярын кельгенде бир шише
кефир кетир.»

Кягъыт парчасы оны къандырды.

Бираздан сонъ о кене язды: «Не япа бизим кичкене-
миз? Корюниши-сымасы насыл? Мумкюн олса, язып
бильдир». Найле джевабыны чокъ беклетмеди. «Къыс-
мет этсе оны энди ярын саба алып келеджеклер, эм-
дирмек ичюн. Догъгъанда бир кере косьтердилер, сонъ-
ра алып кеттилер. Санъа пек бенъзей. Қъалгъаныны
корюшкенде тарифлерим. Шимди исе эвге къайт, раат-
лан.»

О, басамакълардан сокъакъкъа чапыл чыкъты. Кунеш онъа бир вакъыт бойле джумерт ве ярыкъ олып корюндеген ве о нч бир вакъыт аятны, инсанларны, дюньяны бойле севмеген эди. Расткельген адамларны къучакълап, опип: «Меним огълум догъды! Анълайсынъызмы, огълум!» демек истей эди.

Он кунъ кечти. Джафер къарысыны ве огълуну таксиге отуртып, локъсаханеден эвге алып кельди. Кендин нечюндир ёргъун ис этти. Огълуну мукъайтлыкънен янына яткъызып, кровать устюнде созулды ве юкълап къалды. Бу дакъкъадан башлап онынъ юрегинде къавий эминлик, ишанч ерлешти. Барсын кунълер, афталар, айлар, йыллар кечсин. Барсын башы чаларсын, къартайсын, атта вакъыты-сааты келип кечинсин, лякин онынъ адыны, тюзюни бу кучюджик адамчыкъ девам этер, онынъ пытагъы, онынъ несили...

5

Джафер иштен сонъ огълуна ашыкъа. Дилъверни балалар багъчасындан алып, баягъы вакъыткъадже онынъле ойнай, оны шенълендире. Экиси де бири-биринден айырылмагъа истемейлер.

Бир кере огълу:

— Баба, юр эвге барайыкъ,— деп оны эвлерине чекти.

— Ёкъ, огълум, мумкюн дегиль.

— Анам энди дарылмайджакъ, юр, баба.

— Ёкъ, огълум, ёкъ! Биз ананънен бири-биримизге ят кишилермиз.

— Не ичюн ят?— огълу бу сувукъ сёзнинъ манасыны анълап оламады.

— Осип-буюсенъ, анъларсынъ,— деди бабасы.— Амма сен магъа ябанджы дегильсинъ, сен меним джанымсынъ. Меним огълум, джигеримнинъ кошеси...

Джафер агълап йиберди. Огълу бабасынынъ агъла-

гъаныны корип шашмалады, бабасынынъ къонъур сачларыны сыйпады ве назик сеснен:

— Агълама, бабам. Сени бир даа эвге чагъырмам!— деп агълады.

— Коресинъ, тосуным, баба да экшилешти. Мени багъышла!

— Яхшы, бабам,— деди бала.— Мени энди анам беклейдир.

— Сагълыкънен къал, огълум. Ярын мытлакъа келирим.

— Яхшы, баба. Беклерим,— деди огълу ве эльчигини саллап подъездге кирип кетти.

О, огълунунынъ артындан бакъып къалды. Богъазына кемик парчасы тыкъалгъан киби олды. Козълерине думан чёкти. Не эйлесин де, огълуна юрегинде беслеген сыджакъ севгини унутсын?! Эвлят, эбет, мал-муляк, эшья дегиль, ортадан болюнмей.

6

Джансыкъысы кузь ягъмурлары башлады. Гедже-кунъдюз токътамай ягъа.

Джафер саба уянгъанда юрегинде насылдыр раатсызлыкъ дуйды, тарсыкъты. «Авадан олса керек», деп озъ-озюни тынчландырмакъ истеди. Лякин бойле раатсызланмагъа себеп бар эди. О, дюнь багъчадан огълуну аламады.

Джафер сменаны къабул этмек ичюн, цехин козьден кечиргенде, оны телефонгъа чагъырдылар.

— Динълейим.

— Сизин беклейлер,— деди араба къапыда тургъан вахтёр.

— Ким?

— Қъарынъыз.

— Шимди чыкъарым.

«Не ичюн кельди экен?— деп раатсызланды о.— Диляверге бир шейлер олдымы, ёкъса?»

— Дилявер хасталанды,— деди Найле.

— Не вакъыт? О шимди къайда?

— Хастаханеде. Танъда «Аджеле ярдым» алып кетти.

— Бир дакъкъа бекле. Шимди чыкъарым, кетерик,— деді: о ве цехке къайтып, ярдымджысына меселени аңлатты.

Бираздан олар сокъакъкъа чыкътылар. Джафер такси токътатты. Сабыкъ къары-къоджа машинагъа сокъулдылар. Машина еринден кочъти.

— Менде таксинен эсаплашмагъа пара ёкъ,— деди Найле.

— Аслы сенде не вакъыт акъча олгъан эди я?

— Айды, Джафер, давалашмайыкъ, ич олмады шимди.

Джафер кене недир мыдырданды, сонъра огълуна не олгъаныны сорады.

— Дюнъ акъшам сизни беклей-беклей эки козюм патлайызды,— деди Найле.— Ягъмур исе, эи ягъмакъга. Къаранлыкъ чёкти. Раатсызланып башладым. Кийини, сизни къаршыламагъа чыкъайым, дегенде, чанъ сеси эшитильди. Къапыны ачсам Дилявер ят бир адамнен тура. Шаштым. «Бабанъ къаерде?» дедим. «Бильмейим, кельмеди», дей о ве агълай. «Я сиз кимсинъиз?» сорадым кишиден. «Заводда ишчим,— деди о.— Иштен к-айта эдим, терек тюбюнде агълап отургъан баланы абайладым, торгъай киби джибиген, усть-башы шымшырыкъ олгъан. Адынъ не деп сорайым. Адым Гуливер, дей. Гуливер дегиль, Дилявер,— дейим.— Демек, Дилявер. Бабанъ къайда чалыша? Заводда уста чалыша, дей. Я ананъ? Анам идареде бухгалтер. Бабам бизниси яшамай. Анам онъа ясакъ этти, дей. Я сен кимнен яшайсынъ? Анамнен, дей. Эвинъиз къаерде?— деп сорайым. Кене яхшы яшагъан ерини биле экен. Огълу-

нъызнынъ урбасыны авуштырынъыз ве онъа татлы сыджакъ чай ичиригъиз. Бузлагъан». Мен оны бир фильджан къавеге давет эттим. «Сагъ олунъыз, кызым,— деди о.— Кетмек кереким. Мени де эвде беклейлер».

— Ким экенини бильмединъми?— деп сорады Джафер.

— Адыны бильмек дегиль, атта онъа тешеккюр биле айтып етиштирмедим,— деди агъламсырап.— Огълумызнынъ алы пек мушкюль эди. Деръал, темиз, къуру урба кийдирдим, сыджакъ, татлы чай ичирип тешекке яткъыздым. Къолчукълары, аякълары буз-бузлагъанлар. Табанларына джыллы грелка къойдым, о исе эп къалтырай, сыджагъы котериле. Не ерде эдинъ?— деп сорадым. «Бильмейим,— деди.— Бабамны, сени бекледим, сиз исе кельмединъиз. Сонъра алдым да, къачтым». Матюв бабанъ кельмесе, мен барып алыр эдим, дедим. «Сиз мени севмейсинъиз, севген олсанъыз келип алыр эдинъиз,— деди о.— Мен пайнаозюм къалдым».

Геджеси онынъ сыджагъы котерильди. Сабая якъын бедени алев киби олды. «Аджеле ярдым»ны чагъырдым. Санъа не олды я, не ичюн багъчадан барып баланы алмадынъ?

— Аркъадашымнынъ риджасынен онынъ ерине чалышмакъ керек олды. Я сен озюнъ не ичюн барып алмадынъ?

— Мен санъа ишандым, эр вакъыттаки киби кене сен алып келирсинъ белледим.

— Беллемек керекмей эди, барып алмакъ керек эди.

— Демек, къабаат менде. Ойлеми?

— Сендеми, мендеми, энди бунынъ не эмнети бар. Мени сорадымы?

— Эм сорады, эм сандыракълады. Санъа джаны агъырса керек.

— Етер,— деп о къарысынынъ сёзюни кесті.

Узун коридор бою о якъкъа-бу якъкъа беяз халат-

лы хадимлер юреслер. Чевре-четтен балаларнынъ сес-лери эшитиле.

Дилявер агъыр хасталар палатасында — изоляторда юкълай эди. Онынъ чырайы къачыкъ. Уколлардан сонъ сыджагъы тюшсе де, манълайы даа сыджакъ эди.

— Не япа?— деп сорады Найле къоджасындан.

— Юкълай,— деди Джафер къаныны мукъайтлыкъ-нен ортп.— Айды раатсызламайыкъ. Барсын юкъласын. Уянса кирермиз.

— Бельки баш экимнен лаф этильсе эйи олур эди,— деди Найле.

— Баш эким не, алламы ёкъса?

— Итимал бир илядж тапмакъ, бир шей алып кель-мек керек олур? Эр алда баш экимдир, бир шейлер тевсие эте билир.

— Не япмакъ кереклигини эким озю биле. Яхшысы, онынъ ишине къарышмайыкъ.

— Не нсе де, сен онынъле лакъырды этип бакъ,— деди Найле. О шимди къоджасынен ойле муаббет, ойле татлы лаф эте эди ки, санки араларында нч бир шей олып кечмедиле.

Баш эким озюнинъ кабинетинде отура эди.

— Баланынъ вазнети пек агъыр,— деди баш эким.— Акъ джигерлерини сувукълаткъан. Бунынъ устюне юреги де зайыф.

— Доктор, зан этсем, баланынъ вазнети тап о дердже чаресиз, мушкюль дегильдир!— деди о ялварып ве экимнинъ козьлерине тикильди.

— Эбет, къолумыздан кельгени къадар арекет этср-миз. Шимди бир шей айтып оламайым.

— Доктор, ялварам...

— Къыйметли аркъадаш, айттым да, элимизден кельгенини япармыз.

О, баш экимге тешеккюр бильдирип, софагъа чыкъ-ты. Амма эким онынъ юрегининъ агъырысыны ятыш-тырмады, аксине ярасына туз септи. О, огълу ичюн

сифте джиддий раатсызланды, юрегини телаш сарып алды.

Найле скемледе отура ве тосат-тосат огълу яткъан палатанынъ къапысына козь ташлай.

— Баш эким не деди?— деп сорады о, къоджасы кабинеттен чыкъкъанынен.

— Бир шей айтмады,— деди Джафер.

Бу арада эмшире элинде шприц, Дилявер яткъан палатанынъ къапысына янашты.

— Бираз юкъласын,— ялварды онъа Джафер.— Бу-тюн гедже юкъламагъан.

— Мумкюн дегиль, эким тевсие этти.

Эмшире палатадан чыкъкъан сонъ:

— Сиз баланынъ кими оласынъыз?— деп сорады Джаферден.

— Бабасы олам.

— Киринъиз, сизни сорай.

Къапы ачылгъанынен, Дилявер бабасыны корип, ят-къан еринден тураджакъ олды. Лякин Джафер тезлик-ле барып огълуны ерине яткъызды, озю курсюге отур-ды. Эппи вакъыт бири-бирине бакъып турдылар.

— Не ичюн ягъмурда багъчадан къачтынъ?— сора-ды бабасы.

— Эр кесни ана-бабалары келип алып кеттилер, мени бир озюмни къалдырдынъыз.

— Багъышла, келип оламадым,— деди о.— Берабер ишлеген аркъадашым догъмушларыны къаршыламагъа кетти. Мен онынъ ерине къалдым. Эгер бир озюнъ къа-ладжагъынъны бильсе эдим ишни ташлап, багъчагъа келир эдим.

— Ойле нсе, не ичюн анам кельмедиле?

— Ананъ, мени бараджакъ беллеген.

— Анам къаерде?

— Ананъ да мында.

Джафер къапыны ачып, Найлеге ишмар этти. Най-ле яваштан палатагъа кирди, огълунынъ янына барды,

хастахане кьокъусынен синъген индже ёргъангъа башыны сокъты, агълап йиберди.

— Агълама, анам,— деди о, анасынынъ элини сыйпап.— Не ичюн агълайсынъ?

— Яхшы, огълум. Энди агъламайым.— О авучынынъ кенарынен козьяшларыны сильди, курсюге отурды. Джафер огълунынъ къаршысына кечти.

— Къаеринъ агъыра, джаным?— деп сорады анасы.

— Башым ве козьлерим,— деди Дилявер.

— Зарары ёкъ, токътар. Юксек сыджакътан сонъ ойле ола. Қысмет этсе гузель олурсынъ, иншалла, балам. Ашамагъа не истейсинъ?

— Бир шей керекмей. Сувсадым.

Найле тумбочка устюнде тургъан термосны алып, стакангъа чай толдурды, огълунынъ башыны азачыкъ котерип онъа чайны ичирди. Дилявер чай ичкен сонъ, башыны алсыз алда ястыкъкъа ташлады. Найле аз къалды кене агълап йибереязды.

— Бизге кетмек керек, огълум, эким санъа чокъ лаф этмекни ясакъ этти,— деди бабасы.

— Яхшы, барынъыз,— разы олды огълу.

— Не кетирейик, джанчыгъым?— деп сорады анасы.

— Алма,— деди огълу.

— Даа не?

— Башкъа бир шей керекмей. Озюнъиз келинъиз.

— Эбет, келирмиз, огълум. Мытлакъа...

Олар Дилявернен сагълыкълашып, сокъакъкъа чыкътылар. Ягъмур эп сепелемекте. Машиналарнынъ копчеклери чевре-четке сув сычратып кетмектелер. Джафер бир такси токътатып, анда Найлени миндирди де:

— Базаргъа барып алма ве бал сатып ал,— деп онынъ элине он кумюш туттырды.— Манъа ишке бармакъ керек. Акъшам саат алтыда кене бу ерде корюширмиз.

Джафер акъшамгъадже баш экимнен олгъан субетин хатырлады. Насыл ола да, ич бир вакъыт шикъет этмеген огълунынъ юреги зайыф ола? Демек олар, ана-баба балагъа вакъытында къулакъ асмадылар.

Джафер акъшам маали хастаханеге кельгенде, Найле оны энди беклемекте эди. Олар омузларына баяз халат ташлап, огълунынъ янына кирдилер. Дилявер юкъламай ана-бабасыны беклеп ята эди. Оларны корип къуванды, йылмайды. Анасы кене башы уджунда курсю устюнде, бабасы исе — аякъ уджунда кровать кенарында отурдылар. Дилявернинъ тыш корюниши гузель, атта япачыкълары аллангъан.

— Ишлер насыл?— сорады бабасы.

— Яхшы.

— Башынъ кене агъырамы?— сорады анасы.

— Сабаки киби агъырмай.

— Бизни беклединъми?

— Мен сизни энди кельмезсинъиз белледим.

— Огълум! Биз сени бир дакъкъа биле унутмайыкъ!— деп агълап башлады Найле.

— Сиз эр вакъыт къавгъа этесинъиз!— деди Дилявер окюнчнен.

— Бугунъден сонъ ич де къавгъа этмейджекмиз,— деди бабасы.— Инанмасапъ ананъдап сора.

— Керчекми, апам?!

— Догъру,— баш саллады анасы.

Дилявернинъ чересинде сынъырсыз къуванч аляметлери парылдады. Ана ве баба эгилп Дилявернинъ янагъындап опыюлер. Дилявер де нсвбетнен эм анасынынъ, эм бабасынынъ юзьлеринден опытю.

— Бабам, патлакъ чанакълар ачкъанда, чочамий-торгъайны динълемеге барырмызмы?

— Барырмыз, огълум. Мытлакъа барырмыз.

— Анамны да алырмызмы?

— Алырмыз.

— Мытлакъа?

— Мытлакъя.

Найле торбадан бир кырмазы апорт алма алды да, оны чешме туюнде яхшы этип ювып огълуна берди. Дилявер алманы ашап битирди.

— Даа берейимми?— деди Найле, баланынъ элин деки алма кылымтысыны алып.

— Ёкъ, олды,— деди Дилявер.

— Мен алмаларны ювайым да, тумбочка ичине кюяйым, истегенде алып ашарсынъ.

— Яхшы, анам.

Олар кеч маальгедже баланынъ янында отурдылар. Дилявер кя анасынынъ, кя бабасынынъ кюлуны сыйпай, олардан айырылмагъа истемей.

Ана ве бабанынъ муаббетликлерини корип кювана, озъ ичине сыгъмай. Шу вакъыт палатагъа эмшире кирди ве оларнынъ палатадан чыкъмаларыны риджа этти. Кыары-кюджа Диляверге саба эрте келеджеклерини айтып, сагълыкълашып коридоргъа чыкътылар. Палатада Дилявер бир озю кялды. Бабасы бир шей унуткъан киби, тез керн, палатагъа кыайтып кирди. Незакетле огълунунъ эльчинини сыкъты.

— Раатлан, огълум, акъылынъа ич бир шей кельмесин,— деди о.— Мен сени язда депъизге алып барырым, беяз чагъалаларны косътеририм. Бааръде исе, лялелер ачкъанда сен, ананъ, мен учюмиз тап мавы дагълар этеклеринне барымыз. Анда чочамий-торгъайлар чокъ юрелер. Шимди раатлан, юкълa, такъат топла. Сакъын джанынъ сыкълмасын. Биз саба келирмиз.

— Яхшы, баба. Анам сени беклей, бар анама,— деди огълу.

О, Диляверин бир даа олип, онъа хайырлы геджелер истеп палатадан чыкъты. Дымлы гедже. Ягъмур тынса да, кок къара булутларнен кяппы.

— Бельки кыалырсынъ, энди кеч олды,— деди Найле кюджасына эвлерининъ янына кельгенде.

— Ёкъ, Найле, ёкъ.

— Сен огълунъа сёз бердинъ де.

— Баланы рухландырмакъ ичюн...

Найле индемей чевирильди де, подъездге кирип кетти.

Джафер бир ап ойланып турды, сонъра таксининъ кяпысыны кятты ортип, айдавджыгъа, кеттик, деп ишмар этти. Такси еринден кочъти.

Найле бешинджи кяткъа котерильди. Эвге кирди, кяпыны ичериден килитледи. Софада усть урбасыны чыкъарып чуйге асты. Сонъра одаларны козьден кечирди. Эв онъа бом-бош олып корюнди. Дилявернинъ кошеде низамсыз алда яткъан урбачыкъларыны ве оюнджакъларны корьгенинен юреги толып ташты, дёрт дивар ичинде озюни сувукъ мезарда ис этти.

О сервант устюндеки сигар кютусындан бир сигар якъты, креслоны пенджере огюне сюйреп, отурды. Кыаршысында, пенджере артында буюк гемилерни анъдыргъан чокъ кятлы бишаларнынъ пенджерелеринден ярыкъ тюшмекте. Базы пенджерелерининъ ярыгъы тосат-тосат сёне, джемаат раатланмакъта. Найле оларгъа сукъланды. Олар сабалейин бала-чагъасынен мектепке ве ишке ашыкъаджакълар, акъшам иштен сонъ кене бир ерге топлашаджакълар. Не къадар бахытлы кишилер! Тынч ве муаббет яшайлар! Лякин о не ичюн бу шейни япып оламады? Беджерамадымы? Анлесини сакълап оламадымы? Екяне эвлядыны, джигерининъ парчасыны бахытлы этип оламады. Кыабаат кимде? Эгер де япларында кыайналасы яшагъан олса, кыайнасынынъ бир де-бир кедери тийген олса, бельки кябаатны ондан корер эди. Амма оларнынъ яшайышына кимсе кыарышмады. Озь бахтыннъ саби озю эди! Кыоджасы... я о байгъуш ичмесе, озюни биллип юрсе, айлыкъ парасыны эвге кетирсе. иштен сонъ эвге вакъытында кыайтып кельсе, огълуну, оны севсе-сайса онъа даа не керек эди?!

Найле шимди баласынен ве кьоджасынен берабер олмакъ, берабер яшамакъ ичюн дюньясыны бермеге разы эди. О, экинджи сгарны якъты. Сонъки вакъытта о, тютюн ве шарапкъа алышып башлады. Бунуыъле кечмишини, келеджегини унутмакъ истеди. Сонъра... озюнинъ ирадесини, намунысы текмиль джояяткъаныны анълады. Озь-озюнден нефретленди.

Найле терен нефес алды ве пенджере артында узакъ йылдызларгъа тикильди. Йылдызлар къаршыдаки эвлернинъ яркъ пенджеречиклери киби олып корюндилер. Зеининде анасынынъ сымасы джанланды. Джигерим, анам! Къыйметли, тувгъаным! Ялынъыз сен озъ къызынъны анълай, онынъ янълышларыны багъышлай билесинъ! Найле бала чагъыны хатырлады. Бабасыз оссе де, мына о не вакъыт акъикъатта бахытлы эди. О, бабасынынъ ким экенини бильмей ве бильмеге де истемей эди. Чюнки бабасы оларны ташлап кеткенде, Найле учъ яшында къызчыкъ эди. Бабасы оларгъа нисбетен алчакълыкъ эткени ичюн олса керек, о та балалыкътан эркек сулялесине нефрет беследди. Лякин о озъ акъранлары арасында хорлукъ бильмей шень-шерамет осьтю-буюдди. Анасы онъа, балам, деди, севди, къайгъырды, оксюзлгини дуйдурмады. Онынъ балалыкъ девири иште, бойле кечти. Мектептен сонъ «къыйыш-къонгъур» ёллар башланды. Башта о биринджи севгисине «сюрюнди». Ана сютю агъызындан къурумагъан генчен тутунды. Эм ойле де тутунды ки, юклю олгъаныны сезмей къалды. «Досту» оны ташлап къачты. Найле исе акушер-гинеколог экимге мураджаат этмеге меджбур олды.

Амма омюр эп девам эте. Кунълернинъ биринде онынъ бахтына темелли, ишкир йигит расткельди. «Намусы темиз олмаса да», биринджи кьоджасы оны багъышлады, онынъле джиддий омюр къурмакъ истеди. Лякин Найле анасынынъ огютлерини динълесе керек, бала догъурмагъа истемеди, «озю ичюн яшады». Кьо-

джасы баба олмакъ истеди. Нетиджеде олар анълашмадылар. Найле кене «сербестлик дюньясына далды». О, омюрлерини манасыз, боштан-бош сарф эткенлерге кьошулды. Эбет, гъам-къасеветсиз, ойнап-кулип юрмек яхшы шей. Лякин генчлик вакъытынджа, Яшлыкъ чечекли бааръ киби кечип кеткенини дуймай къаласынъ. Шунуыъ ичюн келеджекни тюшюнмек керек олды. О, анасынынъ невбеттеки тевспесинси тувгъан шеэрни терк этип тизеси яшагъан шаматалы ве къалабалыкъ, буюк шеэрге джёнеди. Мында да алидженап адамгъа расткельди. Джафер де онынъ биринджи кьоджасы киби, Найленинъ кечмишине эмнет бермеди. Онъа эвледи, анле къурды.

Эр бир инсан эвли-баркълы олмагъа арз эте, бахытлы олмакъ ичюн ынтыла. Эм ннетине ирише. Амма бахтынъны тапып оны бийиснимесенъ, таптасанъ, тюкюрсенъ — къаза-белягъа огърамакъ бир шей дегиль.

Олар Джафериси экиси биринджи йыллары татлы муаббет яшадылар. Эвлят корьдилер. Даа не керек? Амма Найле бунъа къанаатленмеди. Бильмем даа нелер арады. Къары-кьоджа арасында анълашылма-мазлыкъ пейда олды, озъ ара мунасебетлери бозула башлады. Ахыр-сонъу кьоджасыны джойды, баласы хастаханеге тюшти. Найле баласыны анъгъанынен юреги чапалапды, зенинде хастахане, палата джанланды. Баласынынъ сия, патлакъча, асрет толу козьлери, онъа тикилип турмакъталар... «Эки козюм, джигерим, балам! — деп фысылдады о. — Тез-тез саба олгъайды да, барып сени багърыма басаидым!» О сыджакъ манълайыны пенджеренинъ сувукъ джамына тиреди. Козьлеринден козяшлар акъты. Диявернинъ «Агълама, анам. Не ичюн агълайсынъ?» деген сеси къулакъларында чынълагъан киби олды.

Найле тагъ аткъандже пенджере огюнден кетмеди.

Бу геджесн Джаферниңъ де козылерине юкъу кир-меди. О да Найле киби, огълу акъкъында тюшюнди. Акъшам огълуныңъ вазнети баягъы енгиллешти. О кулъди, оларнен лакъырды этти, атта бир алма ашады. Лякин о нечюн чочамий-торгъайны хатырлады, аджеба? Кейфи котерильгенниден чочамийниңъ йырыны хатырласа керек, деп ойланды Джафер.

Къарысындан айырылгъан сонъ, о биринджи кунълери гонъюль азапларында булунды. Озюне ер тапамады. Атта шеэрни терк этип, чёльге, дагъларгъа кетмеге истеди. Гонъюль дердине дерман къыдырды. Табнатнен пайнаозю къалгъанда, онынъ къальбиңде пасылдыр хошнутлыкъ, айдынлыкъ асыл ола. Гуя табнат оны тувгъан анасы киби анълай, къайгъыра.

О, огълуниен берабер ёлда расткельген юк машинасына отурып, дагълар таба ёл алдылар. Апрель айынынъ сонъу эди. Орталыкъ ем-ешилъ, багълар-багъчалар чечек ачмакъталар. Дилявер бабасынынъ элини тутуп кете. Чевре-четтен козюни алмай. Оны эр шей меракъландыра. Хусусан оглериндеки мавы дагълар.

Озенге якъын къалгъанда баба-бала машинадап тюштилер, пияде кеттилер. Ёл бою кузьлюк богъдай экильген. Богъдай денъиз киби ешилленип, ель эскенде далгъаланып тура. Богъдайнынъ ичи къап тюсте патлакъ чапакъларнен ве чешит ренкли уфакъ чечеклернен толу. Олар ёлдан бурулып, богъдай ызанына кирдилер ве байыр устюне котериле башладылар. Дилявер богъдай сапларына сарылып, йыкъылды ве шенъликнен кульдю.

— Мукъайт ол,— деди бабасы.— Даа балкъурт тишлемесин.

— Мында балкъурт не япа?— деп сорады огълу.

— Бал йыгъалар.

— Я мен балны коръмейим де,— деди огълу бир мавы чечекни узип.

— О даа бал дегиль, чыкъ киби татлы шыра. Бал-къуртлар шыраны тамчы-тамчы топлап, озъ къафеслерине алып кетелер, сонъ анда онынъ пле бал ясайлар.

— Насыл меракълы!— деди айретленип огълу.

Байырнынъ тёпеси де къып-къырмызы патлакъ чапакъларнен къаплы. Джафер бу дюльберликни корип, озюни бала киби ис этти. Огълуны къучакълады да, онынъле отлар устюне юварланды. Экиси де— баба-огъул, шакъылдап кульмекте эдилер. Сонъра сырт устюне чевирилип, мавы кокке тикильдилер. Шу ан оларнынъ башлары тёпесинде чочамий-торгъайнынъ сесин янъгырады. Огълу титреди ве тааджиппен:

— Баба, не о?— деп сорады.

— Чочамий-торгъай,— деди бабасы.— Кучюджик, торгъайгъа беңъзеген чёль къушчыгъы.

— Я мен не ичюн оны коръмейим?— деди Дилявер, къушнынъ йырына динъленип.

— Чюнки о юксекте йырлай.

— Пек юксектеми? Тап кунешке якъынмы?

— Тап кунешке якъын.

— Бабам, я чочамий-торгъай не ерде яшай? Коктеми?

— Кокте дегиль, ерде яшай, огълум.

— Чочамий-торгъайны маңъа косътерирсинъми?

— Косътеририм. Олар кимерде ёл кепарында да расткелелер. Къалкъмакъ керек,— деди бабасы.— Ер даа салкъын, сувукъланмакъ мумкюн.

Олар яткъан ерлеринден туруп, усть-башларыны темизлеп, яваш-яваш озен бетке, гурь сугют чалыларнен оськен, баарь ягъмурларынен ювулгъан, темиз къумлу-ташлы ялыгъа эдилер. Чочамий-торгъай исе эп й-

лай, онынъ темиз, татлы йыры, кунеш нурларына ситип, чокъракъ суву киби шырылдап, юксектен тѣкюльмекте эди.

— Бабам, я не ичюн чочамий бойле шенъ къушчыкъ? Эшитесинъми, о насыл йырлай!— деди огъул.

— Чочамий-торгъай къааръ-къасевет бильмеген къушчыкътыр. Бу себептен эр вакъыт онынъ юреги токътамай йырлай.

— Бабам, не ичюн меним юрегим йырламай, не ичюн мен чочамий-торгъай дегилим?— деп кокиос кечирди огълу.

— Чюнки сен инсансынъ,— деди бабасы ве огълуны котерип омузларына миндирди.— Бундан гъайры, сен даа кучюджиксинъ. Оссенъ-буюсенъ, йигит олсанъ, сенинъ де юрегинъ йырлар.

— Чочамийнинъ юреги кибими?

— Чочамий-торгъайнынъ юреги киби.

— Баре тез-тез балабан олайдым!

— Ашыкъма, огълум, ич бир вакъыт ашыкъма. Эр шейнинъ озь вакъыты бар.

Баба-бала шеэрге тап акъшам маали къайтып кельдилер. Олар ёргъун олсалар да, гъает мемнон эдилер.

«Оны сыкъ-сыкъ табнат узерине алып чыкъмакъ керек», деп тюшонди Джафер ве юкъугъа далды.

8

Сабадан кене ягъмур сепелей башлады. Сонъу корюнмеген кузь ягъмуры инсаннынъ зытына тие эди. Джафер кеч яткъанына бакъмадан эрте уянды. Тѣшегинден турып юзюни ювды, кийинди ве заводкъа кетти. Цех башынынъ одасына кирди. Даа кимсе ёкъ. Ити-

мал, бугунъ кечикирим, деп, бир кягъыт парчасына азып оны стол устюнде къалдырды. Сокъакъкъа чыкъты. Найле анда оны беклей эди. Олар таксиге минип саат секизде хастаханенинъ азбар къапысына стип кельдилер. Джафер босагъадан ичерги адым аткъанда, ошмиди огълунынъ огюне киреджегини, огълу исе ана-бабасынынъ берабер кельгенини корип севинеджегине, озюнинъ джыллы эльчиклеринен онынъ бойнундан къу-чакълайджагъыны козьлерин огюне кетирди, къуванды. Лякин Дилявер яткъан палата нечюндир бош эди. Бу ал ана-бабаны бираз шашмалатты. Озюни яхшы дуйгъаны ичюн, огълумызны умумий палатагъа кечирселер керек, деп тюшондилер олар.

— Афу этинъыз, сиз бу палатада яткъан баланы къаерге авуштыргъанларыны бильмейсинъизми?— деп сорады Джафер янларындан кечкен санитар къадынын-дан.

— Бильмейим,— деди къадын.— Сиз экимден сорай билесинъиз, о бугунъ нечюндир эрте кельди.

Джафер Найлени софада къалдырып, баш экимнинъ одасына кирди. Мында баш экимден гъайры бир къач адам даа бар, хастахане хадимлери. Баш эким Джаферни корьгенинен еринден къалкъты, одада булунгъанларгъа исе оларны ялынъыз къалдырмаларыны риджа этти.

Эр кес чыкъкъан сонъ, баш эким Джафернинъ тирсегинден тутып, тендирист давушнен:

— Джесаретленинъиз,— деди.— Озюнъизни эльге алынъыз.

— Бир шей олдымы, ёкъса? Хайырлысымы?!— Джафер буз-бузлады.

— Мен сизге тюневин баланы юреги зайыф олгъаныны айткъан эдим. Кризисни ситип оламады.

— Не олды, тез айтынъыз!

— Огълунъыз гедже саат учъте вефат этти.

Джафер башта, эким айткъан сѣзлерининъ асылына

бармады, сонъ тюрленди, бирден кокюсине атеш тюшти, аякълары агъачланып, къыбырдамай, еринде къатып къалды. Факъат бир ан. Сонъра къаплап киби атылып, эки элинен экимнинъ якъасына япышты.

— Мумкюн дегиль, доктор!

— Не япайым, азизим? Чаре олмады!— деп мыдырдады эким, онъа зерре къадар къаршылыкъ косътермей.

— Бала дюнь акъшам гузель эди. Мен инанмайым!

— Къолумыздан кельгенини яптыкъ. Амма юрек... Баш экимнинъ нефеси тутулып башлады, череси къызарды, лякин о Джафернинъ эллеринден къургулайым деп, арекет этмедди. Джафер курсюге чёкти, бир нокътагъа тикилип къалды. Эким кольмегини, халатыны тюзетти, озъ ерине, стол башына кечип отурды.

— О не ердс? Меним огълум къайда?— деди Джафер, бираз вакъыттан сонъ.

— Шимди, азизим... Бир ютум сув ичинъиз,— деп о графинден стакагъа сув текти, Джаферге узагъты. Джафер, агъызы къурып къалса да, сувны ред этти.

— Эх, биз сизлерге ишанамыз, сизлер иссе!

— Не япаджакъсынъ, ишимиз ойле, иште... Ки-мерде биз де чаресизмиз!— деп эким тереп нефес алды.

— Огълум къайда, оны косътеринъиз,— деп Джафер еринден турды.

— Шимди, а, шимди.

Эким коридоргъа чыкъты, Джафер онынъ пешинден юрди. Козюне къаранлыкъ чёкти, о озюни тюпсюз учурымдан ашагъы учкъан киби ис этти. Дерсинъ, не ердсдир узагъта Найленнинъ телешлы, при, патлакъ козьлерини сечти.

— Дилявер къайда?— деди Найле Джафернинъ билегинден тутып.

О бир шей айтмай экимнинъ артындан юре берди. Беяз къапы ачылды. Узун кровать узеринде беяз чаршафтан баш-аякъ ортюли, огълунунъ джеседини коръди.

— Дилявер! Огълум!— Найленнинъ сеси бутюн хастаханени чынгълатты. О эсини джойды, босагъада серилип къалды.

Эмширелер Найленни сет устуне яткъыздылар, укол эттилер.

Джафер кровать янына барды, чаршафны яваштан котерди. Эгер Дилявернинъ чересини сары renk басмагъан олса, эгер онынъ чырайында бу дюньядан алып-береджеги къалмагъан аэнк асыл олмагъан олса, оны юкълай беллемек мумкюн эди. Баба огълунунъ башы уджунда тиз чёкти ве озюнинъ янагъыны огълунунъ салкъын янагъына тийсетип, оны къучакълады... Кимдир Джафернинъ омузларына къолларыны къойды, онъа сабыр этмек кереклигини анылатты, оны турсатмакъ истеди. Лячаре, ннает озюни огълунунъ джесединден айырды, башыны ашагъы эгди, авучларынен чересини ортти. Гуя бу анде, онынъ ичинде бир шей къопты, узюльди, сынъырсыз кедер ичини-багърыны сарып алды, мучелери алсызланды, аяткъа мерагъы къалмады, яшамакъ истемеди. Къайда барсын да, кимден имдат истесин?! Чареси олса да, о озюнинъ юрегини, джаныны къыйметли огълуна багъышласа. Лякин бу оладжакъ шейми? Озюнинъ чаресизлигинден сессолукъсыз, аджджы-аджджы агълап башлады. Базыда эркеклер гонъюль азабы чеккенде, бойле агълайлар. Экимлер, оны агълап бошансын, деп, огълунен берабер къалдырдылар. Шимди Джафернинъ козьлеринден козьаш дегиль де, юрегинден къайнап чыкъкъан сыджакъ къап тамчылары чыбырмакъта эдилер.

Дилявернинъ дженазесинден сонъ, тамам бир афта кечти. Озь эсабына алгъан отпусказынынъ даа беш куню бар эди. Джафер догъма, арыкъ мучели писан. О дёрт-беш кунъ ичинде даа зняде азды, козылери ичери далдылар, суюкли бетини гуръ къара сакъал къап-лап алды. Тыраш олмага биле къолу бармай эди. Асретликтен ве къассветтен серсем киби олды, гедже-куньдюз ятакъханеде кровать узеринде юварланып ятты. Кимсени коръмеге истемеди. Кимерде раметли ана-бабасыны, дженктен сонъки агъыр йылларда ич маразындан ве ёкъсуллыкътан арды-сыра вефат эткен къыз-къардашларыны, озюнинъ оксюзлик девирлерини, балалар эвинде берабер кунъ кечирген аркъадашларыны хатырлай эди. «Мен де о вакъытлары ана-бабамнен, къыз къардашларымнен берабер олип кетсем не къадар гузель оладжакъ эди», деген агъыр ойлар онынъ мийини бургъалай эдилер.

Акъшам маали. Джафер яткъан одапынъ къапысы ачылды. Босагъада Найле корюнди.

— Не ичюн босагъада токътап къалдынъ, киребер,— деди о къарысына.

— Мусаадесиз кельгеним ичюн афу эт,— деди Найле.— Заводгъа бардым. Анда, сен ятакъханеде олгъанынъны анълаттылар, сонъ дос-догъру мында кельдим.

— Кельсенъ-кельгенсинъ иште. Буюр, отур.

Найле ода ортасындаки стол башына кечип, курсюге отурды.

— Джафер!— Найле еринден къалкъты, къоджасынынъ янына бараджакъ олып ытылды, лякин не ичюндир кене курсюге чёкти.— Мен сенинъле лакъырды этмеге кельдим. Джиддий лакъырды этмеге,— деди.

— Не акъта?

— Не, бизге лакъырды этмеге себеп азмы, ёкъса?

— Динълейим сени.

— Ялварам, мапъа догърусыны айт, сен мени севесинъми? Ёкъ, ёкъ! Афу эт, янълыш анълаттым. Ильки таныш олгъан куньлеримизде севе эдинъми?

Джафер еринден туруп пенджереве огъуне барды. Кене джан сыкъысы, тышарыда токътамай ягъмур ягъа эди. Бу кокке не олды, аджеба, агълай-агълай безмедими экен?

— Мен сени севе эдимми?— созып сёзюни башлады о.— Мен де сонъки вакъытларда дефаларджа озь-озюме бу суальни бердим. Нетиджеде, билесинъми, башымда худжур фикир догъды: сени эм севе эдим, эм севмей эдим. Мен баламызны севе эдим. О даа догъмаздан эвель, мен тек оны севе эдим. Санъа юрегимде беслеген севги, асылында онъа ант эди. Запымджа эр бир эркек омюр аркъадашыны эвлятлары ичюн севсе керек, ондан башкъа севмекнинъ не манасы бар аслы? Кимер серсемлер кейф чатмакъ ичюн яшаймыз, дейлер. Олар бунынъле озь-озьлерини алдаталар. Чюнки эки юрек арасында алевленген энъ темиз, энъ юксек севги биле дюнья юзюнде озь исилини девам этмек ичюн догъа. Сен буны анълайсынъмы? Башта мен де анъламай эдим, шимди исс...

— Сен эр шейде мана къыдырасынъ, атта севгиде де. Демек, севмеген экенсинъ.

— Насыл истесенъ, ойле анъла.

— Джафер, сени ич анълап оламайым. Де севе эдим дейсинъ, де севмей эдим, дейсинъ. Гуя, къыз баланен ойнайсынъ.

— Эгер сен мени башындан анълагъан олсанъ, биз бу беляларгъа огърамаз эдик, огълумызны да джоймаз эдик. Буюн беля шупда ки, сен мени анъламадынъ ве анъламакъ да истемединъ.

— Джафер, сен кене мени кѡбаатлайсынъ. Озюнъ билесинъ де, огълумызны экимлер биле кѡуртарып оламадылар. Сабийимизинъ такъдири ойле экен. Энди не япайыкъ?! Оладжакъкъа чаре ёкъ.

— Янълышасынъ! Кѡбаат тек экимизде! Мында кимсенинъ кѡбааты ёкъ,— деп кѡарысына чевирильди.— Эгер бильмек истесенъ о, акъджигер хасталыгъында кечимеди. Акъджигер хасталыгъыны бизим кунълерде тедавийлемек мумкюн, тюрлю иляджлар истегенинъ кѡдар. Оны биз экимиз ольдюрдик, Найле, тек биз экимиз. О арамыздаки кѡавгъаны, сувукълыкъны корип янып-куйди, чыдап оламады.— Джафер козьлерини ашагъы догърултты, череси аллангъан кѡарысынынъ янына янашты.— Бизим баламыз да, дигер балалар киби шепъ-шерамет яшай биле эди. Сен корип олсанъ эди, огълумыз мавы кокке, кунешке, чечеклерге, ешилъ отларгъа, бааръ ягъмурына, ильки кѡаргъа насыл кѡувангъаныны! Лякин о эр шейден зияде бизни, экимизни севе эди. О озюнинъ кучюджик акъымынен онынъ ичюн бу дюньяда энъ алидженап, энъ кыйметли инсанлар биз экимизни яхшы анълай эди. Эр шейни биле туруп, биз эвлядымызгъа нисбетен ханлердже янаштыкъ, оны алдаттыкъ!

— Джафер, етер, джаным, энди ич олмагъанда, текаранчыкъ мени аджы, юрегим парчалана!— деп ялварды Найле.

— Парчалана экен!— Джафер даа бетер сертийди.— Зерре кѡдар инанмайым. Сенде аслы да юрек деген шей бармы? Эгер сенде ана юреги олса эди, биз баламызнен берабер муаббет, бахытлы яшар эдик. Бунъа бутюн имкян ве шарант бар эди. Лякин сен не кыдырдынъ, бу омюрден даа не истединъ, бильмейим. Мен санъа инанмайым.

Джафер сусты ве кене пенджере огъуне барды. Найле башыны стол устуне кѡйыл, окюр-окюр агъламакъта эди.

— Айтчы, не ичюн кельдинъ?— сорады о кѡарысындан, пенджере артына, андаки номай ягъгъан ягъмургъа козьлерини тикип.

— Джафер! Чареси олса, мени багъышла!— деди Найле башыны котерип.— Мен санъа кельгенимнинъ себеби... Хатирингъдеми, аятны янъыдан башламакъ ич бир вакъыт кеч дегиль, деп айта эдинъ. Эгер разы олсанъ, мен кене янъы омюр башламагъа азырым. Мен эмним, бизде даа бала олур, биз даа бахытлы олурмыз. Энден сонъ сен не десенъ, ойле олур. Омюримнинъ сонъунадже сеннен берабер олмакъ истейим.

— Кеч олды, Найле. Анджакъ огълумыз ичюн багъышлап оламайым. Барышакъ да, кене эвляд корьсек де, Дилверни аяткъа кѡайтармакъ мумкюн дегиль. Инсан текрарланмай, Найле!

— Демек, энди меним санъа кереклигим ёкъ, ойлеми?

— Сен, Найле, не акъта лаф этесинъ! Ёкъса айтканларымны анъламадынъмы?

— Мени анам чагъыра, телеграмма алдым, агъыр хаста экен,— деди Найле еринден туруп.— Бир чаре корьмек керек.

— Озюнъ билесинъ!— деди Джафер.

Найле кѡапы янына барып токъталды.

— Квартира керек олса, озюнъе ала билесинъ,— деди о кѡоджасына.— Мен апамнынъ янына кетем, анда кѡаладжам.

— Эгер де керчектен мындан кочип кетеджек олсанъ, квартираны идареге теслим эт. Эшьяларны исе, истесенъ, озюнгънен алып кет, истесенъ сат. Манъа ич бир шейининъ кереги ёкъ!

Кѡапы яваштан ортюльди. Бир вакъытлары озьджанындан да кыйметли олгъан кѡарысынынъ пешинден о шимди козь биле ташламады. Джафер чокъ вакъыткъадже пенджере джамына тыгъырып тюшкен

ягъмур тамчыларыны сейир этип турды. «Яткъан еринъ ким билсин не къадар дымлы ве сувукътыр, кыйметли тосуным! Бахытсыз огълум!» деп фысылдады о озъ-озьлюгинден. Онынъ богъазына бир шей тыкъалгъан киби олды, нефеси агъырлашты.

Джафер гедженинъ дер маалинедже пенджере янындан джылышмады. Сонъра союнмай тѣшекке узанды. Бираздан юкъугъа далды. О бу гедже, юкъусы ичинде агъламады. Балалар киби раат юкълады. Тюшюнде огълуны коръди. Олар, баба-бала эль тутушып, денъиз бою кетмектелер. Сонъра патлакъ-чанакъларнен кызарып тургъан ешилъ байыргъа чыкътылар. Баба-бала къуванчтан талакълары къатып, шенъликнен кульмектелер. Денъиз ренкли кокте исе чочамийторгъай эп йырламакъта.

ЮСУФ АЛИЕВ

Юсуф Алиев 1949 сенеси Самарканд областынын Катта-кўурган районндаки Валиджан коюнде доғды. Орта мектепин битирген сонъ Орду хизмет этти. В. И. Ленин адына Ташкент Девлет университетинин филология факультетини битирди. Ишти-салда, сонъра «Ленин байрагы» газетасында ишледи. 1980 сенеси-синден берли «Йылдыз» журналында болюк мудирин вазифесинде чалышмакта.

Эдебиятка 1976 сенеси кельди. «Мен сепи унутмадым!» адли биринджи икаеси «Ленин байрагы» газетасында дердж олунды.

АНТ

Ёлджуларнен рыкма-рык толу «Икарус» зар-зор-нен тёпеге чыккыан сонъ, ёлнын кенарына бурулып токтады.

— Аркыдашлар, манъа автобуснын моторыны бакмак керек, бираз тураджакмыз!— деп илян этти кесментик айдавдгы.

Ёлджулар арасында:

— Я не ичюн бозукъ автобуснен ёлгъа чыккысын!— деп океленгенлер де олды.

Мен автобустан тюштим. Фурсаттан файдаланып, ёлнын кенарында ерлешкен мезарлыкны зиярет эт-мек ичюн араба кыпыдан ичери кирдим. Сол тарафта устахане ерлешкен. Мында чалышкыан усталар мермер ташларгъа тюрюю языларны ойле усталыкнен оя эдилер ки, дерсин уфакъ кескичкини ташкы янаштыргында, ондаки дюльбер арифлер озь-озьлюгинден пейда олалар. Усталарнын яккыан ишлерини бираз сейир эткен сонъ кыбирлер янында доландым. Зифт тешельген ёлчыкынын эр эки тарафында чешит ренкте мермер абиделер туралар. Олардаки сатырларны ве ресимлерни сейир этерек, ёлдан баягы узаккылаштым. Артыма кыайтаджак олгында, диккыатымны авлакыта корюнген екяне кыара ренкли абиде джелып этти. Мен оны да барып корейим, дедим.

Абидеге кыойылгъан ресимден яш, дюльбер кыадыннын при козылери уфуккыа тикильген. Онын кыар-

шысында бир йигит тура. О мени абайламады. Мен, йигитнинъ шу ресимге бакъып айткъан сѣзлерини эшитип, тургъан еримде таш киби къатып къалдым.

— ...Аначыгъым, анам! Мен сенинъ мераметли козьлеринъе, сыджакъ сѣзлеринъе, баскъан излеринъе мухтадж олып юрем! Эвге кельсем, эв сенсиз бус-бутюн бош олып корюне, башымны къайда, къояджагъымны бильмегенимден, къабиринъе ашыкъам!..

«Икарус»нынъ узакътан эшитилъген девамлы сеси мени сескендирди. Айдавджы ёлджуларны чагъырса керек. Артыма къайтаджакъта къадыннынъ ресими тюбюнде язылы шу сатырларгъа козюм тюшти:

Козьяшларым къурып
къалса да,
Юрегимнинъ урувы
токътаса да,
Теним топракъкъа
къарышса да —
О топракъ кене де
ингълей береджек
Асырлар девамы, Ана! —
десджек...

Мен автобускъа ашыкътым. Къулакъларыма нсс йигитнинъ кедерли сеси эп эшитиле эди.

* * *

Кунълернинъ биринде акъшам устю Светлана адлы таныш къызнен «Олимпия» ресторанына кирдик. Сарышын официант къадын бизни пенджере янындаки бош столгъа отуртып, сымарышымызны алды. Светлана аля даа «Меню»де язылы ашларны окъумакъта. Мен пенджереге якъын чекилип бир тютюн якътым. Буюк пенджеренинъ ярысы азачыкъ ачыкъ олгъанындан, баарь ельчиги юзюме келип урула.

Шу вакъыт:

— Достлар, бу ер бошмы?— деген сес эшитилъди. Мен сес кельген тарафкъа бакътым. Козълерим огюнде бундап бир къач сене эвельси менимнен берабер мезарлыкъ ичиндеки абидени зиярет эткен йигит джанланды. Сорагъан о йигит эди. Онынъ да сол янагъында о яш киби бентъи бар. Сачлары да сим-сия. Сеси де къабир огюндеки йигитнинъ сесини хатырлатты. Не Светланадан, не де менден бир тюрлю джевап алмагъан бу йигит суалини кене текрарлады. Мен онъа скемле бош олгъаныны бильдирдим. О стол башына ерлешерек:

— Сиз энди аш сымарладыңыз, гъалиба,— деди де, этрафкъа бакъынды.

— Эльбет, сымарладыкъ,— деди Светлана вс элиндеки «Меню»ни йигитке узатты.

Меним къальбимде шубе пейда олды, амма бир кереден кене сѣндю. Шу абиде къаршысындаки йигит шимди меним къаршыма отургъанына эми эдим.

Бу арада официант къадын смеклерни огюмизге кетирип къойды да, йигиттен сымарыш алып, кене ашханеге догърулды.

Мен йигитке шарап теклиф эттим. О ред этти вс сыджакъ давушнен сорады:

— Багъышланъыз, сиз кърымлы дегильсинъизми?

— Эбет, лякин...— дедим вс иштанен ашамакъта олгъан Светланагъа бакътым.

Азырджевап Светлана озюнинъ сырлы козьлерини мапъа, сонъра йигитке тикти, вс:

— Мен нсс славян къызым!— деди кулюмсиреп.

— Демек учюмиз де койдеш экимиз!— шакъа этти йигит.— Мен де...

Арадап чокъ вакъыт кечмеді, официант къадын пейда олды. О, йигитке кетирген смеклерни стол устюне къойды вс тебессюм иле:

— Ашынъыз татлы олсун!— деп, дигер столгъа кетти.

Игит шампаннен к'аделерни толдурды, саг'лык-селяметлик олсун, деп к'адени котермеси ве ичмеси бир олды. Бираз к'апынды, сон'ра к'адесини кене толдурды:

— Эгер мусааде этсенъиз, таныш олайык'. Меним адым Умер — студентим, медицина институтунда окуйым, — деди.

— Меним адым Вант. (Светлана да озюни танытты). Биз, та балалык'тан бир ерде, берабер осьтик, — дедим субетдешиме бакъып.

— Менде бир теклиф бар, — деди о. — Келинъиз, якъындан таныш олайык'.

Бираздан сонъ субетимиз даа зияде джанланды.

— Сизинъ зенаатынъыз не я? — деп сорады Умер.

— Экимиз де оджалык' япамыз, — дедим мен.

— Демек, яш несильни...

О, озъ фикирининъ сонъуна чыкъмай, к'орантам акъкында сорап башлады.

Бираздан сонъ сорамак' невбети манъа кельди. Мен ильк-эвеля онынъ анасы акъкында сорадым. Амма сорагъаныма пешман эттим. Умер суалимни эшиткенинен, череси джиддийлешти, тюшюнджеге далды. Энди онда демки шенъликтен эсер биле к'алмагъан эди. О, к'алгъан шампанны к'адеге текти. К'адени элине алды, лякин ичмеди. Оны стол устюне к'айтарып к'ойды.

— Сен, койдеш, манъа агъыр суаль бердинъ, пек агъыр! — деп кедерли козьлерини менден Светланагъа авуштырды. Сонъ бизден изин сорап бир сигар якъты, терен кокюс кечирди ве озъ башына лакъырды этер киби сёйленди: «Ана! Аджеба бутюн дюнья узеринде онынъ киби азиз инсан бармы экен? Сен манъа аят багъышладынъ, тербиелединъ, осьтюрдинъ! Аятк'а ильк адым атк'анда сен манъа таянгыч олдынъ, Вата-

нымны ве халк'ымны севмеге огреткен де сен олдынъ! Ордугъа кеткенде козьаш тёкип...»

Умер лафынынъ сонъуна чыкъмадан, токъталды ве: — Мени багъышланъыз, — деди. — Базида бойле элселенген адетим де ола.

О сёнип к'алгъан сигарыны текрар якъты. Гъамлы козьлерини к'адеге тикти ве олып кечкен вакънаны хатырлады:

— ...Саба маали эди. Посттан к'айтып ювунгъан сонъ, аскерлер ашханесинде бираз к'апындым да, казармагъа келип яттым. Юк'угъа кеткен эдим, мени рота невбетчиси уянтып, кысым командири чагъыргъаныны сёйледди. Мен тезликкен кийинип, штабгъа кеттим. Командир мени босагъада коръгенинен: «— Азыр ол! — эмирини берди ве манъа невбеттен тыш отпуска берильгенини айтты. — Шу гедже алынгъан хаберге коре, ананъ хаста экен. Биз санъа саат он бирде учаджакъ самолётк'а билет алдык', тез азырлан да, аэропортк'а ёне», — деп билетни узатты.

Мен бекленильмеген бойле хаберни эшиткенимнен, башымдан ашагъы бир к'опк'а к'айнак' сув текюльген киби олды! О вакъыт меним чеккен азабымны билъсенъиз эди...

ТУ-104 ава лайнери буюк суръатнен учса да, манъа пек яваш учк'ан киби келе. Джаным сыкълды. Иллюминатордан тышк'а бакътым, лякин анда бир шей корип оламадым. Козьлерим огюнде тек анамнынъ дюльбер кыяфети, онынъ мераметли козьлери тура эди. Теляшлы юрегим исе инълеп озъ-озюнден имдат сорамак'та: «Ярдым эт, мен аначыгъымны тири корейим! Онынъ сыджакъ эллерини ич олмадым бир керс даа к'ана-к'ана опеийим! Ярдым эт, ич олмадым анам мени бир ач багърына бассын! Ана дуйгъусынен бир ач, огълум, десин! Ярдым эт!...»

Мен янымда отургъан эсли-башлы адамнынъ тюртмесинден озюме кельдим. Къулагъыма:

— Огълум, санъа не олды я?— деген суаль эшитилди.

Сонъра о кене нелердир сорады ве сёйледиле, лякин артыкъ мен бир шей эшитмей эдим. Бутюн фикирим анамда эди...

Ниает, самолётымыз келип къонды. Самолёттан тюшкенимнен, аптемни корьдим. Биз бири-биримизге сарылдыкъ. Мен анамны сораиджакъ олам, лякин не ичюнدير тилим бармай, сорамагъа къоркъам. Энь сонъу аптемнинъ солгъун хастаджан юзюне тикилип:

— Ана!... Аначыгъым сагъмы!?— дедим джан аляметинен.

Бойле суальни эшиткен аптем манъа даа нек сарылды, окюрип агъламагъа башлады. Мен къораптамизнинъ башына тюшкен фаджаны аныладым. Аптемнинъ гонъюлини алмагъа тырыштым, лякин шу вакъыт меним озюмнинъ гонъюлмнин алмагъа да адам керек эди! Сонъундан анылашылгъанына коре, анам рак хасталыгъындан вефат эткен...

Арбий хызметимни битирип къайткъан сонъ, чалыштым, анамнынъ къабирни устюне къара мермерден абиде къойдурдым...

Умер икяесини болип, бир сигар даа якъты. Залгъа айланып бакъты. Анда чалгъы такъымы насылдыр тесирли ава чалмакъта. Бахтлы генчлер исе бири-бирине сарылып ойнамакъталар. Умер оларны бираз сейир эткен сонъ, бизлерге тараф чевирильди, ойларгъа далды. сонъ икяесини девам этерек, шойле деди:

— Мен та балалыкътан учуджы олмакъ истей эдим. Самолёткъа ойле севда олгъан эдим ки, онсыз янамакъны тасавур этип оламай эдим. Авада самолётны корьсем о ёкъ олып, сеси тынгъандже артындан бакъип къала эдим. Лякин чокъ языкъ ки, инсан базада озю арзу-умютлерине иришип оламай экен... Омюриниъ озю базы денъишмелер кирсете ки, атта дуймай биле къаласинъ. Мен эким олып, хасталарны тедавийлемек

арзусына тюштим. Дешетли ракны тедавийлемек, онынъ сырыны тапмакъ ичюн анамнынъ къабирни огюнде ант эттим! Сонъки нефесиме къадар ракнен курешеджем, оны енъеджем! Анам ичюн ве анам киби нидже-нидже инсанлар ичюн ондан иштикъам аладжам!..

Умер элиндеки сигар тюпчигини куллюкке быракъты, сонъ:

— Достларым, бутюн дюньяда яшагъан аналарнынъ узун-бахтлы омюр корьмелери ичюн, келинъиз, бирер къаде котерейик!— деп бизлерге мураджаат этти.

— Умер, эм де антынънынъ эда олунмасы ичюн!— дедим мен онынъ козьлерине тикилерек.

— Сагъ ол, Вап!— деди о мемнионистнен.

Бундан сонъ Умер чабикликнен джебинден эки да-не учер кумюшлик чыкъарып, столнынъ кенарына къойды ве:

— Мени багъышланъыз, кетмесем олмайджакъ,— деди.

О, бизнен аджеле сагълыкълашты да, ресторандан чыккын кетти. Шимди меним козьлерим огюнде кене мермер абиде, анда тасвирленген дюльбер къадын, ресим тюбюндеки сатырлар ве онынъ къаршысында отургъан сия сачлы йигит джанланды...

ОЛЮМДЕН КУЧЬЛЮ

Эр кере бу сокъакътан кечкенде о мени токътата да, ялы бойлулар ишвесинде:

— Огълум, сен абрада дур, мен санъа бир шей гостерейим!— деп, аджеле эвине кире.

Чокъ беклетмей. Эвинден бир богъчачыкъ алып чыкъа. Манъа онынъ ичиндеки шейлерни бирер-бирер косьтерип макътана. Богъчачыкъта эр вакъыт бир чешит — къалпакъ, кольмек, штан, къушакъ, потюк ола. О, кимерде, бу урбаларны меним устюме ольчеп де бакъа. Сонъ, къуванчтан, озюне бармагъа ер тапамай.

Сонъки вакъытларда о энди эвине кирип де отурмай, мени богъчачыгынен берабер беклей.

Кимер адам, къартанайнынъ янындан кечкенде, акъылыны чылдыргъан деп, онъа эмнет биле бермей. Мен оны богъчачыгынен корьген сайын, юрегим хырпалана, яныгъым толып-таша... Сонъ чокъ вакъыткъа-дже бу сокъакътан юрип оламайым, гонъюллим агълай. Айланчыкъ ёлдан кетем. Лякин анасыны пек сагъынгъан яш бала киби, мен де оны сагъынам. Аякъларым кимерде шу сокъакъкъа, бурулгъаныны дуймай къалам. Оны узакътан корьгенимнен, юрегим чапаланып башлай, адымларымны тезлештирем...

Бугунъ, акъшам устю, бу ал кене де текрарланды. Таныш сокъакъкъа айлангъанда меним огюмден эки адам кетмекте эди. Ёлнынъ кенарындаки агъач скемледе отурып, чевре-этрафкъа элесленип бакъкъан къартанай, сокъакъ бою кельген адамларны корьгенинен, элиндеки богъчачыгыны кокюсише басты. Сонъ, мени корип таныгъанынен, къуванчтан олса керек, козьлеринде яш тамчылары пейда олды...

О, манъа богъчачыкътаки урбаларны текрар косъ-терип:

— Ярын меним огълум геледжей!— деди гъурурунен.— Мен Ибраиме бу урбалары гийдиреджем де, онъа бахып отураджем. Бахып тойсам, ятып оледжем! О шимди, недендир сескенген киби олды ве бир кереден:

— Ёх! Ёх!— деп кычырды.— Огълумдан ич де го-зюми алмайджем!..

Къартанай эр вакъыттаки киби, шимди де бир ан сусты. Тез-тез нефес алып башлады. Сонъ:

— Ярын огълум гельсе, Шелен дагъларындан агъач кесип кетиреджей!— деди эеджаннен.— Кетирген агъачларыны яхып, кобете, шумуш, пиширеджем. О, боле емеклери пек севей. Огълум софрада отурып ашаянда мен онъа доюнджа бахаджам! Эгер сен меним арсла-

нымы горсенъ, шашарсынъ! Меним Ибраимим дюньяда бир дане!..

Шу вакъыт элли яшларында бир къадын азбар къапыны ачып, сокъакъкъа чыкты. О меннен селямлашты да, къартанайгъа незакетнен:

— Апа, энди аш пишти, юринъиз, ашайыкъ?— деди ве мени де ашкъа давет этти.

Мен, сачлары чаларгъан, козьлери тюбюнде бурю-шиклер пейда олгъан, сыджакъ къанлы бу къадынгъа озъ тешеккюримни бильдирип, ёлумны девам этмеге тедареклендим. О исе, озюнинъ ири козьлерини манъа тикти де:

— Къартийни багъышлапъыз, сизни огълунынъ досуна бенъзеткени ичюп, эр вакъыт ёлдан алып къала!— деди ве къартанайнынъ элинден тутуп, оны богъчачыгынен берабер эвге алып кирди...

* * *

Ана-бабасынынъ еяне эвляды Сафие, Чарх коюнде догъды. О сагълам, урь, сербест осьти. Он беш яшында койдеки кызларнынъ энъ корюмлиси олып танылды.

Сафие орта бойлу, ипдже белли назик бир кыыз. Оны койде эр кес севе. Ингитлер исе онынъ артындап терен кокюс кечирип къалалар.

Сафие денъизге тюшсе, тыпкъы дельфин, болдурмакъ недир аслы да бильмей. Чокъ вакъыткъа-дже далгъаларнен куреше, оларнынъ арасында ялдап юре. О, денъизге ювунмагъа кельгенде, достлары да бир шейден къоркъмайлар, озьлерини сербест туталар. Кызлардан бир де-бири богъулаждакъ я да алсызлангъан киби олса, Сафие, деръал, онынъ янында пейда ола. Кечкенде о, Налджы Бекир агъанынъ огълу Зеккини де олюмден къуртарды.

...Уйле маали. Этрафта укюм сюрген сукюнетни далгъаларнынъ ялыгъа арды-сыра келип урулгъан шу-

вултысы бозмакъята. Бойле бир вакъытта денъиз тараф-
тан кимнинъдир сеси эшитилди. Ялыда юзюм багъла-
рында чалышкъан Сафие козьлерини сес кельген та-
рафкъа тикти. Далгъалар ялыгъа ойле чабикликпен
келип урула эдилер ки, дерсинъ, олар насылдыр бир
хавфны билъдирмектелер. Сонъ... Саильден йигирми-
отуз метр теренликтеки денъиз ичерисинде инсан башы
корюнди ве кене гъайып олды. Сафие меселени анъла-
ды. Адам богъулмакъята! Йылдырым тезлигинен озюни
денъизге атты. Бир анде, деми адам башы корюнген
ерге ялдап кельди. Сув тюбюне далды. Андан, фелякет-
ке огърагъан адамны арады. Лякин нефеси биткенинен,
вызнен сув устюне атылып чыкъяты. Авада нефес ала-
ракъ, этрафына бакъынды, денъиз озъ «эсирини» анги
тарафкъа алып кеткенини къарарлаштырды. Кене сув
тюбюне далды. Бу дефа онынъ козьлерине адам ча-
лынды. Сафие онынъ янына ялдап кельди де, чокъ
мешакъатлардан сонъ, оны саильге алып чыкъяты.

Сафие Налджы Бекир агъанынъ огълу Зеккини бир
керенден таныды. Эгилип онынъ юрегини динъледи.
Юреги яваш-яваш урмакъята. Демек, даа сагъ! Лякин
не япмалы?! Этрафта кимсе ёкъ! Зекки киби мазаллы
йигитиниң ичинде топлангъан сувны акъызмагъа онынъ
такъаты етмейджек. Сафие бойле тюшонджелернен че-
кишкенде, онынъ козюне Панабя къаясы тарафтан
келеяткъан Усени агъа илишти. Сафие бар сесинен
кычырып, оны ярдымгъа чагъырды.

Арадан баягъы вакъыт кечти. Ннает, Зекки озюне
кельди, козьлерини ачты. Туманлы козьлери къаршы-
сында эки кольге — Усени агъанен Сафие тургъаныны
абайлады...

Шу тесадюфий корюшювде эки юректе пейда ол-
гъан севги кыгъылчымлары кунъ-кунъден къувет ал-
ды, бирлешти — буюк, мукъаддес севги алевине чевн-
рилди. Бу севги энъ агъыр кунълерде оларнынъ къа-
вий таянгъычы олды. Бу севги ватандашлар, фин ве

Улу Ватан дженклеринде оларны къараманлыкъ эм де
джесюрликке рухландырды...

Зекки Улу Ватан дженкине кеткенде огълу Ибраим
он беш яшында эди. Ана-бала джебеден сыкъ-сыкъ мек-
тюп алып турдылар. Озьлери де эр кунъ мектюп ёла-
дылар. Сонъ, джебеден кельген мектюплериниң арды
кесильди. Сафие, Зеккиниң таалии не олды экен деп,
къасеветли тюшонджелерге далды, геджелерини агъ-
лап кечирди. Онынъ толу ал янакълары ерине тек ченъ-
геси къалды. Солгъун юзюнде бурюшиклер асыл олды..

Бундан сонъ, арадан чокъ вакъыт кечмедн, душман
ярым аданы эльге кечирди. Дагъларда Ватан интикъам-
джыларынынъ отрядлары мейдангъа кельди. Ибраим
оларнынъ алякъаджысы олды. Сафие де, кет-кете, огъ-
лунынъ хавфлы, лякин мукъаддес ишинне якъындан
ярдым этип башлады. Ана-бала яшагъан эв койнинъ
кенарында ерлешкени ичюн, ялы боюндаки интикъам-
джылар геджелери мушавереге анда топлана эдилер...

Бир куню экинди маалинде Сафиенинъ эвине эки
«СС»чи келип, оны машинанен шеэрге — гестапогъа
алып кеттилер. Машина денъиз ялысындаки таш ёлгъа
чыкъяты да, солгъа бурулды. Сафие ёлнинъ кенарына
сакинден урулмакъята олгъан денъиз далгъаларыны
козстерек: «Бу мельунлар мени пафиле гестапоа алып
китмейлер, бир шейлер дуйдулар, гъалиба...» — деген
фикирге кельди. Сонъ, озюни тынчландырмагъа тыры-
шты. Шу азаплы тюшонджелерден къртулмакъ ичюн
къоджаман денъизни, далгъаларны, ем-ешиль юзюм
багъларыны, багъчаларнынъ артындан корюнген тув-
гъан коюни сейир этип башлады. Машина Айфока
дагъынынъ артына бурулгъан сонъ, бир анде булар-
нынъ эписи онынъ козьлери огюнден гъайып олды. Са-
фиенинъ бутюн барлыгъы Айфоканынъ о бир тарафын-
да къалды. О терси кокюс кечирди, юреги окюнчен
толып ташты...

Машина эки къатлы эвнинъ янына келип токътады. «СС»чилер Сафиени буюк бир одагъа алып кирдилер. Тазбаш гестаподжы стол башындан турды да, сувукъ ве айнеджи козьлеринен Сафиени баштан аякъ сюзди. Онъа, оданынъ ортасында тургъан еяне скемлеге отур, деген киби ишмар этти. Сонъ одадаки терджиман вас-тасынен:

— Сен шимди къоджанънен корюшеджексинъ!— деп, эеджанланып башлагъан къадыннынъ чересине тикильди.— Сен онъа анълатмакъ керексинъ! Бу ерлер энди улу Германиянынъ топрагъыдыр!..

Сафие шу сёзлерини эшиткени киби, бирден шаш-малады, юреги кокюсини ярып чыкъаджакъ дереджеде чапаланды. Онынъ бутюн акъыл-фикири тек Зеккиде эди. Гестаподжы нсе эп сёйленмекте:

— Сенинъ къоджанъ Налджи Зекки бизге ярдым этмек керек. Бахт сизге кулип бакъты. Экимлеримиз къоджанъны олюм панджасындан къуртарды. Оны эн-ди сен къуртармакъ керексинъ! Акс алда...

Шу вакъыт одагъа келип кирген «СС»чи тазбаш гестаподжынынъ сёзюни больди де, онынъ къулагъына эгилип бир шейлер сёйледи. Мунм хабер олса керек, гестаподжы стол устюндеки кягъытларны алель-адже-ле топлады ве къадындап:

— Сёйлегенлеримни анъладынынъмы?— деп сорады.

— Анъладым...

Бекчи камеранынъ къапысыны ачты. Бир адамлыкъ одада булунгъан Зекки ве босагъада тургъан Сафие эйкель киби къатып, бири-бирине тикилип къалдылар. Бир къач сание сукюнетте кечти, сонъ...

* * *

Зекки урушлардан биринде агъыр яраланып, душ-маннынъ элине тюше. Фашистлер эсирге алынган офи-цернинъ ерли халкъ арасында итибары буюк олгъаны-

ны анълап, ондан файдаланмакъ истейлер. Зеккини тедавийлейлер, оны олюм джезасындан къуртаралар. Бунынъ къаршылыгъына озьлерине хызмет этмек ке-ресклигини айталар. Зекки душманнынъ теклифини ред эткен сонъ, фашистлер сонъки умютке багъланалар— Чарх коюнде яшагъан онынъ омюр аркъадашы Сафие-нен иш коръмек къарарына келелер... Зекки Сафиени-ден бир вакъыт шубеленмеди. Лякин арадан баягъы вакъыт кечти.

Зекки къадынына, душманнынъ макъсадыны анъ-латкъан сонъ, ондан:

— Сафие, сёйле, мен энди не япайым?!— деп со-рады.

Зеккининъ эки мапалы суали Сафиенинъ къальбине сунгю киби санчылды, чюнки ходжасы оны сынамакъ истегени акъылына биле кельмеди.

— Зекки, сен оларнынъ сёзлерине къапылдынынъмы не?— деп эеджанланды.— Эгер сен шимди оларгъа тес-лим олсанъ, омюр-билля буны кендинъе багъышлап оламазсынъ! Ватагъа хиянетлик тувгъан анагъа япыл-гъан хиянетликтир...

Сафие фикрининъ сонъуна чыкъмадан, агълап йиберди. Онынъ бутюн вуджуды сарсылды. Я барып да онынъ Зеккини душмангъа сатылса, Сафиенинъ алы не олур?!

Сафие акъайынынъ огюнде тиз чёкти:

— Зекки, мен сангъа ялварам, сен оларнынъ косъ-терген кемик парчасына хапылма!— деп агълады.— Бу джапаварларнынъ къаршысына тиз чёкип яшайынджа, тик дурып ольмек хайырлыдыр!..

Мабюс энди озюни тутуп оламады, козьлеринде яш тамчылары пейда олды. Башлагъан лаф бойле ёнелеш алгъанына къуванып Сафиеге сарылды, къадынынынъ сылакъ козьлеринден опыти ве къарыкъ сеснен:

— Сафие, мен бу вакъытадже нидже-нидже агъыр, мешакъатлы кунълерни корип кечирдим!— деди.— Ля-

кин козюмден бир вакъыт яш таммады! Бугунъ исе сенинъ араретли сѣзлеринъ эшитип, кендими тутып оламадым! Чокъ шукур, шубем янълыш экен, Сафием!

Зекки къадынынъ кокюсине басты да:

— Ибраимге сѣйле, тепбиле, ёлуны шашырмасын ве мени де унутмасын!— деди...

Гестаподжылар къары-къоджанынъ корюшювинден мусбет бир нетидже чыкъарып оламагъан сонъ, бир тамам къутурдылар. Зекки ве Сафиеге япмагъан вах-шийликлери къалмады... Зекки Сафиенинъ козьлери огюнде кечинди.

«СС»чилер сабаларнынъ биринде башы къар киби агъаргъан, яры джаны къалгъан Сафиени машинагъа къойып, шеерден алып чыктылар...

* * *

Каматра дагъынынъ устюнде яш бир къыз къаралар кийип отура. Онынъ юреги сессиз инълемекте, при зейтюн козьлеринден буллуор яш тамчылары акъмакъта. О шимди мында не вакъыт ве насыл келип къалгъаныны озю де билмей. Бу къыз Ибраимнинъ севгилис Эминедир. Сафие аптени гестаподжылар якъалагъан сонъ, Ибраим дагъгъа чыкты. Эмине о вакъыт: «Сен къаерде олсанъ, мен де анда оладжам!» деп, Ибраимнинъ артындан кетти. Энди о озюнинъ энъ азиз инсаны Ибраимден айырылды. Севимлис карателлернен олгъан чарпышмада эляк олды. Дюнъяда кимсеси къалмагъан бу къызынынъ энди тек бир умути ве таянгычы Сафие апте эди. Амма не ичюндир, Сафие аптеден аля даа хабер-тебер ёкъ! Койде не кимсе онынъ сагъ я да ольгенин билмей. Иште, бойле рухий тюшкюнликте отургъан Эминенинъ козьлерине къаршыдаки Айфока дагъынынъ артындан чыккъан машина илишти. Машина койнинъ кенарындаки эвнинъ янына келип

токътады. «СС»чилер машинадан неиндир тюшюрп, эвге сюйрекклеп алып кирдилер...

Къыз дагъдан тюшмезден эвель, койни дикъкъатнен козьден кечирди. Даа эр кес юкъуда. Тек Аджыаметнинъ къавесинден тютюн чыкмакъта.

Эмине Каматрадан тюшип, догъру Сафие аптенинъ эвине келип кирди. Оданынъ ортасында яткъан къадын нелердир сандыракъламакъта эди. Сафие аптенинъ мораргъан, къаплы теннинъ корип, буз-бузлады. Меджалсызлыкътан диваргъа таянды. Сыртынен дивар бою тайып, ерге отурды. Козьлерине къаранлыкъ чёкти...

Арадан баягъы вакъыт кечти. Эмине кимнинъдир тюртмесинден озюне кельди. Бакъса, дарма-дагъын апакъ сачлы Сафие апте оны тюртип огълу Ибраимни сорамакъта. Эмине шашмалап: «Ибраим ярын келеджек», дегенин озю де дуймай къалды. Сафие апте исе «Ярын келеджек» сѣзюни эшиткенинен, дёрт аякълап кошедеки сандыкнынъ япына барды да, онынъ къапагыны ачты. Андан бир богъчачыкъ чыкъарды. Оны чезди. Ичиндеки къалпакъ, кольмек, штан, къушакъ, потюкни сандыкнынъ устюне сырапен тизди. Сонъ о, Эминеге чевирлип:

— Ярын огълум гелгессе, бу урбалары гнеджех!— деди къуванчнен ве худжур бир седанен хахылдап кульди...

Кечкен сене кузьде мен аэропортта тесадюфен Эминептени расткетирдим. Биз бир самолётта учтыкъ. Иште, о вакъыт кокте учъ бучукъ саат девам эткен субетимиз вакъытында, сѣз сырасы мен ондан:

— Сафие къартанайнынъ огълу Ибраимни биле эдинъизми?— деп сорадым.

Эмине апте суалимни эшитмеген киби олып, менден чевирильди, чаларгъан башыны иллюминаторгъа эгди. Баягъы вакъыт индемей турды. Мен, тыштаки бошлукъны ве ашагъыда корюнип башлагъан Эльбрус

дагыны сейир этедир белледим. Лякин Эминне апте ири ве яшлы козьлерини манъа авуштырды да:

— Мен Ибраимни аля бугунъ севем!— деди эеджаннен.

ТИЛЬСИЗ ШААТЛАР

Мында раатланмагъа кельгеним энди бир къач кунъ олды. Бу ерлерге келип ерлешкенимден берли эр вакъыт танъда уянам, саиль боюны сейир этем. Лякин бутюн фикирлерим ишханеде, донатмаларда. Сынав яхшы кечсе де, эр алда раатсызланам, не олды, не къалды? Бильмейим. Бугунъ де бойле тюшонджелернен турдым. Тёшегимден къалкъып, ювундым, енгильдже кийиндим. Ашханеге кирип, газ собасында бир фильджан къаве пиширип ичтим, сонъра, азбаргъа чыкътым. Даа эр кес татлы юкъуда, яни этраф, насылдыр, мужизели сукюнет ичинде. Тек дженюп беттен серин ельчик эсметё, октемли далгъаларнынъ сеси эшитилмекте. Ачыкъ пенджеренден ичериге элимини узатып, стол устюнде яткъан тютюн къутусындан бир сигар алдым, оны иче-иче сокъакъкъа чыкътым ве денъиз бетке кеттим. Тёпеси ортюли уфакъ базарчыкъ янына кельдим. Сокъакъ кенарында бычылгъан сагълам ве даа ешилъ сельби тереги ятмакъта. Якъынджа бардым. Онынъ бычылгъан ери сылакъ, дерсинъ о, козь-яш тёкип агъламакъта. Дженюп беттен эскен ельчик янашадаки тереклерининъ япракъларыны акъырындап тепрендире, оларнынъ шувултылары артыкъ «джесет»-ке чевирильген терек ичюн яныкълы алда инълемектелер... Тереклер озьлериндже матем тутмакъталар. Ерте яткъан сельбинни корип, не ичюндир, меним де кейфим бозулды. Терекни юректен аджыдым. Анджакъ инже-нер олгъаным ичюн дегиль. Меним ериме башкъасы олгъан олса да, шай аджыныр эди. Терек кесмек адам ольдюрмек киби бир шейдир.

...Баарь кунълери. Учюнджи сыныфта окъуйым. Мектепте дерслер биткеннен анама небеттеки «бешимнен» макътанмакъ ичюн эвмизге чаптым. Эр вакъыт-таки киби, мен азбар къапы янында Тарзан къаршылап алды. Севимли копегим, эвельдеки киби къуванчле манъа атылмады, ойнакъламады, «элини» берип корюшмедим. «Тарзан, селям алейкум!»— деп къычырдым ве «анъанени» бозып элимини башта оңа озюм узаттым. О, элимини «алды». Саба, анам ягъ силип берген отьмекнинъ махсус Тарзан ичюн къалдырылгъан къысымыны чантамдан чыкъарып бергенде о, озюнинъ раатсыз козьлерини багъча тарафкъа, сонъра манъа, даа сонъра отьмекке тикти. Даима тикленип тургъан къулакъларыны ойнатып алды да, отьмекке узанды. Мен копегимнинъ бойле денъишкенини корип, тааджиплендим. О, отьмекни бир саниде ашап битирди, башыны кене багъча бетке чевирди. Чантамны ерге къойып: «Тарзан, манъа кель!» деп ишмар эттим. Копек деръал арт аякълары устюне туруп, ог аякъларыны омузларыма къойды. Мен оны къучакълап бираз охшадым да, дедим:

— Тарзан, сагъа не олды? Сёйле, джаныны ким агъыртты? Тежяран сабыр этсенъ, къармакъны алып, берабер балыкъ тутмагъа кетермиз! Яхшымы?..

Шу вакъытта багъча ичинден бабамнынъ сеси эшитильди:

— Айше! Вазгеч! Этме, эйлеме! Олмайджах шей ичюн кенди-кендининъ къыйнама! Булары сийреклетмесенъ, будамасанъ, олар мейва вермейджек де! Анълайсылъмы, мусульман!..

Мен азбарымызгъа кирдим. Бабам багъчадан чыкъты. Чересин ачувлъ, элинде пычкъы ве балта:

— Баба, селям алейкум!— дедим. (Анамнен бабам мен бунъа мектепке кеткенде сагълыкълашмакъны, къайтып кельгенде селямлашмакъны алыштыргъан эдилер.)

— Гельдинъми, Заур, алейкум селям,— деди бабам, озию арангъа кирди.— Сен манъа ярдым эт, огълум, ананы къандыр.

Мен багъча ичпиде анамнынъ пайнаозю тургъаныны коръгенимнен чантамны къорагъа илиштирдим, Тарзаннен берабер онынъ янына бардыкъ. Анам селямымны алды, амма юзю кульмеди, негедир ынджынгъан. Къаршысында алма тереги ята. Тюбюнден кесильген терекни корип, анамнынъ не ичюн ынджынгъаныны аныладым. Асылында, анамнен бабам пек муаббет яшай эдилер. Бабам эр вакъыт багъчамызда юзюм я да терек пытайджакъ олса, оларнынъ аралары кергилеше эди. Шуннынъ ичюн бабам пытав ишлеринен, эсасен, анам эвде ёкъ вакъытларда мешгъуль ола эди. Лякин, бугунь...

Мен шимди анамнынъ гъамлы чересини корип, оны пек аджыдым. Бир де-бир яхшы сёз тапып, онынъ гонъюлинни котермек истедим. Амма не къадар тюшюнсем де, ойле сёз тапып оламадым. Ялынъыз къарыкъ сессе:

— Ана, джанынъ агъырдымы?— деп олдым.

Агълап йибере яздым. Анам буны сезсе керек, тизлерни устуне чёкти де, мени багърына басып деди:

— Заур, огълум, мен санъа бир шей сёйлемек истейим! Сёйледихлерими ич де ахылынтдан чыхарма. Этрафымыздаки диреклери горийсинъ? Табиатта не хадар осюмликлер вар исе — эписининъ бизим гиби джанлары вар. Бармагъынъы тежаран кессинъ, насыл агъырый ве агърыя хатланмайып, агълайсынъ исе, ишге, дирекнинъ кесилден ери де ойле агъырый, о да сенинъ гиби агълай. Амма сес чыхарып оламай, чюнки о, сестен, дильден марум. Ялынъыз онынъ гозьяшларыны гормек мумкюн. (Анам манъа алма терегининъ сыланып башлагъан кесик ерини косътерди). Достунынъ башына дюшен фаджаны ялынъыз къомшу диреклер анылайлар. Олар да, достунынъ тахдирине окюнип сес-

сиз агълайлар. Бу ал, осюмликлер ичинде энъ индже-назик дуйгъулы сайылан чечеклере пек тесир этей. Абу чечек сабах дюльбер ачылмыш эйди, энди бах, кесилден дирек онъа насыл тесир этти. (Акъикъатен де, бизден эки адым авлакъта осюксен бир топ мимоза чечегин озинынъ шекилини денъиштирген. Онынъ эвельки джазибеси сёнген.) Сеп, огълум, бир вахыт оларнынъ джанларыны агъыртма. Табиатнынъ нибадетини севсенъ, эйбетлесенъ, Тарзанынъ гиби олар, сени севип алгъышлар, охшарлар, дердинъе дерман олурлар. Чюнки оларнынъ дили олмаса да, эр шейни гормек, сезмек хабилетлери вар...

Бу вакъиадан сонъ, арадан чокъ сенелер кечти. Инженер олдым. Ишханеде чалышам. Гедже-кунъдюз машиналар арасындан кетмейим. Оларнынъ давушына алышып къалдым. Эгер ким де донатмагъа сувукъ бакъып, оны бозгъаныны, я да терек кескенлерини коръсем, раметли анам киби, мен де юректен ынджынам. Ынджынмамакъ мумкюнми?

— Табиатнынъ джанлы небататыны кесменъиз, хорламангъыз, оларны озъ алларына къалдырынъыз!— деп бар сесимле бутюн джангъа къычырмакъ истейим.

Амма... донатмаларны вакъыты-вакъытында темизлемек, майламакъ, терсклерни исе пытамакъ-кесмек керек олгъаныны да яхшы анылайым. Эп бир кедерленем. Даллары кесильген тереклерни коръгенде манъа олар озълерининъ ерде яткъан далларына яныкълап нида чекеяткъан, мсиден имдат истеген киби келе.

Анамнынъ сёйлегенлери акъикъат олгъаныны йыллар отъкен сайын даа ачыкъ аныладым. Чюнки вакъыт кечтикче илиминъ инкишафы нетиджесинде, табиатнынъ базы бир небататы озъ янында юзь берген джанаестлерининъ устюни ачувда инсангъа ярдым этмектелер. Бельки, вакъты келир, юз йыллар девамында яшап кельген тереклер тюпсииз сыргъа малик къадимий сейяремизнинъ зенгин тарихыны, изи биле къал-

магъан пек чокъ адиселерни, вакъналарны бильмеге имкян догъуыр...

— Сиз бу ерде не корьдннъиз я?!— деп сорады сувукъ чырайлы адам.— Мен чокътан берли янынъызда турам, лякин сиз мени абайламадынъыз. Терекни коресинъизми, насыл къалын, сагълам! Янъы къургъан эвиме яхшы табанагъач оладжакъ! Шунунъ ичюн де оны кестим!

Сабадан бираз «патлатса» керек, бу адамнынъ агъызы леш сасымакъта эди. Мен ондан джирендим. Юрегим быланды.

— Сельби, мени афу эт!— деп ерде яткъан терекке мураджаат эттим, янымдакине исе сѣз къатмадан озъ ёлума кеттим.

Киши артымдан мыдырданып къалды. Бираздан, гъалиба, элиндеки балтасыны ишлетип башлады, чюн-ки терекнинъ:

— Ду-ук... ду-ук... ду-ук...— этип давушы эшитилди.

Гуя терек балта ярасына даянамай:

— А-ах! А-ах! А-ах!— деп инълемекте.

Санльге кельдим. Далгъалар эсрарлы бир сесле ялыгъа келип урунмакъталар. Эки юз адым къадар депъиз ичине кирген скеленинъ уджуна бардым. Агъыр ойлар теспринде эдим. Анда не къадар вакъыт тургъанымы озюм де бильмейим. Депъиз давушы мени меракъландыра. Мен бу сесни даа не срдедир эшиткен эдим. Амма ич хатырлап оламайым. Тааджипли шей! Депъизининъ уджу-буджагъы корюнмегени киби бу сес де битмез-тюкемсиз сыр киби келсе.

— Депъиз! Тильсиз шаатлар ичинде энъ чокъ яшагъан, энъ чокъ бильген сенсинъ!— деп, арды узюльмеден, бири-бирини къувалап келеяткъан эсапсыз, ири, бсяз-ешилъ башлы далгъаларгъа хытап эттим.— Эгер де, тилинъ олып, бутюн корин кечиргенлерининъ сѣйлеп башласанъ, сѣзинъ битер эдими, аджеба? Сени

токътамадан динълемек ичюн ким бильсин не къадар асырлар керек олур!..

* * *

Чевре-чет ярыкъланмакъта. Скеледен бираз авлакъта, депъиз кенарында ян-япаша эки къая корюнмекте. Башларыны магърур котерип туралар. Манзаранынъ даа дюльбер олмасына, дерсинъ шимди, бу эки къая да озьлерининъ исселерини къошмакъталар. Қъаяларгъа козъеткен вакъытымда, яныма сиджакъ черели, сагълам мучели къартый кельди. Биз таныштыкъ, селямлаштыкъ, ал-хатыр сораштыкъ, Заде къартана (ады ойле экен) мында — Чарх коюне огълу Мухаммед агъанен кельгенини бильдирген сонъ:

— Огълум, сен бу хаяларнынъ адларыны биллийсинъми?— деп сорады о менден.

— Ёх, хартана, бильмейим.

— Олара Пананъя-Зейтун хаялары дениле. Истессенъ мен санъа бу хаялар хусусында бир эфсане сѣйлейим.

Сѣйлснъиз, хартана, мен сизн эшхнен динълерим!— дедим къуванчле ве къаяларгъа бакътым...

— Бу эфсанейи манъа, алла рамет эйлесин, къартбабам сѣйлемши эди!— деди эеджанланып, къартана. О, озюнинъ терен козълерини Пананъя-Зейтун къаяларына тикледди.

«...Қъадимий заманда, бу койининъ сринде буюк, зенгин, дюльбер, данма ешилликлер ве чечеклере бурюнген шеэр бар экен. О заманларда депъиз суву тузлу дегиль, шербет киби татлы экен. Тюрлю мемлекетлерден кельген сеятчылар, базиргянар шѣэрининъ дюльберлигине мефтюн оларакъ, дюньяларыны унутып, мында эбедий къалып яшаи экенлер.

Бу ерден узакъта, мемлекетнинъ биринде Зейтун адлы яш йигит укъумдарлыкъ эте экен. О, яш олса да, омюрни дженксиз тасавур этип оламай экен. Зейтун

пек чокъ мемлекетлерни кендине таби эткен. Кунълернинъ биринде Зейтун тюш корьген. Тюшонде денгиз боюндаки, аджайип шеэрни, шеэр ичинден акъкъан мисгъамбер къокъулы буллюр ирмакъларны, ирмакълар ичинде сюрю-сюрю ялдап юрген алтын балыкъларны корьген. Ирмакълардан бирининъ боюнда исе, тарифке ве къыаскъа кельмейджек дюльбер къызынынъ сейир этип юргенини корип, онъа ашыкъ олгъан. Зейтун къызынынъ янына келип:

— Эй, дюльбер! Меним адым Зейтун, я сенинъ адынъ не?!— деп сорагъан.

— Пананья!— деген къыз ве къаршысында тургъан йигитке бакъып къалгъан.

Зейтун бу вакъытта уянгъан. Корьгеннининъ тюш олгъаныны анълагъан сонъ, яныкътан окюр-окюр агълагъан. Шу кунъден башлап, онынъ козьлерине тюшонде корьген къыздан гъайры бир шей корюнмеген, аштан-сувдан кесилген. Бир вакъыт дженк этмейджегине смин этип, алладан имдат сорагъан.

Бир кунъ Зейтун, кимсеге, атта къадынына биле сёйлемей, гемиге отурып Пананья яшагъан шеэрни къыдырып ёлгъа чыкъкъан. О, дерьяларны, денгизлерни, тюрлю мемлекетлерни кечип, нидже олюмлерден къуртулып, ннает тюшонде корьген эфсаневий шеэрнинъ ялысына кельген. Гемиден ялыгъа тюшкеннен, ёлда чеккен бутюн мешакъатларыны унуткъан. Тюшонде корьген ирмакъны тапкъан. Пананьяны растке-тирмек эшкъынен эр кунъ сабадан акъшамгъадже ирмакъ башында отургъан. Қыз исе корюнмеген. Зейтун умюдини кесип башлагъан вакъытта Пананьяны корьген. Эеджанлангъанындан тили тутулгъан. Селямлашмакъ ичюн къызгъа якъынлашкъан, амма лаф этип оламагъан.

Пананья кимнинъдир якъынлагъаныны дуйып чевирилген. Қаршысында... Мегер Зейтун корьген тюшни, айна бир вакъытта Пананья да корьген экен. О да,

тюшонде Зейтунгъа ашыкъ олгъан. Уянгъан сонъ, гедже-кунъдюз йигитни тюшонген, Зейтуннынъ сымасы козьлерни огюнден кетмеген. Сонъки вакъытларда хасталагъан ве ирмакъкъа келип оламагъан... Пананья, къаршысында Зейтунны корип, пакъ эеджанлангъан, онынъ да тили тутулгъан. Эки генч къальблериндеки буюк севгини тильнен тариф этип оламасалар да, буны юреклеринен ис эткенлер, бири-бирининъ козьлеринден бильгенлер. Бойледже, тильден марум къалгъан севдалар эвленгенлер, бахтлы яшап башлагъанлар.

Арадан йыллар кечкен. Зейтун, кенди мемлекетинден гъайып олгъан сонъ, тахткъа къадыны минген. О да, ходжасы киби дженк этип, пакъ чокъ мемлекетлерни басып алгъан. Онынъ мемлекети де кет-кете буюк-лешкен ве Зейтун яшагъан эфсаневий шеэрге якъынлашкъан. Укумдар къадып бу шеэр акъкъында базы малюматлар эшитип башлагъан. Бир кунъ о, тахты устюнде юкъугъа кетип, тюш корьген. Тюшонде эфсаневий шеэрни, шеэр ичинде кезинген ходжасы — Зейтунны ве онъа сарылгъан дюльберни корьген де, бир кереден уянып кеткен. О, деръал узурына табирджини чагъыртып, онъа тюшюни сёйлеген. Табирджи балабан китабыны ачып, укумдар къадынгъа шоёле деген: «Сен корьген шеэрни ве къызы бир вакъытларда ходжанъ да тюшонде корьген. Ходжанъ къызгъа ашыкъ олгъан, шу шеэрни ве къызы тапып, эвленген...» Укумдар къадып табирджининъ сёзлерини эшитип, кунджюликтен гъазапкъа кельген. Бутюн ордусыны топлап сеферге чыкъкъан. Ёлунда расткельген мемлекетлерни къыйыр-чыыйр этип, энъ сонъу эфсаневий шеэрге келип еткен ве оны чевре-четтен сарып алгъан. Бу вакъытта денгизде ювунмакъта олгъан Пананьянен Зейтун Қаматра дагъынынъ тёлесинден кокни гудюрдетип кельген ордуны корьгенлеринен гизленмек ичюн Айфока дагъына чапкъанлар. Амма, Айфока тарафтан да булут киби орду келе экен... Эки тильсиз севда не

янаджагъыны билъмей тёпеге бакъып инълеп, козьлеринен аллагъа ялваргъан, ондап имдат истегенлер. Алла-таала бу эки къулуны аджыгъан, оларгъа: «Сиз, шимди эки къаягъа дёнджексиниз!» деген. Шу вакъытта Пананья ве Зейтун ёкъ олгъан, олар тургъан ерде эки къая пейда олгъан.

Шеэрде къыямет къопкъан. Кыскъа вакъыт ичинде шеэр къанлы мейдангъа чевирилъген. Дагълар, ташлар, къаялар, орманлар инълегенлер. Бунгъа денгиз биле даянып оламагъан. О къуветли сеснен окюрген, къутургъан, ер-кок титреген, бутюн дюнья сарсылгъан. Денгиз ялыларындан чыкъып, шеэрни баскъан ве кельмешеклерни сувда богъгъан. Бундан сонгъ, денгизнинъ шербет суву тузлу сувгъа чевирилъген...

Заде къартапа козьлерини кене Пананья-Зейтун къаяларына тикледи. Мен де къаяларгъа бакътым. Эеджанландым. Сонъ назарымны койге ауштырдым. Кой, скеледен башлана... Тааджипли шей. Кой, зейинмде о эфсаневий шеэрге чевирилъген киби олды. Бир ан олса да, мен де эфсанедеки Зейтун киби бутюн дюньяны унуттым. Мына, къаршымдан кулюмсиреп, яваш адымларнен Зейтун кельмекте. О мангъа якъын кельди.

— Селям алейкум!— деп элини узатты...

Мен онынъле корюшкенимнен къаршымда Зейтун дегиль де, Заде къартапанынъ огълу Мухаммед агъа тургъаныны анъладым.

Шимди къаршымда башларыны магърур котерип тургъан эки къая — эки севдалы генч Пананья ве Зейтун гуя мезкюр эфсаненинъ акъыкъат экенини тасдыкълаярэкъ, козьлериме бир дефа кыбырданып алгъан киби корюндилер.

Денгиз исе эп окюрмекте, ири далгъалары ялыгъа урулмакъта.

* * *

Кой дагъ ве къаяларнен сарылы. Койде бир къач тюкян ве ашхане бар. Скеледен чыкъып солгъа юрюльсе автобус кассасы, кассанынъ япашасында — юксекликте тереклер талдасында кафе булуна. Кафенинъ ады «Изабелла». Иште, мен эр кунъ сабалыкъ ашкъа бу кафеге келем. Анда пиширилъген ашлар айтыладжакъ киби лезетли олмаса да, не пчюндир, саба олдымы, мында ашыкъам. Ады «Изабелла» олгъаны ичюнми, ёкъса мавы денгизнинъ къаршысында тургъаны ичюнми? Анълап оламайым. Инсан кимерде озюни анълап оламай, дегенлери керчек экен!

Бугунъ саба кене «Изабелла»гъа кельдим. Емеклерни табакъкъа къойып, касса башында отургъан сарышын кызыпен эсаплашкъан сонъ, барып бош столгъа отурдым. Отурдым дегендже:

— Аш татлы олсун!— деген таныш сес эшиттим.

Бакъсам, къаршымда Мухаммед агъа тура. Метинли къуруджы, о да меним киби бу ерлерге раатланмагъа кельген. Мен онгъа:

— Сагъ олунгъыз!— дедим де янымдан ер косътердим...

Биз бири-биримизден ал-эхвал сораштыкъ. Сёз сырасы, мен ондап анасыны, онынъ не пчюн ашкъа кельмегенини, умумен ишлери насыл экенини сорадым.

— Худжур шей сёйлейсинъ, огълум. Бизим хартлары билмейсинъ ёкса. Яшап тургъан эвимизден бу ашханенинъ босагъасынадже киллим тёшейип чых, анам генс ашамая бунда гельмез. Анъладынгъмы? Ишиме геленде, деди о.— Чалышырых, эв къурамыз. Земане, чокъ къатлы эвлер.

Мен субетдешиминъ чересине тааджипнен бакътым. О буны сечсе керек:

— Э-э, Заур, хардашым, ишлер ойле!— деп кулды.— «Без хоюн» меселеси...

Мен, къартананынъ ёлуна «килим тешельсе де» мында кельмейджегининъ себебини аңлагъанымнен кулип йинбердим.

— Мен анама буны да аңлаттым,— деди о,— амма файдасы олмады. «Эписи бир чанах-чельмеклери, айры дегил! Сен манъа экинджи ашхане меселесинден лаф этме!» деди. Онъа не герек олса, эписини кетирип вердим. Ашы кендиси пиширип ашай.

Биз лаф-лафнен ашны ашадыкъ. Бирер стакан татлы чай ичтик. Мен ондан:

— Мухаммед агъа, бугунъ сизинъ инетлеринъиз насыл? Авасы да бозулды. Гъалиба ягъмур ягъаджакъ, денъизде ювунмакънынъ чареси олмаса.

— Сенде бир де-бир теклиф вар ёкса?

— Судакътан шимди «Комета» гемиси чыкъты. Отуз дакъкъадан мында етип келеджек. Истесенъиз, онъа отуруп Ялтагъа, ондан исе башкъа гемиде Мисхоргъа барайыкъ, Арзы-къызыны корейик.

— Теклифинъиз пек яхшы! Амма анам раатсызланаджакъ, онъа сёйлемек герек эйди.

— Ананъызгъа сёйлемеге де вакъытымыз етер. Истесенъиз къартини де алып кетейик.

— Анамы эди тапсанъ ал! О, Чобанхулле тарафлары горюп гелейим, деп китти. Разы олсанъ, Мисхоры ярына халдырайых! Бугунъ койп доланайых, истесенъ анамнынъ ардындан биз де Чобанхуллее варайых. Анам бу ерлерни эр бир ташчыгъыны билий. Бизе чох шейлер тарифлер.

Мухаммед агъанынъ теклифине истер-истемез разы олдым. Сонъундан Мисхоргъа кетмегениме пек къувандым. Чюнки мен шу куню чокъ вакъияларнынъ шааты олдым...

* * *

Биз Мухаммед агъанен зифт тешельген ёлгъа чыкътыкъ. Чобанхуллеге алып баргъан бу ёл, денъиз ялысындан учъ-дёрт метр юксекликтен кече. Кунеш булутлар артында гизленип турса да, ялыда яры чыплакъ, я да енгильдже кийинген адамларны корьмек мумкюн. Олар ювунмакъта, шахмат ве топ ойнамакъта, денъизнинъ далгъаларыны сейир этмекте, кимерси исе далгъаларнен ойнамакъта. Далгъа шувулдап саяльге атылгъанда йигит арткъа чекиле, далгъа денъизге къайткъанда онынъ пешинден чапа. Далгъа, кимерде алдата, яни денъиз ичерисине догърулгъан киби ола да, бир кереден саяльге къайта. Далгъанынъ бойле «айнеджилегининъ» беклемеген йигитнинъ балакълары сылапа ве озюнинъ алдангъаныны корип зевкънен куле...

Узакъта, Чобанхулле ачыкъ-айдын корюнип башилады. Ялыда адам кет-кете сийреклешти. Инает, бом-бош саяль. Лякин Кучюк-къаяларнынъ янында кимдир отура. Қаяларгъа якъын къалгъанда:

— Я о меним анам да!— деди Мухаммед агъа.

Мен, тек ёл кенарында И. Д. Папанин ве онынъ аркъадашларына багъышланып къоюлгъан абидеге якъынлагъанда, Заде къартананы тандым. Биз абиде янына кельген сонъ солгъа бурулдыкъ да, денъизге — къартанагъа тараф алып кеткен уфачыкъ ёлчыкътан кеттик. Қъартананынъ янына кельдик, лякин о озюнинъ терең хаялгъа далгъан козьлерини эп ёлгъа — абидеге тикип отура эди. Мен Мухаммед агъагъа суаль назарынен бакътым. О: «Сус!» дер киби ишарет пармагъыны дудакъларына кетирди, сонъ яваш сесле:

— Анам шимди хаял дерьясына далып отуруй,— деди.— О, кое эр геленде, мытлах бу ере гелий де, саатларнен отуруй...

Шу вакъыт:

— Бу яна насыл этни гельдинъиз я?— деди къарта-на бизге таба чевирлип.

Къартананынъ озюне кельгенини корьгенимнен, барып селямлаштым, элини оштым...

— Чобанхуллее китейих, ана,— деди Мухаммед агъа.

Биз къартананынъ яшына, ташлар устюне отурдыкъ. Къартана менден ал-хатыр ве не вакъыт къайтаджагъымны сорады. Самолёткъа билет алдым ёкъса даа алмадым, эписинен меракъланды. Эгер бугунъ то-руны — Мухаммед агъанынъ кызы кельсе, Кавказгъа кетеджеклерини билъдирди. Бундан сонъ терен кокюс кечирди, козылерини кене юксек абидеге тикти ве:

— Эгер ашыхмасанъыз, мен сизе бир икье сёйлейим,— деди.— Мухаммед агъанъ энди бу икьейи билли, амма сен эшитмемиштирсинъ.

— Гене мерахнен динълерим, ана,— деди огълу.— Сёйленъиз, Заур да эшитсин. Чобанхуллее сонъ ва-рыых.

Мухаммед агъагъа къолтутаракъ, мен де:

— Сёйленъиз, хартана!— деп риджа эттим.

Заде къартанагъа онынъ тюневин сёйлеген Пананья-Зейтун къаялары акъкъындаки эфсанесини пек бе-генгенимни сёйлемек истедим. Лякни, ситиштирмедим. О, энди узакъ кечмишин хатырлап башлагъан эди.

...1918 сенесининъ кузю. Мен о вакъытларда он яшында эдим. Бабам Абдураман чобанлыкъ эте эди. Кимерде мен де, бабамнен къоюн бакъмагъа яйлагъа кетем. Биз, эксери алларда, къоюнларны бу ерден, козете эдик. Бабам койде энъ уста къавалджи ге йырджы сайыла, пек чокъ тюркю биле эди. Къавалыны алып йырлап башлагъанда, гуя онынъ тюркюсини динълемек ичюн этраф сукюнетке дала, атта къутур-гъан денъиз биле тынчлана. Эр алда, о вакъытлары манъа шай келе эди. Кимерде йырлагъанда, онынъ козылеринден яш акъа. Сагълам ве мазаллы бабам-нынъ козьяшларыны корип айретленем, агълап йибер-

ген вакъытым да ола. Бойле алларда бабам мени тиз-лерине отуртып, масал сёйлей. Агъламакъны токъта-тып, масал динълейим. Масал биткен сонъ, о, къава-лыны элине ала да, кене чалып башлай.

Арадан бир къач сене кечти. Оштим. Кендими би-ллип башладым. Шу йырлар — Аших Керемнинъ бейит-лери олгъаныны агъладым...

Бир кунъ бабам кене агълап, къавалыны чалгъан-да, саильге моторлы къайыкъ келип токътады. Андан мешин быджакълы бир къач адам тюшти де, бизим янымызгъа кельди. Бабамнен корюштилер. Русча ве татарджаны къарыштырып, бир шейлер анълаттылар. Беязлар ве ешиллер акъкъында сорадылар. Олар, озь-лери беязлар олмагъанларыны билъдирдилер. Муса-фирлер койге келип якъып-йыкъкъан айдутилара бенъ-земеселер де, бабам олардан шубеленип, «бир шей билмейим», демектен вазгечмедим.

Акыктатеп, о вакъытларда агъыр йыллар эди. Койде акимнет денъшин тура. Атмакъ, кесмек, эалиге кылышмакъ, меджбурий аскерликке алмакъ, кыскъа-аякълыларнынъ намусына кечмек...— бутюн вахшилик ола эди. Шунинъ ичюн бабам мусафирлерден сакъын-са керек. Арада асыл олгъан бироз сукюнеттен сонъ мусафирлерден бириси (о бизим дили, эбирлерине ба-ханда, яхшыджа билли экен):

— Меним адым Иван Дмитриевич Папанин, бизин бунда — Кърыма Лени ёллады!— деди.

Мен бала олсам да, о вакъытта бабам «Ленин» адыны эшиткенинен, зеджаплагъаныны абайладым. Сонъра озюни къолгъа алып Ленинден кельген векил-лерге койнинъ вазнетини анълатты ве:

— Ешиллер не ерде олдухларыны биллиим, сизе ярдым этерим,— деди.

Мусафирлер бабамнынъ «теслим» олгъаныны корип пек къувандылар.

Бабам койге барып, оларгъа тазе отъмек, сют, пе-

нир, йымырта, туршу ве дигер емеклер алып кельди. Экинди маали исе, о бир къач койлюнниъ ярдымынен мусафирлерниъ сияларыны койге ташыды. Бундан сонъ бабам, сия ве ашайт маллары юкю арабаны эм де мусафирлерни дагыъа алып кетти. О кунъ козълеримниъ огюнден кетмей. Койиниъ бутюн халкты — кучюгинден та къарткъа баргъандже, (олар арасында мен де вар эдим) сокъакъныиъ эки тарафына сыранен тизилип, мешин быджакълы мусафирлерни озгъаргъан эдилер.

Ярым адада акимет пекинген сонъ, бабам Симферопольге чагырылып, анда косътерген ярарлыкълары ичюн онъа тон ве дигер паалы бахшышлар такъдим эткен эдилер. Сонъундан Папанин укумет адамы олып етишкенини эшиттим. Анавы юксек абиде исе онъа ве онынъ аркъадашларына багышланып къоюлгъан. Чюнки олар ярым адагъа илк кере бу ерден чыккъан эдилер...

Заде къартана шимди абидеге бакъты да, не ичюндир козълери яшланып башлады. Пештималынен козъларыны силъди ве:

— Балалар, сиз манъа хулах асманъыз! — деди. — Эр сефер балалыгъым ахылыма тюссе юрегим ташай.

Мен, къартананынъ юзюндеки къатмер бурюшклерге — омюр тарафындан къалдырылгъан излерге тикильдим. Бу излерниинъ икметли саибеси даа сёйленильмеген пек чокъ адиселерниинъ шааты экенине ишанчым къавий эди...

— Айды, ойлесе сиз Чобанхуллее чыхынъыз, мен абдез алып, уйле намазыны хылайым! — деди Заде.

* * *

Биз баягъы вакъыт индемей юрдик. Къартананынъ хатырлавлары экиминни де эсир алгъан эди. Инает, ёлда о, эки юксек терекке ишмар этип, деди:

— Заур, сусадынъ исе, аву ерджихте копке* олмах борджлу. Юр варып ондан бир сув ичейих!..

Табиатнынъ аджайип сырлары бар! Чокъракъ шойле тынч турмакъта эди ки, гуя мындан бир тюрлю сув чыкмай, аксине кимдир анда ярым къопкъа сув кетирип тёккен! Амма чокъракътан денъизге тараф акъкъан прмачыккъа назар ташлагъанда, бу акъикъатен де чокъракъ экенине эмин оласынъ. Мухаммед агъанынъ сёйлегенине коре онынъ дедесининъ дедеси яшагъанда биле бу чокъракъ бар экен.

Чантамыздан мешребе чыкъарып, чокъракънынъ лезетли салкын сувундан ичтик. Мухаммед агъа:

— Заур, гель бурада отуруп, бираз хапынайых, сонъ Хуллсе чыхарых, — деп теклиф этти.

Мен разы олдым. Чантамыздан одыр-будыр чыкъарып «софра» донаттыкъ. Сарымсакълы отъмектен ве чокъракъ сувундан ибарет олгъан смегнимиз пек лезетли эди.

— Мухаммед агъа, табнатнынъ муджизелери бар, — деп чокъракътан бир мешребе сув алдым. — Мессия, мына бу чокъракъны алайыкъ. Анавы ерчикте тузлу денъиз. Чевре-чети алсакъ — там-такъыр байырлар. Дагъларда да къарнынъ нам-нишаны ёкъ. Бу ерден исе, шербет киби татлы, буз киби салкын сув чыкмакъта. Бу сув не ерден келе аджеба?

— Догъру сёйлесинъ Заур, — деди о. — Табиатнынъ даа кимсе бильмеген дерен сырлары пек чох. Истесенъ мен санъа бу копке хусуста апамдан эшитен бир риваети сёйлейим.

— Сёйлесинъ! Мен сизни динълейим.

Мухаммед агъа ашыкъмадан чокъракътан сув алып ичти. Башыны котерип Чобанкъуллининъ тёпесине бакъты, сонъ:

— Эвель заманда, Чарх коюнде эсигини бир адам яшамыш, — деп риваетини башлады. — Онынъ пек чох

* чокъракъ

хоюнлары, Енъер деген чобаны не Зекне адлы хызы олмыш...

Къыз шойле дюльбер олгъан ки, онынъ дюльбер-лиги бутюн дюньягъа даркъагъан. Тюрлю мемлекетлерден чешит табакъалардан йигитлер онъа къуда ёллагъанлар. Амма къыз йигитлерининъ устюнден кульген, оларны алем масхарасы эткен. Себеби, Зекне кендини пек дюльбер ве акъыллы сангъан. Асылында исе, «тышы ялтырай — ичи къалтырай» дегенлери киби, онынъ ичи тыш корюнишинден бам-башкъа, яни зеэр сачкъан йылан киби экен. Бабасы да къызына бир шей деп оламагъан. Чюнки Зекне онынъ екаяне севимли эвледи олгъан.

Зенгинининъ чобаны Енъер де, чокътан къызгъа ашыкъ олып юрген. Амма о озъ севгисини гизлеген. Атта, Зекне дуяр деп, къоркъа экен. О, яйляларда къюнлар арасында къавалынен мукъаддес севгисини тас-вирлейиджи аваларны чалып-йырлап козъашы тёке экен.

Бир кунъ о, кене йырлап отургъанда, санлъ тарафтан къызларнынъ зий-чувлары эшитилген. Енъер, сеслер ичинден Зекнининъ сесини деръал айырды этип, о ерге чапкъан. Санлъге етип кельсе, не коръсини, балабан бир йылан къаялар арасындан чапып кетмекте. Онынъ къыска аячыкълары да бар экен. Къызлар исе къычырышып койге таба къачмакъталар. Енъер йыланни ольдюрмек ичюн онынъ артындан чапкъан. Амма йылан къая тюбюне кирип кеткен. Шу арада йигит санлъ беттен Зекнининъ аджджы сесини эшиткен. Тезликле къызнынъ янына кельген. Къумда аретсиз яткъан Зекнини коръген Енъер, эсини джоязгъан. Чюнки о къызны бойле якъындан сюфте корс экен. Енъер севимлисининъ солып башлагъан чересине, сия сачларына тикилerek козълеринден яшлар акъкъан. Зекне озюнинъ зейтуп козълериннен йигитке бакъа, гуя ондан имдат истеген. Бу кунъгедже татлы хаялнен яшап кельген Енъер, энди Зекнесиз не япар?! Севим-

лиси йыланнынъ зеэринден ольсе, Енъер ичюн бутюн дюнья зифт къаранлыккъа чёкеджек! Чарх кою, кунеш, ай, йылдызлар, къаялар, дагълар, орманлар, денъиз — бутюн алем Зекнининъ себебинден яшамакъта да! Я энди!..

Тесадюфеи, Енъернинъ назары Зекнининъ морарып башлагъан чыплакъ балдырына тюшкен. О деръал эгилип йылан тишлеген ерни эмип башлагъан. Балдырдан сюзген зеэрни ичине ютып аллагъа ялваргъан, ондан имдат сорагъан. Зеэрни эмип битирген сонъ Зекне бир тамам кендине кельген. Амма Енъернинъ озю зеэрленген ве башыны севимлисининъ тизлерине къойып джан берген. Оледжескте Енъер шойле деген: «Дюньяда ич кимсе, ич бир вахыт менден бахытлы оламайджак!»

Зекне озюне нисбетен йигитнинъ улу севгисини корип, янъыдан догъгъан киби олгъан. О, аджджы-аджджы агълагъан. Онынъ феръядындан бутюн этраф аретке кельген. Данма тынч тургъан денъиз биле, къызнынъ яныгындан копюрип инълеген. Ве о, аля бу кунъгедже, тынчланып оламай!

Зекнининъ достлары исе, койге барып онынъ бабасына хабер эткенлер. Къызнынъ бабасы койлюлернен берабер санлъге етип кельсе, сачлары бем-без бир къартага агълап, чобаны Енъерни охшап отура экен. Иште, къыска бир вакъыт ичинде Зекнининъ сачлары чаларгъан...

Койлюлер Енъерни шу ерде комъгенлер. Зекнининъ бабасы бирден-бир севимли эвлединынъ джаныны къуртаргъан чобанынынъ адыны эбедийлештирмек ичюн, намлы минарджыларны давет этип, оларгъа Енъер комюльген ерде абиде къурмаларыны риджа эткен.

Зекне эр кунъ къабир башына келип окюр-окюр агълап, акъшам устю эвине къайта экен. Кунълерининъ биринде о, кене къабирге барып келсйим деп, эвден чыккъан. Амма акъшам олгъан, Зекне эвине къайт-

магъан. Гедженинъ дер маалинде онынъ бабасы бир къач адамнен къызыны арамагъа чыкъкъан. Къабир орталыкъларыны айланып, Зекиени чокъ къыдыргъанлар, лякин оны бир ерден тапып оламагъанлар. Олар, ёргъунлыкъларыны савуштырмакъ пчюн бир ерчикке отургъанлар ве деръал юкъугъа кеткенлер. Атта Зекиенинъ бабасы да озюнинъ юкъугъа кеткенини дуймай къалгъан. О, тюш корьген. Тюшюнде Зекие бабасынынъ къаршысында пейда олып, онъа шойле деген: «Баба, энди мени араманъыз! Мен эбедий бу ерде халаджам. Эндиден сонъ, гозьяшларым копке олып ахаджах, Енъерин хабирине зиярет этмее, дуа охумая геленлер, бу копкеден тарет алырлар!» деп ксие гъайып олгъан. Бабасы: «Зекие! Хызым!» дие къычырып, козюни ачкъан. Онынъ сесинден аркъадашлары да уянгъанлар. Танъ аткъан. Бакъсалар, о ерде копке асыл олгъан...

— Заур, бу копкенинъ тарихы, иште, бойледир,— деди Мухаммед агъа козьлерини чокъракътан манъа авуштырып.— Бу риваете истеем инаний, истемеем инанмай. Эр кимини кенди иши.

* * *

Биз Чобанкъулленинъ тѣлесине чыкъкъандже баягъы вакъыт кечти. Бу юксклянкнинъ денъиз бетин учурым къая, дигер тарафлары топракъ, анда-мында ташлар.

Биз Мухаммед агъа иле дивар тѣлесине чыкътыкъ. Бирер тююн якътыкъ.

— Заваллы анам, аля даа отура!— деди Мухаммед агъа.

Мен козьлеримле къартини араштырып башладым. Ниает Кучюк-къаяларгъа якъын ерде Заде къартаны абайладым. О, аля намазыны къылмакъта.

Булулар къыршавындан къуртулгъан кунеш, Къуллени къыздырып башлады. Биз дивар устюнден тюш-

тик. Къулленинъ шималинде оськен балабан терек янына кельдик. Ялпакъ ташнен терек тюбюни бираз тегизледик де, анда ерлештик. Чантамыздан даа токъу-нылмагъан емеклерни чыкътарып, «софра» донаттыкъ.

Мухаммед агъа мешребелерге салкъын сув толдурды. Биз оларны да бошаттыкъ.

— Анамлар энди койге къайтмакъта,— деди о Кучюк-къаяларгъа ишмар этип.

Мен айланып, къаяларгъа бакътым. Анда энди учь нокъта къыбырдамакъта.

— Мухаммед агъа, къартананынъ янында кеткен кимлер я?— деп сорадым ондан.

— Сафиназнен Алим — хызым ве торуным. Кавказда яшайлар. Сафиназ оджалых япа. Олар, сѣзде, бугунъ гелмех герек эйдилер. Демек гелмишлер.

Сафиназ ве Алим! Бу эки ад манъа таныш. Лякин... Анасы, къызы ве торуны тараф бакъып тургъан Мухаммед агъанынъ чересине тикильдим ве бундан бир къач сене эвель расткетирген Сафиназ адлы къызынынъ сымасыны козьлерим огюне кетирмеге тырыштым. Акъикъатен о черенен шимди къаршымда отургъан адамнынъ чересинде насылдыр умумийлик бар киби дуолды. Меним бунъа инанаджагъым кельмегенинден олса керек: «Вазгеч бойле олмайджакъ хаялдан!— дедим озь-озюме.— Дюньяда Сафиназ, Алим адлы инсанлар азмы ёкъса!..»

— Э-э, огълум, анам башындан нидже фаджиалы гульнерни горип гечирди,— деп Мухаммед агъа меним фикиримни больди.— Онынъ гордихлерини кимсе гормесин...

О эм сѣйлей, эм де догъмушларындан козьлерини алмай эди. Олар энди абиде янындан бурулып, зифт тѣшельген ёлдан кетмектелер. Тааджип. Мен не пчюндир бир себепсиз эеджанланып башладым. Эеджапым-

ны ятыштырмакъ ичюн олса керек, озь-озюнден титрей башлагъан эллеримнен сигар якътым, субетдешиме риджа этип:

— Мухаммед агъа, ананъызынынъ омюринден бир шейлер икяе этипъиз,— дедим.

— Бездирмейджех олсам, сёйлейим,— деди ве ма-
нъа бакъып о да бир тютюн якъты.

— Сизни сабаядже динълемеге азырым,— дедим онъа.

Меним эеджаным энди бираз савушкъан киби олды. Субетдешим, булутлардан бус-бутюн арынгъан мас-
мавы кокке тикильди, сонъра къоджаман денъизни сейир этип башлады.

Терекнинъ кольгеси, отургъан еримизден баягъы узакълашкъаны себебинден биз «софрамыз»ле берабер кольге тараф джылыштыкъ. Бундан сонъ Мухаммед агъа сёзюни башлады. О сёйледи, мен динъледим... Акъшам ялы боюндан юрип койге кельгендже, о эп сёйледи...

Мен шу куню гедженинъ дер маалинедже, кирагъа туткъан одамда отурып, кунъделик дефтериме Мухаммед агъанынъ сёйлегенлерини къайд эттим.

* * *

Душман тиш-тырнагъынадже силяланып, кокни гудюрдетип, ерни сарсытып, эр шейни йыкъып-якъып кунъбаты тарафтан ярым адагъа келип киргенде, Заде апте отуз дёрт яшларында эди. Элине силя тутып олгъан койлюлернинъ эписи Ватаныны душман панджасындан къуртармакъ ичюн урушкъа кеттилер. Койде ялынъыз къартлар, балалар, балалы къадынлар къалдылар. Койде бутюн ишлерни, олар алып бара эдилер.

Заде аптенинъ о вакъытлары эки огълу ве бир де кызы олып, уйкен огълу Усеин он алты, кызы Лейля

он дёрт, кенджеси Мухаммед он эки яшында эдилер. Ходжасы Баттал агъа дженкиннъ биринджи кунълери джебэде эляк олды. Ходжасынынъ эляк олгъаны хусуста хаберни алгъан Заде апте ильки кунълери янды, куйди, омюрден сувуды, бир шейге козю къалмады. Амма сонъра: «Ходжамнынъ тюсю — балаларым эшкына яшамакъ кереким!» деген анъ оны текрар аякъ-къа турсатты...

Душман Чарх коюни алгъан сонъ, Заде аптенинъ яшайышы даа пек мушкюллешти. Эвде учъ джан — озю, Лейля ве Мухаммед къалгъан эдилер. Уйкени Усеин бабасынынъ эляк олгъаныны эшиткенинен, вахший къатиллерден интикъам алмакъ ичюн арбий комиссариаттан ялвар-ялкъар изин алып, джебэге кеткен эди. Лякин онъа ватандашлары иле бир сафта турып душманнен курешмек насип олмады. Чекилюв вакъытында агъыр яралангъан Усеин, душман элине тюшти. О, чокъ мешакъатлардан сонъ, эсирликтен къачты. Чокъ ёл юрди. Ниает, бир кушъ танъда коюне келип чыкъты.

Акъшам. Чарх коюни къаранлыкъ къаплап башлады. Заде апте Мухаммеднен Лейляны къомшу койде яшагъан союна озгъарып, эвине къайтты. Онынъ гонъюли баягъы тынч. Чюнки эвлятларыны эсирликтен — олюмден къуртарды. Энди оларны Германиягъа алып кетмейджеклер. Эр шей ятышкъан сонъ, барып балаларыны алып келир.

Заде апте, иште, бойле хаялларнен эвине кирер-кирмез кейфи къачты. Тёшек ичине кирип яхшы сарынды. Дыр-дыр къалтырап башлады. Оны сытма хасталыгъы туткъан эди.

Гедже. Этраф чым-чырт. Сес-солукъ эшитильмей. Гуя, алемде, шимди къалтырап яткъан Заде аптеден гъайры тирн джан къалмады. Бу тынчлыкъны онынъ эвине келип кирген офицернен эки аскер бозды. Олар

тионевин де кельген эдилер. Къандиль ярыгында ёргъангъа сарылы яткъан хастанынъ козьлерине оларнынъ учевн де чиркин, дешетли бир махлюкъ киби корюндилер. О, козьлерини юмды. Шу вакъыт «махлюкълардан» бириси тильни бозып:

— Оглун, кизин анда?!— деп кычырды.

— Даа сытмасы йибермеген Заде апте, тишлерини бири-бирине къакъыштырып:

— Би-и-ль-ль-мейим!— деди.

— Балаларин анда экенлерин айтмасан сени...— деп, офицер пыштавыны алсыз къадыннынъ мангъалайына тиреди.

Шу вакъытта Заде аптенинъ кызы Лейля да къапыны ачып эвлерине кирди. Хаин офицерининъ анасына кылынгъаныны корип озюни тутып оламады, офицернинъ богъазына кельпеден киби япышты. О анасынынъ ялынъыз къалгъанындан къоркъып, къардашыны ташлап озь эвлерине къайткъан эди. Офицер ве аскерлер кызычыкны кыйнап башладылар. Эсини джойгъан анасы кызынынъ джанына еткенлерини корьмей, къалды. Еринден зорнен къалкъып:

— Мельун! Балама тохунма! Хан ичмее истесенъ, меним ханымы ич!..— деп кызыны котеклеяткъан офицерге атылды.

Заде апте, башына келип энген дарбеден ерге сепильди...

О, тангъа якъын озюне кельди. Зар-зорнен аякъ устюне котерилип, бир адым атар-атмаз сет устюне йыкылды. Кене эсини джойды. Бираздан текрар кендине кельди. Ода ичи айнынъ нурларындан азачыкъ ярыкълашкъан эди. Заде апте салкъын, лякин йымшакъ бир шей устюнде яткъаныны сездн. Козьлерини ачты ве адджы-кийик сесле еринден атылып къалкъты. Къаршысында... Къангъа былангъан кызынынъ джансыз джеседи, этрафта кырыкъ шпше парчалары ята. Заде апте буз-бузлады. Такъаттан кесильсе керек, о,

тизлери устюне чёкти. Къызынынъ къаилы ве мораргъан теиние эм де кокюсиние тикилип къалды. Ферьяд-фигъан къопарды. Сусты. Эппейи кенаргъа чекильди ве джеседке текрар тикильди. Бир къач сание кечеркечмез яваш адымларнен кене джеседке якъынлады. Аягъы йымшакъ шейге токъунды. О, аягъынынъ уджуна бакъты. Ерге кызынынъ къанлы кокюси ята. Заде аптенинъ акъылы худжурлашып башлады. Къанлы кокюсни элине алды, кетирип озь ерине кьойды. Сонъра, кызынынъ башы уджуна отурды, онынъ сия сачларыны, юзюни сыйпаяракъ айненн йырлап башлады:

Хазан хайпар, хашых ёх, айненн,
Бала агълар беших ёх, айненн,
Юхла балам, сен юхла, айненн,
Осип чыхсанъ — ишинъ чох, айненн!..

Иште бу вакъыт эвге келип кирген Усеин, анасынынъ алыны, къардашыны корип таш кесильди. Баягъы вакъыт кыбырдамады. Сонъра озюне кельди. Одадан бир шейлер тапып, къардашынынъ устюне ортти. Анizar чекип, энъ сонъу эсинден кеткен анасыны къомшу одагъа алып кечти, мукъайтлыкъле яткъызды. Шу арада къапы ачылды. Мевта олгъан одагъа гедже кельген офицер кирди. Зиль сархуш эди. Офицер мевта устюне ортюли безни котерип кенаргъа атты. Хахылдап кульди. Усеин бу акъсымлавгъа даянып оламады. Шенъ кулькю бир ан токътады. Усеинни корьген офицер даа пек кулип башлады. Амма, кулькю чокъкъа сюрмеди. Йылдырым тезлигинен ишлетильген ханджер къатильни ерге ссрди. Атта, сесини биле чыкъарып етиштирамады.

Усеин аэль-аджеле къатильнинъ джеседини ялыгъа сюреди, боюнына бир таш багълап денгиз туюбуне ёллады. Урба ве сплясыны исе, Чобанкъулле тараф

алып кетти, сакълады. О буларнынъ эписни кимсенинъ козюне корюмдеп, къыскъа вакъыт ичинде япып битирди. Акъшам устю, къолум-къомшулары иле бирликте Лейляны комдюлер. Халкъ дагъылган сонъ, Усеин къабир башында пайнаозю къалып ант-емин этти:

— Севимли калям, Лейля! Сенинъ яш джанынъа хиянетлих эткен джанаварлардан интихам аладжагъыма ант этейим! Бабамыз ичюн интихам аладжагъыма ант этейим! Азиз анамыз ичюн интихам аладжагъыма ант-емин этейим!— деп айта ве интикъам алмакъ ёлларыны ойлап башлай.

* * *

Къарарнен къркъ беш — элли яшларында орта бойлу майор стол башындан къалкъты. Ода ортасында скемледе отургъан сия мыйкълы, дюльбер черели, мазаллы йигитке янашып, онынъ омузыны таптады ве терджиман вастасы иле деди:

— Аферин! Демек сиз шанлы герман ордусына хызмет этмек истейсинъиз! Мен сизни догъру анъладым?

Офицернинъ тюссиз козьлери вахший джанаварны анъдыра эди.

— Герр майор, мени догъру анъламышсынъыз, — деди Усеин. — Манъа имкян веринъиз, умумий душманымыздан интихам алмах истейим. Мени меджбурен дженкке алдылар. Биринджи имкяндан файдаланып, джебэ ёлагъыны гечтим де, коюме хайтып гельдим. Амма чох язых, койде, къартбабамны гъайып эткен адамлары буламадым.

— Я къартбабанъыз не олды?

— Оны насыл алып киттилер, ойле де хайтып гельмедим.

Усеин бу ерде акъикъатны сёйледим. Къартбабасы

кулак эди. Бу вакъыт, Усеинге душманынынъ ишанчыны къазанмагъа ярдым этти.

— Я бабанъыз къайда?

— Дженк башладыгъы гиби, оны джебэге алдылар. Вармамах мумкюн дегиль эйди, себебини кендинъиз яхшы билйисинъиз. Эминим ки, эгер де о сагъ олса, мытлах эрте-гечъ кое гелип чыхар.

Майор Усеиннинъ козьлеринден иелердир къыдыргъан киби, дикъкъатнен онъа тикильди. Онынъ чересинде бир тюрлю ийлекарлыкъ сезмесе керек, стол устюнден тютюн къутусыны алып Усеинге сигар теклиф этти. Усеин сигар ичсе де, шимди буны кесен-кес ред этти. Себеби, къаршысындаки джеллятнынъ «къанлы» элинден сигар алмагъа нефретленди, эли бармады.

— Тааджип! — деди майор. — Сиз тютюн ичинде догъсанъыз да, оны ичмейсинъиз. Билесинъизми, мен Авропа ве Асиянынъ чокъ ерлеринде олдым, амма сизинъ тютюнинъиз киби тютюнни бир ерде расткетирмедим. Бойле тютюнни ичмемек гунадыр, — майор кульди. — Эр альде, сизге аферин!

Шу купю Усеинге яп-янъы полис урбасы бердилер.

Инсаннынъ омюри битмесе, онъа бир шей олмай дейлер. Заде апте бир къач кунъдеъ сонъ озюне кельди. Усеин анасыны, арабанен кельген эмджесинен берабер, къомшу койге ёллады...

Усени койде пейда олгъан сонъ, арадан чокъ вакъыт кечмеди койден бир полис ёкъ олды. Оны базылары олдюрдилер, базылары партизанларгъа къачып кетти, деп айтсалар да, бу иш Усеиннинъ иши олгъаныны кимсе бильмеди.

Майор Усеинни узурна чагъырып онъа:

— Бугунъ бир полис ёкъ олды! Сиз койдешлеринъизле лаф этинъиз. Буны кимлер япкъаныны бильмеге тырышынъыз! Олардан илле бир де-бири, джинаетчи-

ни бильмек борджлу! Ве койлюлерге шуны да анъла-
тынъыз: джинаетчилерни тутмагъа ярдым этмеселер,
озьлери джезаланырлар. Чюнки даа шимдичик шеэр-
ден хабер алынды. Ярын сабадан гестапо отряды келип,
бу меселенен шахсен огърашаджакъ. Эбет, сиз гестапо
не олгъаныны яхшы биледирсинъиз!

Усеин майорнынъ сёзлерини сабырнен динъледи. О
бир фикирге кельсе керек:

— Герр майор, мен сизе сёз верийим, огюмиздеки
сабагъа халмадан, джинаетчи харшынъызда дуыр!—
деди нефрет ве гъазап толу козьлеринини офицерге тик-
кип.

Майор бу бакъышны озюндже анълады. О. Усеин-
нинъ сёзюне пек инанмаса да, къальбининъ не еринде-
дир умят къыгъылчымы асыл олды. Чюнки гестапо
отрядынынъ келювине къадар джинаетнинъ тюбю ачыл-
маса, чёкюч энъ эвеля озюнинъ башына тюшеджегини
яхшы биле эди.

Кой терен юкъуда. Усеин ашыкъмадан урбасыны
кийди. Сияланды. Эр итималгъа къаршы бир къону-
чына пыштав, дигерине ханджер сокъты. Автоматыны
омузына асып, эвден чыкъты. Комендатурагъа ёл ал-
ды. Тар сокъачыкътан кенъ ёлгъа буруладжакъта чев-
ре-этрафындан бир къач автоматлы чыкъып эмиране
тарзда:

— Саткъын, элинъи котер!— деди яваш сесле.

Усеин партизанларны корип, шашмалап къалды.
Не япаджагъыны бильмегенинден эллерини тёпеге ко-
термеге меджбур олды. Онынъ янына эки адам кельди.
Бириси пыштавынынъ уджуны Усеиннинъ къулагъы
артына таяды, дигери автоматыны ве янбашына асылы
къабдан пыштавыны алды. Джеблеринден одыр-будыр
шейлер тапты. Лякин къонучларыны бакъмакъ акъы-
лына кельмеди. Бундан сонъ онынъ эллерини артына
къайырып багъладылар ве дагъгъа алып кеттилер.
Койден бираз авлакълашкъан сонъ, эсирнинъ койде-

ши — партизанлыкъта булунгъан Абдулла агъа Усеин-
ге деди:

— Сен сатхынны энди чохтап берли андырыйых!
Амма тутып оламай эдих. Сен насыл маразсынъ шу?!
Бабанъ, каденъ бу фирауиларын хуршунындан эляк
олсалар да, сен хатиллере хызмет этесинъ! Сенинъ те-
ринъи шинди, абу ерде сыдырыр эйдим, амма эмири
бозуп оламайым!..

Партизанлар эсирни Каматрагъа алып чыкътылар.
Абдулла агъа группанынъ башлыгъы олса керек, о,
Усеинге бекчи этип бир йигитни тайинледи.

— Сен бу ханиден гозюнъи алма!— деди онъа.—
Эгер хачырсанъ, онынъ ерине кендинъ джезаланаджанъ.
Буны яхшы билъ. Биз тез хайтып гелирих,— деп къай-
дадыр ашыкъып кеттилер.

Бир тамам рухтан тюшкен Усеин, яр кенарындаки
ташнынъ устюне барып отурды. О, бугунъ Лейлягъа
берген вадесини ильк кере ерине кетирип оламайджакъ...
Эбет, Абдулла агъагъа эр шейин олгъаны киби анълат-
къанда, о онъа ярдым этер эди. Лякин бундан кимсе-
нинъ хабири олмамакъ керек. Чюнки печюндир омюр
бою бунынъ сыр олып къаладжагъына о оз-озюне сёз
берген эди. Усеин ичюн, буны Лейля «бильсе», кяфи.
Эм эр сефер къабирге келип, озюнинъ невбеттеки ин-
тикъамы акъкъында кадысына эсап бере. Бугунъ, исе,
иши юрмеди. Энди не япмалы!.. Усеинни шимди, иште,
бойле фикирлер чекништире эди. Сонъра тесадюфен
башына айдын бир фикир кельсе керек, гонъюлиннинъ
не ериндедир умят къыгъылчымы парылдагъан киби
олды. Бекчи йигитке чевирильди ве:

— Хардаш, сен анги койдесинъ?— деп сорады он-
дан.

Партизанлар кеткен тарафкъа бакъып, хаял сюрп
отургъан бекчи йигит, эсирнинъ сесинден сескенди.
Деръал, автоматыны даа къавий тутты. Джиддий
сесле:

— Ускютлийим!— деди.

— Адынъ Сервер, догърумы?

Бекчининъ джаны сыкъылса керек, о, суальге суальнен джевапланды:

— Меним адымы андан билирсинъ?!—

— Бир гуноу, дженктен эвель бабамнен Тувахтан хайтанда геч халдых,— деди Усенин.— Бабам сенинъ бабанъы таний экен. Сизин эвинъизе хонуп, сабах коюмизе хайтып гельдих. Хатырлайсынъмы?

— Хатырладым!— деди Сервер окюнч иле.— О вахыт сенинъ илериде полис оладжагъынъы билъсе эдим!..

Усенининъ тюшюнген «айнеджилиги» чул тутмады. Умют къыгъылчымы бир кереден сѣндю. Кене къасеветке далды. Даа бир кере арекет этмеге къарар берди. Эгер бундан да бир шей чыкъмаса, онъа мерамыны анылатырым, истесе, майоргъа берген «вадесини» берабер эда этерик, деп тюшюнди. Усенин отургъан еринден къалкъты да бекчиге:

— Мен аджете чыхмая истейим!— деп ялварды.

Бекчи бираз ойланып турды да:

— Яхшы, эллеринъи чезерим, эгер хачар исенъ атып бырахырым!— деп эсирнинъ элини чезді.

Автоматыны онынъ сыртына тиреди.

— Хардаш, мени яхшы динъле! Биринджиден, мен хачмайджам. Экинджиден, гозюнъе кольге тарзында хачан гиби горюпсем янъылып атма. Душман хуршун сесини эшитип аягъа хахар. Нетиджеде кое дюшен архадашларын эписи эляк олурлар...

Усенин сѣзюни битирмеден озюни ярдан ашагъы аты. Бекчи акъылыны бир ерге топлагъандже, эсирден нам-нишан къалмагъан эди. Эгилеп, ярдан ашагъы бакъты. Анда бир шей корюнемей, зифт къаранлыкъ. Не ишлейджегини билъмеден о бир тамам шашмалады. Онынъ артындан къуршун ёллайым десе, аркъадашлары хавф астында къаладжакъ...

Арадан чокъ вакъыт кечмеді, партизанлар омузларына ашайт маллары юкленип бельгиленген ерге кельдилер. Бакъсалар, бекчи бир озю, эсир ёкъ. Олар меселени анылагъанлары киби, йигитни сиясызландырып аджеле суретте дагъгъа чекильдилер. Оны меселе аль этильгендже къапалы туттылар. Эр дакъикъада Усени мында душман отрядыны алып кельмеси мумкюн деп, тюшюне эдилер. Бунъа базылары инана ве базылары инанмай эди.

Усенин озюни ярдан ташлагъан сонъ, ваделерини ерине кетиреджегине къуванып койге тараф ёл алды. Яр тап о къадар юксек дегиль эди. Шунынъ ичюн Усенин озюнинъ бир ерини агъыртмады. Койнинъ кенарындаки эски мезарлыкъ ичинден кеткенде, къулагъына сеслер чалынды. О, къабир ташы артына гизленди. Беш кольге балабан дут терегі янындан арды-сыра кечип кетмектелер.

— Аджеба, койде интикъамджы ким экен?— деди кольгелерден бириси.— Абдулла агъа, сен мында Ялы коюнде догъдынъ, осьтинъ. Джемаатны яхшы билесинъ. Бу акъта сенинъ фикиринъ насыл?

— Хайсер, мен де бир шей анылайып оламайым!— деди Усенининъ койдеши.— Занымджа буны ялынъыз бир адам, Усенин япай. Кендисі де душман арасында чалышый гъальба. Амма энъ мерахлы ери шунда ки, о не ичюндир бизнен багъланмая ынтылмай. Тохтар агъанынъ сѣйледигине горе, ярын сабах гестапо отряды гелип бу ишнен огърашаджах экен. Фираунлар бутюн кою хыйыр-чыйыр этерлер, илля джесюр «джиннатчинъ» тапарлар. О бельки энди койден зувмыштыр.

— Гестаподан эр шей беклемек мумкюн!— деди башкъа бириси.— Меркезнен багъланып, бунъа ёл вермемек керек!..

Кольгелер къаранлыкъ ичине синтип кеткен сонъ, Усенин къабир ташы артындан къалкъты да, догъру комендатурагъа ёл алды.

Бугунь майор оны кене чагъырған. Не мерамы бар, алла бильсин. Арада не олмасын, о хатильнен эсаплашмагъа къатты къарар берди. Анджакъ партизанлардан къачкъанына пек окюнди, «ничюн, ничюн мен дагъда къалмадым. Бир озюм не япа билирим. Аву яшны да меним ичюн къыйнагъандырлар. Ах, сени къабакъбаш», деди Усеин аджеле адымларнен экинджи къаткъа котерильди. О, чызмасынынъ къонучына къыстырылгъан пычакъны бир даа ёкълап бакъты. Қъавий адымларнен ичери кирди. Пахыл киби оада майордан башкъа кимсе ёкъ эди. О, креслогъа ясланып, сигарыны тютете ве гъамсыз алда отура эди.

— А-а-а, сенсинъ? Джинаетчини тутып кетирдинъми!— деди мыскъылнен.— Мында бакъ. Биз ярын саба партизанларны урмакъ ичюн дагъгъа кетеджекмиз. Сен бизге ёл косьтереджексинъ.

— Қъайда бармах керекмиз, герр майор?

Майор столнынъ чекмеджесинден картаны алмакъ ичюн эгильди. Бу, Усеин ичюн етерлик эди. О, пычакъны чекип аларакъ, оны сапынадже къатильнинъ аркъасына санчты, тартып алды ве бир даа санчты. Агъыр, семиз кевде къангъа быланып, ерге авдарылды.

Усеин нефретнен онъа бакъты. Акъылына ич бир тюрлю къоркъу кельмей эди. О, къардашы Лейлянынъ джеседи огюнде берген антыны ерине кетирди. Аягъынен джесетни тепип:— Билесинъми, алчакъ, бизим халкъта эскиден къалгъан бир лаф бар: «Инсаннынъ топрагъы не ерден алынгъан олса, о шу топракъта оле», экен. Чокъ языкъ ки, сенинъ киби къан ичиджи джанаварнынъ топрагъы меним азиз коюмден алынгъан. Амма, хардашым Ляйля, бабам, анам, пис аягъынъ тюбюнде къалгъан халкъым ве Ватаным ичюн сизден интикъам алмакъ керек эдим. Эм алдым. Бельки бу сонъкисидир!..

Усеин оададан чыкъмагъа тедарикленгенде, оны якъаладылар. Эсини джойгъандже котекледилер.

* * *

Чарх коюнинъ джеми халкъы джами огюне топланды. Оларгъа къаршы бир къач пулемёт къоюлды. Гестапо офицери терджиман вастасы иле койлюлерге мураджаат этти:

— Сизинъ арангъызда фюрерге къаршы чыкъкъан буюк джинаетчилер бар. Олар бу кунгедже герман ордусына чокъ хиянетликлер этип кельдилер. Бугунь исе, комендантны ольдюрдилер. Сиз джинаетчилерини яхшы билесинъиз. Арангъызда джинаетчилер даа чокъ. Эгер де бизге оларны косьтермесенъиз эпинъизини атып, коюнгъизини тюм-тюз этип ташлайджакъмыз! Сизге, ойланмакъ ичюн йнгирми бир дакъикъа вакъыт!

Гестаподжы саатына бакъты. Мейданлыкъта зийчув котерильди. Кими омюрим битти деп дуа окъуса, кими агъламакъта. Бу арада:

— Инъ-а-а-а! Инъ-а-а!— деген сес эр кесни абдыратты.

Инвалид Насрулла агъанынъ къарысы Султанне апте бала тапкъан эди. (Насрулла агъа ватандашлар дженкинден бир аякънен къайткъан сонъ, койлюлер онъа «Инвалид» лагъабыны берген эдилер). Қъадынлар деръал шалларыны перде киби тутып, къадынны ортагъа алдылар. Султанне аптенинъ янында кой эбанайы Санне къартый пейда олды... Қъартлардан бири си огге чыкъып гестаподжыларгъа бала тапкъан къадынгъа эвине кетмеге изин бермелерини риджа этти. Лякин, деми чыкъышта булунгъан офицер уфачыкъ башыны саллап:

— Найн! (Ёкъ!)— деп къычырды да, саатына бакъты.

Офицер терджиманны янына чагъырып, онъа недир

сөйледи. Сары, төгөрек черели терджиман халкыкы мураджаат этти:

— Эки-учь дакыкы вакытыңыз калды. Эгер де аранызда булунган джинаетчилер теслим олмасалар, алайыңызны кырушунга тизеджеклер. Штандартенфюреринин эмири бойле.

Бу арада Усеини ве дигер мабюслерни алып келдилер. Усеин зорнен еринден кыалкыты. Кыанлы бети шишкен, манлайында кыамчы берчлери когермекте. О, чевре-этрафына айланып баккыты, койдешлерине чевирильди. Оларны бу ерге койдешлеринин кыоркыузмакы ичюн кетирселер керек. Гестаподжылар, немсе ордусына кыаршы курешкенлеринин такыдири, мына бойле оладжакы, демек истей эдилер.

Юзлернен козылер, шимди Усеинге ве онын аркыдашларына догъурулган эди. Бу козылерде тааджи акс олунган. Гестаподжылар даа темелинен бир шей анлап оламайлар. Усеин гызап толу козылерини оларга тикти. «Тувганларым, мени бакышланкыыз, даа шимдичик дюнья гелен инсан яшайджах. Мени афу этинкыиз! Янкы Инсаннын бу ерде догъмасына себепчи меним, деди дудакларыны зорнен кыбырдатып. О, мунарлы козылернен койдешлерине баккыты ве:

— Койлюлернин ич де хабаатлары ёх. Бунин эписини мен бир кендим яптым. Олдырилен джанаварларнын джумлесини Ворун-Озени догъурулганна — денкыизе бырахтым. Майорны да геберттим, — деди.

Мабюслерни алып кеттилер. Бираздан койнин четиндеки дерееде автомат сеслери эшитильди. Оларны анда аткан эдилер.

Инвалид Насрулла агы ве Султане апте пулемётлар кыаршысында догъган балагы, кою ве койдешлери эшкына шейт кеткен Усеиннин адыны бердилер. Бу вакыадан сон кыарсамбалы кунлер артындайлар, дешетли айлар пешинден агыар сенелер келип

кечти. Бир вакытлары Чарх коюнин джамиси огонде душманнен сарылы ири дут береги янындаки мейданда дюньяга кельген Усеинчик, Ватаны ве халкынын билгилли эм де кыоркыу билъмез садык оглы олып етишти. О, уйкен Усеиннин анасы Заде кыартана ве Мухаммед агыны оз анасы ве агасы киби севип-сая, оларнен баккыны узмей...

* * *

Мухаммед агынен анлашкыанымыз киби, эртеси куню сабадан скеледе корюштик. Биз, «Комета» гемсини минип, Ялтагы кеттик. Сонра андан башкы геминде Мисхоргы ёнедик. Шу куню кезинтимиз пек мераклы кечти. Акшам кеч маали буюк теэссурадларнен койге кыайтып кельдик...

Бугунь о, анасынен Айсерез коюне бараджак эди. Энди ёлдадырлар. Ярып исс Кавказга кетеджеклер. Мен бу эки-учь кунь ичинде Заде кыартанакы, онын оглына пек алышып калдым. Олардан айрыладжакыма кедерленем. Ялыгы тюшсем эфкырым дагылыр деген фикирнен, «Изабелла»дан чыккытым. Одама кырип ава толдурулган резина миндернен «ВЭФ»ни алдым да, саилге кельдим. Саил адамнен толу. Тена ер кыдырып, Панакы-Зейтун кыаялары тараф кеттим. Адам азджа бир ер тапып ерлештим. Союндым. Озюмни денкызге аттым. Мас-мавы денкыз тюбюни сейир эттим, далгаларнен курештим. Болдурган сон, денкызден чыккып миндерге яттым. Бир сигар яккып «ВЭФ»ни кыурдым. Андан шен ава янггырады. Кейф чатып, яткында:

— Алим, мында гел, — деген сес эшитильди.

«Мен бу сесни не ерде эшиткен эдим, аджеба», деп тюшюнген арада, музыка шарт тынды. Башымы коте-рип, приёмникке баккытым. Дёрт-беш яшында кыувур-

чыкъ сачлы балачыкъ, тизчиклери устуне чёкип, «ВЭФ»нинъ къулагъыны бурмакъта. Баланынъ череси къримлыгъа бешъзей эди. Шунинъ ичюн ондан тув-гъан тильде:

— Адынъ не?— деп сорадым.

Бала манъа бакъты да, джиддий тавурнен:

— Алим Азамат огълу!— деди о озюни сыхмадан ве кене приёминикинъ къулагъыны бурып башлады. Баланынъ джевабы ошума кетти, эшкънен куль-дим.

— Я, Алим Азамат огълу ким ола?— деп сорадым.

Балагъа суалим меракълы дуолса керек, о еринден турды ве:

— Мен олуйм!— деди ишарет пармагъыны кокюси-не тиреп.— Анавы меним анам!

Бизге якъын келип къалгъан Сафиназны бир кере-ден таныдым. О, баланынъ элинден тутты да, манъа бакъмадан:

— Багъышланъыз!— деди.— Бала сизге кедер этти гъалиба!

Мен оны баштан-аякъ сюздим, дюльбер бичимли эндымына сукъланып бакътым. О, энди айланып кетеджекте:

— Сафиназ, селям алейкум!— деп кольмегимни киймеге тутундым.

Сафиназ чевирилип, манъа бакъты да:

— Заур?!— деди тааджипленип...

— Зеининъиз кескин экен, мени хатиренъизден чы-кырмагъансынъыз!— дедим эеджаннен.

— Я сизи насыл акъылымдан чыкъарайым, сёйле-нъиз бакъайым!— деди о кулюмсиреп.— Эм кендисе де, сиз гиби айнеджиини!

О, «айнеджи» сёзюне айрыджа аэнк берген эди. Мен оны суаль назарынен бакътым.

— Сиз манъа бойле гунасыз инсан козьлеринен бакъманъыз!— деп кульди.

Амма, шимди онынъ юзю кульсе де, козьлери куль-мей эди. Инсанны мефтюн этиджи о терен козьлер ке-дер ве гъам иле толу эди. Мен бу козьлерге тикилип къалдым. Сафиназ юзюни къутурып-копюрп башла-гъан денъизге чевирди де:

— Заур, эйнси юрюнъиз бизим чадыргъа вара-йых,— деди.— Баре онда ич олмады башларымызы гунештен хорчаларыкъ!

Мен эшъяларымны эм топладым, эм де Сафиназдан сорадым:

— Бу бала сизинъкими?

— Бенъзейми?

— Эбет, лякин о, Копюрлю койлю Алимге де пек ошай!— дедим, шакъа тарзында.— Меракълы бала!

Бала меним сёзлериме эмнет бермесе керек, ана-сынынъ элинден сыптырылды да, уфакъ ташчыкълар-ны денъизге фырлатып башлады. Онынъ янына бир кызчыкъ кельди. Олар берабер ойнап башладылар.

— Э-э, сиз энди бири-биринъизле таныш олмуш-сынъыз!— деди манъа, тебессюм иле Сафиназ.— Бала догъгъан сонъ, онынъ адыны Алим къойдыкъ. Омюр аркъадашымнынъ ады Азамат олдугъы ичюн, бабам баланы Алим Азамат огълу деп чагъыра эди.

Биз, тегерек чадыр тюбюне срлештик. Бугунъ ку-неш яхшы кыздырмакъта. Сафиназ эки фильджан чыкъарып, бирини меним огюме, дигерини кенди огюне къойды. Шекер чыкъарды. Термостан уютма филь-джанларгъа къаве толдурды ве:

— Сабах шерифлер хайырлы олсун!— деди.

— Сагъ олунъыз!..

— Демек бабамнен сейир этип гезен Заур сиз экен-сиз де. Бабам сизни чокъ анъды, амма мен бунъа эмнет вермедим. Себеби, о бундан еди сене эвельси танышан Заурды, деп акъылыма биле гельмедди. Албу исе, мени «алем масхарасы» этен «гъамлы козьлер» Заурнынъ экен!

Сафиназ эп о татлы ве муляйим сесле лаф этмекте. Ялынъыз, еди сене эвель бу сес элемли олса, шимди о шенъликнен янъгырамакъта.

— Эгер бабам сизни, «Гъамлы козьлер»нинъ Зауры экенинъизи билсе чекеджегинъиз вар!— деп о эришмекни девам этти.— Башынъызгъа бир талай суаллер ягъдырып, сизни текмилъ шашмалатыр. Чюнки, газетада басылап «козьлер»инъиздеки чох шей бабам ичюн янъылыкъ эди. Кенди бабангъа сёйлемеден, сокъакъта биринджи расткелен инсана юрегинъи ачтыпъ деп, о менден чокъ вакъыткъадже джаны агъырып гезди. Яхшысы, шимди мен сизе «Гъамлы козьлер»инъизни икяе этип верейим...

Сафиназнъ дюльбер чересинё тикильдим, сонъра козьлеримни денъиз бетке чевирдим.

Санаат сарайы чешит байракъларнен ве тюрлю тиллерде язылы шиарларнен безетильген. Бугунъден башлап, он кунъ девамында мында ве шеэрнинъ дигер кинотеатрлеринде учъ кытапнынъ: Асия, Африка ве Латин Америкасы халкъларынынъ кинофестивали башлана. Бу халкъара кинофестиваль «Тынчлыкъ, социаль прогресс ве халкъларнынъ азатлыгъы огърунда» шиары алтында кечеджек...

Тамам отпуска вакъты эди. Бу йыл бир якъкъа кетмедим. Раатлыкъны эвде кечиреджек олдым. Бир къач кунъ эвельси Санаат сарайында нумайыш этиледжек фестиваль фильмлерини бакъмакъ макъсадынен, абонемент дефтерчиги сатып алгъан эдим. Шимди исе кассанынъ тёпесиндеки «Билетлер сатылды» деген сёзлерни ве бир такъым билетсиз адамларны корип, озюмден: «Яхшы ки, эвельден абонемент сатып алгъаным», дедим. Мен абонементимде косътерильген сыраны тапып, йигирми биринджи ерге якъынлаштым. Лякин еримде насылдыр къадын отургъаныны корип,

оны къалдырмагъа гонъюлим бармады. Янашадаки йигирминджи ер бош тургъаныдан, анда отурдым. Шу арада: «Аркъадаш! Бу ерининъ саибн вар!» деген эеджанлы сес мени еримден къозгъалмагъа меджбур этти. Мен сес кельген тарафкъа чевирильдим. Янашамда отургъан йигирми бир — йигирми эки яшларында дюльбер къыз озюпинъ при гъамлы козьлеринен мангъа бакъмакъта.

— Багъышланъыз,— деп озь ериме барып отурдым.

Шу ан санада Иракъ ве Тюркие киноартистлери пейда олдылар. Олар озьлерини залда отургъанларнен тапыш эткен сонъ, фильм башланды. Мен бу эки мемлекетининъ фильмлерини буюк меракънен сейир эттим. Фильм биткенинен, залда отургъан юзлернен сейирджилер ерлеринден турып, эльчирптылар. Янымдаки йигирминджи ер аля даа бош тура. Анавы къыз исе тереи ойларгъа далып, козьлерини санадаки беяз экрангъа тикип къалгъан эди. Онынъ чересини къасевет пердеси къаплап алгъан. Мен, севимлиси келип оламады гъалиба, деп ойландым.

Эртеси куню де, ондан сонъки кунълерде де бу ал текрарланды. Менде къызгъа олгъан меракъ эп артты. Алтынджи куню аселет къыздан эвель келип, йигирминджи ерге отурдым ве сабырсызлыкънен къызны бекледим.

Фильм башламасына бир къач дакъикъа къалгъанда: «Аркъадаш! Бу ерининъ саибн вар!» деген сес мени абдыратты. Сертейдим. Бу ер мына энди бир къач кунъден берли бош тура. Қыз исе анда кимсени отуртмай. Тюневин де, бу ерден эсли бир адамны турсатты. Мен онгъа бир сёз сёйлемейип, кенди ериме авуштым. Единджи куню акъшам иштен бираз эртедже бошадым. Догъру Санаат сарайына ёл алдым. Невбеттеки сеансынъ башламасына ярым сааттен чокъ вакъыт бар. Вакъытны тездже кечирмек макъсадынен экинджи къаттаки буфеттен бир стакан салкъын коктейль алып,

кошде чечеклер япындаки бош стол башына барып отурдым ве ири джам артындаки къалабалыкны сейир эте башладым.

«Бу ер бошмы?» деген суаль мени бипраз элеследирди, чюнки бу сес манъа энди таныш эди. Мен сес эшитилген тарафкъа бакътым. Къаршымда, элинде мороженос тутып тургъан анавы он докъузынджы ерининъ саби тура. Мен онъа не айтаджагъымны билмедим. Сонъ, бу къыздан «интикъам» алмакъ фикиринен: «Бу ернинъ саби бар!» деп, оны отуртмайджакъ олдым. Амма, не чюндир бильмем, башымны сильтеп, бу ер боштыр, дегенимни дуймай къалдым. О исе, манъа дикъкъатнен бакъты. Къыз скемлеге ерлешкен сонъ, къаве къашыкъле ашыкъмадан мороженос ашап башлады. Мен исе дикъкъатымны кене ири джам артына догърулттым. Невбеттеки ссанс битсе керек, залдан адамлар чыкъа башладылар. Бу арада:

— Сизни башта танымадым,— деп, банаки къыз сёз къатты.

Мен джиддий тавурнен:

— Энди таныгъандырсынъыз,— дедим, онъа козь къыйгыгъындан бакъып.

— Сизни о ерден къалдыргъаныма ынджындынъыз, гъалиба,— деди о бипраз сукюнеттен сонъ.— Эгер ынджындынъыз исе, мени багъышланъыз. Чюнки...

О бирден токъталып къалды. Мен серт сесле:

— Дюльбер къызларнынъ эписи сизинъ киби...— деп, онъа бакътым, фикиримни сонъунадже беян этмеге тилим бармады.

Себеби, къызнынъ сия ренкли дюльбер козьлери торланып башлагъан эди...

Арамыздаки сукюнетин чапънынъ сеси больди. Мен онынъ козьлерине бакъмагъа батылмагъанымдан, янымыздаки чечеклерге козь ташлап:

— Айдынъыз, къалкъайыкъ, фильм башламасына аз вакъыт къалды,— деп аякъта котерилдим.

Биз кенди ерлеримизге отурдыкъ. Арадаки йнгирминджи ер кене бош къалды.

О куню акъшам биз, фильм биткен сонъ Сафиназнен экиминъ, къызнынъ ады ойле эди, Санаат сарайындан чыкып, шеэрининъ дюльбер манзаралы сокъагъы бою субетлешип кеттик. О баарь акъшамы Сафиназ манъа озюпинъ аяты хусуста икье этти.

— Опуджы сыныфны битирген сонъ, кендим окъугъан мектебимде къалып пионер стекчиси вазифесинде чалышып башладым. Анда, кендиминъ ильки ве сонъки севгимни расткетирдим...

Бир кунъ мен пионерлер одасында, мектеп талеберинен япыладжакъ ишлер акъкында план тизип отургъанда, къапы къакътылды. Бу ким экен, деп ойладым. Къапы ачылып, босагъада юксек бойлу, кулер юзлю бир яш пейда олды. Онынъ къувурчыкъ, зифт киби сия сачларына, къалын къашлары тюбюнден ойчан бакъкъан козьлерине, кенъ омузларына назар ташлаяракъ, мен эеджан «голюне» далгъанымны биле дуймай къалдым. Назарларымыз чатышты.

— Мерабанъыз,— деп, о босагъадан ичериге атылды.

— Кечинъыз, отурынъыз,— дедим.

О, къапыгъа якъын скемлеге отурды, оданы козьден кечире башлады. Мен кенди ишимни девам этмеге урундым, лякин демп не япаякъанымны унуткъанымдан, шашмалап къалгъан эдим. Шу вакъыт онынъ:

— Сиз озь зенаатынъызны пск севсенъыз керек, эр шейинъыз еринде,— деген давушы эшитилди.— Келинъыз, таныш олайыкъ. Меним адым Алим.

Биз таныш олдыкъ. Алим мен чалышкъан мектепке амелият кечмеге кельген. Зенааты инглиз тили оджасы. Оджалар одасында кимсе олмагъанындан, тесадюфен мында — пионерлер одасына кирген. Биз те нефюскедже субетлешип отурдыкъ. Алим мектебимизинъ аятынен меракъланды.

Бу корюшювден сонъ бири-биримизге урьметимиз кунъ сайын артты. Озь арамыз алышып къалдыкъ. О, мен яшагъан маалде бир тувгъанынынъ эвинде ятып тура. Мен эр кунъ саба ишке ашыкъам, чюнки Алим мени автобуслар токътагъан ерде беклей. Шай этип, биз ишке берабер къатнай башладыкъ. Раатлыкъ кунъ-лери де берабер кезинтиге чыкъа эдик. Ниает, бири-биримизге олгъан сайгъы ве урьметимиз кет-кете назик дуйгъугъа, севгиге чевириле башлады.

Учъ бучукъ ай козь юмып ачкъан киби тез кечип кетти. Алимнинъ амелияты битти. Айырылышув дакъы-къасы кельди. Поезд яваш-яваш еринден тепренди.

Алимнинъ козьлери яшланды. Апансыздан мени къучакълап, кокюсине басты, козьлеримден, янакъларымдан опыти. Мен онъа ич бир тюрю къаршылыкъ костермедим. Аксине титреген эллеримнен бойнуна сарылдым. Онынъ кеткенини истемегенимден шай эттимми? Екъса къальбим недендир раатсызлангъанынданмы? Эр алда манъа о вакъыт не олгъаныны кендим де анъламадым... Ниает о, кететкъан вагонларнынъ бирине секириб чыкты да, элини саллап:

— Сафиназ! Мен мытлакъа къайтып келирим!— деп кычырды.

Поезд энди чокътан козьден гъайып олса да, мен аля даа элими саллап Алимнен сагълыкълашмакъта эдим...

Сагълыкълашувдан сонъ чокъ кунълер келип кетти-лер. Алимден мектюп артындан мектюп кельди. Мен оларны буюк севги ве къуванчле окъуй, эр бирине къаршылыкъ язам. Онынъ мектюблери севгинен башлай, севгинен бите эди. Кунълернинъ биринде мекте-бимизнинъ директоры Римма Александровна шеэрге, маариф болюгине ишнен барып кельмемни риджа этти. Мен бунъа пек къуwandым, чюнки Алимнинъ янына кетем. Эртеси куню саба секиз бучукъта шеэрге кельдим. Догъру Алим яшагъан ятакъханеге кеттим. Лякин оны анда тапамадым. Алим мен бармаздан он дакъы-

къа эвельси чыкып кеткен. Институткъа кеткенми ёкъса деп, онынъ аркъадашларындан сорадым. Олар дерс олмагъаныны ве девлет имтианларына азырлангъанларыны сёйледилер. Нечюндир ятакъханедекилерге озюмни танытмагъа истемедим ве ялынъыз: «Мен Алимнинъ сою олам, бираздан къайтып келирим», дедим. Бир сааттен сонъ кене ятакъханеге бардым. Лякин Алим даа кельмеген. Не япмалы?! Манъа эр дакъыкъа бир кунъ олып корюнмекте. Бойле ойларнен Санаат сарайына келип чыктым. Андаки языларгъа коре, «Почта романы» адлы фильм нумайыш этиледжек. Саатке бакъсам секиз дакъыкъадан кино башлайджакъ. Озюмдже, фильм саат бирлерде битмек керек, о вакъыткъадже белки Алим де ятакъханеге къайтып келир, деген умютнен киногъа кирдим. Кинотеатрнинъ экинджи къатына котерильдим... Кечкем ойле япмагъайдым! Дени сиз коктейль ичип отургъан чечеклер янындаки стол башында, манъа сыртыны чевирген тарзда, Алим отура. Янашасында исе, дюльбер бир къыз Алимге меракънен недир, икяе эте. Мороженое ашап, экиси де къуванч иле кульмекнен бирликте, бири-бирлерине ойле назлы бакъа эдилер ки, санки бир къач сене айырылыкъта олып, даа шимдичик корюштилелер. Қъыз озюни дюньяда энъ бахтлы инсан сайгъаныны, онынъ чересинден анъламакъ кыйын дегилъ. Мен буны корип буз-бузладым. Юрегим: «Мен де бир вакъытлары сенинъ киби «бахтлы» эдим», деп инълемекте эди...

«Қъызым, хастасынъызмы?» деген суальден сескенип, кендиме кельдим. Этрафкъа бакътым. Мен раатлыкъ багъчасы ичинде скемледе отурам. Қъаршымда исе, сакталы чаларгъан бир къарт манъа тааджипле бакъмакъта. Санаат сарайындан не вакъыт ве насыл

чыкып мында кельгеним акъылымда ёкъ. Мен, ала даа манъа бакъып тургъан къарткъа:

— Ёкъ, эмдже, бир ерим агъырмай, бираз болдургъаным!— деп, саатыма бакътым ве шу ан вокзалгъа ашыкътым.

Поезд еринден кочти. Мен ятакъларнынъ экинжи къатына чыкып узандым. Яткъанымнен козюм огюнде кене Алимнен анавы кыыз джанланды.

Окюр-окюр агъладым. Алимнинъ артындан атешлерге кирмеге де азыр эдим. О исе...

Мен о вакъытлары насыл чекишкенимни сизге сёзнен аңлатып оламайджам. Алим исе ардыны кесмей мектюп яза. Энди о мектюплер окъулмай ве къаршылыкъсыз къала эдилер.

Кунылернинъ биринде, эдебият оджасынынъ ишке кельмегени себебинден, онынъ ерине бешинджи сыныфкъа дерс кечмеге кирдим. Дерс кечейткъанда къапы къакъылды. Барып ачтым. Бакъсам, къаршымда Алим тура. Онынъ чырайында тюрс къалмагъан.

Мен сыныф къапысыны къапатып, аяткъа чыкътым. Алим къалтыравукъ бир сесле:

— Сафиназ!— деп, токъталып къалды, онынъ козълеринде яшлар пейда олды.

«Тюшюне-тюшюне бундан башкъа айнеджилик тапмагъандыр», деп ойландым.

— Сафиназ энди ёкъ! О ольди!— деп, сыныфкъа кирдим ве къапыны тарс этип къапаттым.

Талелелер тааджипнен манъа тикилип бакътылар. Мен о куню Алимни сонъки кере корейткъаным акъылыма биле кельмедди. Сыныфта бираз отургъан сонъ, япкъаныма пешман этип талелелерге вазифе бердим де, Алим даа беклейдир беллеп, сыныфтан чыкътым. Лякин о не къапы янында, не аятта, не де мектеп азыбарында — бир ерде ёкъ. Оны, автобус токътав ерине кеткендир деп, анда чаптым, лякин анда да корюнемди. «Алим!» деп, бар сеснен кычырмакъ истедим. Амма,

бу фикиримден вазгечип кене мектепке къайтмагъа меджбур олдым. Мен бир тамам рухтап тюштим. Пионерлер одасына келип аджджы-аджджы агъладым...

Бу вакъиадан сонъ арадан эки афта кечер-кечмез пионерлер одасына къарарнен элли яшында адамнен бир кыыз кирип кельди. Мен къаршымдаки адамны танымасам да, кызыны бир кереден таныдым. Бундан дёрт бучукъ ай эвельси Санаат сарайында Алимнен берабер отургъан кыыз эди. Лякин шимди бу кыыз Алимнинъ къаршысында кулюмсиреп тургъан о бахтылы кыызгъа бенъземегенинден, акъылыма ёкъса Алимге бир шей олдымы деген фикир кельди. Къыз титреген давушнен селямлашты, кондини Алимнинъ къардашы Шевкъие, янындаки адам оларнынъ бабасы — Асан агъа олгъаныны сёйледди.

— Кызым, азырлан, вакъытымыз лек сыкълет, кетейик! Алим хаста...— деди Асан агъа.

Бу дешетли сёзлерден отюм патлагъан киби олды. Одадан ёлгъа насыл чыкъкъанымны хатырлап олайым. Думен башында отургъан Асан агъа снгиль машинаны чабик суръатнен айдады. Эвге тез-тез бармагъа ашыкъа эди. Бир талай вакъыт кечкен сонъ, Шевкъие манъа насылдыр бир конверт узатты. Қалтырагъан эллеримнен конвертни алдым. Андаки язылары корип, мектюп Алимден олгъаныны аңладым.

«Мераба, Сафиназ!— деп башлагъан эди о.— Бильмейим, бу мектюп сеннинъ назик эллеринге тиерми? Сеннинъ денъиз киби терен ве дюльбер козълеринъ меним юрек сырларымны аңлаткъан сатырларымны корерлерми?! Бильмейим, фикирлеримни, тюшюнджелеримни ве арзуларымны сеннинъ юрегинге синъдирип, эеджанландырып, олурыммы экен?» Мен мектюпни сонъунадже окъуп оламадым, чюнки эллерим манъа бойсунмадылар, козълериме туман чёкти...

Ниает, машина бир эвнинъ янына келип токътады. Азбарда шамата къопты. Мен кечиккенимни аңладым.

Эм, актыкътан, апансыздан туткъан юрек хасталыгы Алимни бу дюньядан алып кеткен. Мен онынъ джеседи янына баргъанда, мапъа санки о шимди еринден атылып тураджакъ киби кельди... Юрегим алевлинип янамакта. Сонъ о яныкъ алеви, юрегимни насылдыр кыызгын бир челикке чевиргендай олды. Козьлерим исе, юрек яныгынынъ араретинден къурып къалса керек, бир тамчы козь яшкъа мухтадж оларакъ, къаршында яткъан Алимден имдат сорамакта эдилер...

Сафиназ эшитилди-эшитилмез сесле агъламакта башлады. Инсан бойле вакъытта тойып-тойып агъласа, бираз снгиллеше, дейлер. Шунынъ ичюн шимди Сафиназ кенди алына ктойдым. О бираздан озюне келип, икяесни шойле битирди:

— Бу вакъиадан сонъ арадан беш йыл кечти. Лякин мен бугунъгедже Алимнинъ хатиресинен яшап кельмектем. Башкъалары ичюн Алимим ольген олса да, меним ичюн о аля даа яшай. Эм эр вакъыт яшайджакъ. Мен не ерге бармайым, не ерде олмайым — Алимим даима меннен ола. Театрге олсун, киногъа олсун Алимге де янымдан бир билет алам...

Сафиназ озюнинъ къара ренкли сумкачыгыны ачты да, андан эки абонемент дефтерчиги чыкъарып манъа узатты. Абонементлерде он докъуз ве йигирминджи ерлер косътерильген. Оларнынъ биринде, козюме ресим илишти. Бу Алимнинъ ресими эди.

— Сизни о ерден турсаткъанымынъ себебини энди анълагъандырсынъыз,— деди Сафиназ.

Энди кечъ мааль олгъанындан, Сафиназгъа оны озгъармакъ истегенимни сейледим. Лякин о буны ред этерек:

— Сагъ олунъыз, Заур,— деди незакетнен.— Мен якъын ерде яшайым.

Бу арада автобус келип токътагъанындан, мен онъа артыкъ ич бир шей айтып оламадым. Сафиназ адже-ле суретте сагълыкълашты да, энди ёнемекте олгъан

автобускъа чапып минди. Мен, автобус козьден гъайып олгъандже, онынъ артындан бакъып къалдым...

Сафиназнынъ бутюн сейлегенлери козьлерим огюнде бирер-бирер джапланып барды. Мен о куню сагълыкълашкъан сонъ, бу кызыны кыдырмагъан ерим къалмагъан эди. Лякин оны бир ерде расткетирип олакъ керселер мингендирим!.. Айны шу автобуснынъ токътагъан еринде ким билсин, не къадар вакъыт бекчиликте тургъандырым!.. Онынъ ред эткенине бакъмадан, артындан кетип, эвинедже озгъармагъаныма пешман этип, не къадар окюнгендирим. Сафиназнынъ булардан хабери ёкъ, эм де бир вакъыт хабери олмай-дже — Чарх коюнде расткелиштик!

Къоджаман денъизини далгълары арды-сыра ялыгъа урулмакталар. Гуя, олар озьлеринден из къалдырмакталар. Чюнки къум устюнде узун сым-джымынъ апъдырып къар киби безъ копок асыл олмакта эди.

— Денъиз! Сен бугунъ кене бир вакъианынъ шааты олдынъ!..— деп кычыргъанымынъ кендим де дуймадым.

— Заур, сизге не олды я?

Сафиназнынъ незакет толу сеси менни хаял денъизиндеп саялыгъа ялдап чыкъмагъа меджбур этти.

— Билесинъизми, сизинъ сейлегенлериниъиз манъа, о кечмишни хатырлатты,— дедим онъа.— Тасавурымда кене шу Санаат сарайы, берабер кеткен шу сокъакъ, автобус...

Мен шимди Сафиназгъа, оны Меджнун киби кыдыргъанымынъ айтып йибереджегиме аз къалды. Озъ вакъытында тилимни тыйдым. Лякин о, фикримни окъугъан киби:

— Эп къабаат кендинъизде!— деди шакъанен.—

«Сагъ олунгыз, мен якъын ерде яшайым», демек бу ред этмек дегиль эди де!..

Азачыкъ сукюнеттен сонъ, Сафиназ эн шакъа этсе керек:

— Айды, Заур, бунъа о къадар яныкъламангыз! Эйши сиз манъа сёйленгиз: «эсеримн» бегендингизми, ёкъмы?!— деди де, кулюмсиреп аля даа къумда кызычыкпен ойнайткъан Алимге бакъты.

Онынъ шакъасы ве тебессюми суный олып чыкты. Буны чересинден, сесинден ве гъамлы козьлеринден сечмек кыйын дегиль эди.

— Сиз, Сафиназ, афуз экенсингиз, дедим.— Ушечмеден бу къадар шейни эзберлегенсингиз! Бундан гъайры театр санасында чалышмакъ истидатынгыз да ёкъ дегиль. Керчек, сизинъ зенаатынгыз не?

— Манъа бойле юксек кыймет кескенгиз ичюн сагъ олунгыз!— деди козьлерини козьлериме тикип.— Сизле корюшкен сенеси медицина институтунда окъуй эдим. Институтта огълумнынъ бабасы Азаматнен таныштыкъ. О менден учъ курс юкъары окъуй эди. Иште о вакъыт Азамат не япса япты, илле дамарларыма гирмее наиль олды. Такъдир экен, биз эвлендик. Эвленмеден эвель Азаматкъа эр шейни йннесинден йнплигнен де тариф эттим ве башкъасыны бир вакъыт севип оламайджакъымны сёйледим. О бунъа да разы эди. Шимди акъайымнен татлы-мабет яшамакътамыз. Экимиз де эким. Бунынъ устюне Алимим осьмекте.

Сафиназ айланып, кене огълуна бакъты. Алим кызычыкъкъа недир сёйледиде де, анасынынъ янына кельди. Сув истеди. Сув ичкен сонъ манъа мураджаат этип:

— Эмдже, айдынгыз берабер ойнайых!— деди.

— Яхшы, Алим, сиз ойнай берингиз, бираздан мен де барырым.

— Мен Алим Азамат огълуйым!— деди о джан агърысынен.

Шу арада, дерсинъ онынъ лафыны тасдыкълаяракъ:

— Алим Азимут оги!— деп чагъырды янгъгыз къалгъан демикни кызычыкъ.

Мен джиддий тавурнен балагъа дедим:

— Мени афу эт, Алим!

Бала дикъкъат иле меним череме бакъты, сонъ бир шей демеден кызычыкнынъ янына кетти. Сафиназнен берабер, баланынъ кылыкъларына баягъы кульдик. Биз шу куню ялыда Сафиназ иле эппейи субетлештик...

— Айды, Заур, биз барайыкъ. Бабамлар энди къайткъандырлар.

Сафиназ эшьяларыны буюк чантагъа ерлештирди де, огълунунъ янына барды. Алимнен кызычыкъкъа кене бир балачыкъ къошулып, олар энди учеви ойнай эдилер. Сафиназ Алимнинъ элинден тутуп, онынъле денгизге тюшти. Далгъалар къучагъында азачыкъ ювунгъан сонъ, чыкып кийиндилер. Мен исе яткъан еримде тютюн думалатып, ана ве баланы меракънен сейир этмекте.

Алим манъа хытап этти:

— Эмдже, сиз де гийинингиз!..

* * *

Сабадан Заде къартананы, Мухаммед агъаны, Сафиназны ве Алимни озгъармакъ ичюн автобус токътагъан ерге — ялы боюна чыктым. Ёлджулар автобускъа минмектелер. Алим анасы янында туруп денгизни сейир этмекте.

— Алим... мына буны денгизге ат,— деп онъа капик узаттым.

Бала элимдеки капикке, сонъ анасына бакъты. Анасы изин бергеннен о, къуванчле элимден капикни алды. Оны къоджаман далгъаларгъа фырлатып, индже пазик сесле кычырды:

— Де-енги-из! Салыхнен ха-ал!..

Автобус Айфока дагъынынъ сыртына кечип, козьден гъайып олгъандже, мен онынъ артындан бакъып тур-

дым. Сонъ озъ тюнюнджелеримиси къалдым. Олар пшхансиниъ аятыиси, донатмалариси багълы эдилер. Сонъки кунълерде бутюн фикирлерим анда эди. Тез къайтмагъа, пшхансиниъ шаматалы цехлерини тез коръмеге ашыкътым.

...Инсан озюниъ къыскъа омюри ичинде нидже-нидже вакъналарны корип кечире, нидже адиселерниъ шааты ола. Вакъыт кечтикче о, алемден оте — козь юма, вакъналар унутыла. Базы вакъналаргъа къагъытта язылып къалдырылгъан сатырлар шаатлыкъ берелер. Я, къагъыткъа сыгъмагъан, я да язылса биле гъайып олгъан, яхуд язылмагъан вакъналарныиъ шаатларыны не ерден къыдырмалы?!

Юз йыллар девамында яшап кельген тереклер унутылгъан вакъналаргъа шаатлыкъ этип оламазлармы, аджеба? Тереклер джанлылар. Эгер оларда джан олмаса, къурып къалмаз эдилерми? Тереклер нефес алып яшайлар экен, демек олар тирилер. Ялынъыз тильден аджизлер... Лякин, вакъыт келир, алимлер буныиъ да тюбюнден чыкъарлар ве буюк яшында олгъан къарт тереклер тильге келир. Олар озьлерипниъ корип кечиргенлерини икяе этер, несиллерге акъыкъатны сёйлерлер!

Тильсиз шаат оламы аджеба? Олса, шаатлыкъны насыл япа?

Догърусы, тильсиз шаат ола. Озю де, эр адымда расткеле. Этраф тильсиз шаатнен толу. Лякин онъа эмиет берильмей ве онъа чешит мунасебетлер косътериле, чюнки ойле япмагъа алышылгъан. Тильсиз шаат исе, бунъа юректен ынджына, сессиз инълей, агълай. Оныиъ окюнчи янындаки аркъадашларына да тесир эте. Аркъадашлары тюшкюнлешип башларыны ашагъы эгелер. Вакъыт кече, олар кене эвельки алларына кельген киби корюнелер. Албуки олар бир вакъыт эвельки алларына къайтып оламайлар. Дертлерини, корип кечиргенлерини сёйлеп, азачыкъ та олса, бошанып оламайлар. Себеби, олар тильден марумлар...

ИСМАИЛЬ КЕРИМОВ

Исмаиль Керимов 1971 сенеси Самарканд областынын Булунгур районында орта мектепни битирип, Низамий адына Ташкент Девлет педагогика институтынын кырымтатар тили ве эдебияты болюгине окъумагъа кирди. 1975 сенеси озъ тешеббюспеннн эки айлыкъ экспедиция тешкиль этип учъ бинъге якъын халкъ агъыз яратыджылыгъы нумюнелериннн топлады.

«Меракълъ мектеп» адына биринджи пкяеси 1975 сенеси «Ленин байрагъы» газетасында басылды. 1978 сенеси институтны имтиязлы битирди. Шимди аспирантурада окъув иле берабер кырымтатар эдебияты кафедрасында чалышмакъта.

ЧАТЫШУВ

Экинди маали... Уфукътан ярым даре шекилинде корюнген кунеш ер юзюне кырыммызы зияларыны сачмакъта. Тереклерде ачкъан чечеклер аваны хош къокъу иле толдургъанлар. Чёллерде ве кыырларда баарь... летаетли баарь укюмран. Бугунь монтаждылар идаресинде мааш берильген кунь. Эр кес эрте-ярыкъ айлыгъыны алды. Идаренинъ кассири яш йигит Мустафанынъ къарысы Незиренинъ исе, бугунь догъгъан куню. Шу себептен Мустафа ишини тез-тез битирип, къарысы шеревине зияфет софрасы донатувда ярдым этмек ниегинде. Иш куню мына-мына битти деп тургъанда, сахаради экинджи бригада аля мааш алмагъаны белли олды. Мустафа велосипедке минип, койден эппейи узакъкъа, бригада дурагъына кетмеге меджбур олды. Инаетсиз чёлде бир талай юрьген сонъ терледи, устюндеки чекменини чыкъарып, портфелине кюйды. Портфель бирден къалынлашып кетти. Мустафа оны велосипединнъ озек демирине асты. Эм кете, эм тюркю айта. Педаллерни айландыргъанда, портфель тизлерине токъуна... кедер эте. Лякин Мустафа ичюн бунунъ кучълюги бармы? Этрафтаки табнатнынъ гузеллиги ве аванынъ темизлиги онынъ яш беденини охшай. Йымшакъ, сиямыйкъларыны джыллы слъ кыбырдата. О яш киши... сагъламлыгъы адамны сукъландыра.

Сол якъта, авлакъта автоген аппараты корюнди. Этрафында адамлар доланмакъталар. Бир къач дакъкъадан сонъ Мустафа велосипедден тюшип, эки ишчиннн корюшти. Олар серт, лякин мемнион черелериннен онъа къолларыны узаттылар.

Ишчилериннъ бири — Васильев... сары сакъаллы киши. Учъ йыл эвельси къарысындан айырылгъан. Бекяр яшамакъта. Ракъыны сыкъча иче, мектепте окъугъан эки кызына алимент бере. Дигер киши — Зауров, эр акъшам совхоз клубы огюнде... Сачлары узун, кирли.

Бу эки адам Шельменконын бригадасында ишлейлер.
— Башкы ишчилер кайда — деп сорады Мустафа
олардан.

— Бригадамыз котере хызметте. Вакыт бош кеч-
месин деп, кюмшу объектке кеттилер. Биз бу ерде иш-
леймиз, — деп джевап берди Васильев. Озю кассиринин
кылын портфелине шубели-шубели бакты.

— Бригадир кайда?

— Ек, о джампамук кетирювнен мешгуль. Ке-
тирсе, трубаларны сараджакмыз.

— Мен сизге мааш кетирдим. — Мустафа велосипе-
дини трубага даяндырып, портфелинин кайышыны
чезе башлады. Васильев джылп этип портфельге бак-
ты. Назары Зауровнын козылеринен токуштылар
Мустафанын багырыны ичтен насылдыр кыра ала
яктып, ийберди.

Васильев электрик теллеринин мактарысы арасын-
да тайып, автоген артына тюшти. Мустафа джедвелини
портфель устуне кыйып, Зауровга кылемини узатты

Замет олмаса, иште, бу ерге имзаланъыз! — деди
о, ишиге яры шакталы даушнен.

Зауров Мустафанын янына кельди. Онын кы-
лемге узаткан кылу асабиеттен кылытрамакта эди
Мустафа буны сизди, тааджиленип бакты. Онга бир
шейлер айтмак истеди, шу арада энъесине агыр бир
шей тюшти. Козылер керильди, вуджуды кыйышты,
кыатланды, ешил отлар устуне йыкылды...

Васильев онын кыолундаки портфелини чекип ал-
ды.

— ...Кыана... ярдым эт! — деп багырды о кыоша-
гына.

Зауров чылдырган киби, бир шей анъламай бир та-
лай бактып турды. Васильев ачувланды, Мустафаны
бир озю тутып газ трубасы бетке сюйреклеп алып кет-
ти. Бири-бирине даа бириктирилмеген труба уджлары-
лы эки яккы чекти. Экевлешип джеседни труба ичине

тыктылар. Сонь труба уджларыны ерли-ерине кети-
рип, автоген аппаратынен кыурадылар. Джесет кыран-
лык демир труба ичинде кыалды. Газ ёлу Бухара бет-
тен тартылып кельмекте эди...

Гедженин дер вакытында «джесет» кыбырдан-
ды. Акырын-акырын башына эси кельди. Эвеля, не
ерде экенини билип оламады. Билген сонь, дешетлер
ичинде кыалды... кыоркыдан, озь сесине бенъземеген
кийик сеснен кычырды; аякларынен трубанын де-
мир дуварларыны тепмеледи, амма ич. бир тюрюл сес
эшитилмедди. Трубаны кене тасырдатты. Бир талай
сюйрекленди: оггемп, арткамы, не исе, бир де бир
яккы джылышты. Тизлерине демир парчасы илишти.
Элине алып, сыйпалап бакты. Йири винт... оныннен
текрап трубаны кучлю кыакты: чым-чырт...

Демек, о бу зиндан ерге тыкылды... Мустафа, труба
ичиндеки агыр аваны, елкесине урулган демирнин
агырыларыны сезмейип, вира трубаны тасырдатты. Оны
бу труба ичинде кендине кыынлашыджы олюм дешети
кыоркытмакта эди. О терледди, пишти, бу джеэннем
ичинден чыкмакта чаре кыдырды. Аягынен текрап
трубанын тикишини тепип бакты... тек сагыр сес
чыкты ве аягы зияде агырды. Сонь кыолларынен
тикишини бир тарафындан тутып, аякларыны дигер
якына даяндырып, сыртынен тикишке тирельди. Кене
бир шей чыкмады... Мустафа такыаттан кесилип, су-
вукь труба ичинде отурды. Нефес алмасы кучь эди.
Аракеттен агызы кыуруды. Сув ичмек истеди. Сув
ёк...

Козю огюне кыадыны Незире ве эки яшындаки огъ-
лу Эскендер кельди. «Олар не алдалар, аджеба? Менни
аккыымда не тюшюнедирлер. Бугунь эвге кыайтма-
ганымны анама айткан олсалар? Эвге тездже кыай-
тып бармак ичюн о кыадар ашыкты... Ах! Бу магъа-
радан, бу демир кыабирден сагь-селямет чыксам... Ля-
кин бу мумкюн дегиль».

Мустафа тюшкюнликке огърады... амма ичинде тосат-тосат умят кыгъылчымлары догъды йылтырадылар. Йылтырагъан сайын бу зиндандан чыкъув чарелери хусусында тюшюнди. О, бу газ ёлу озюнинъ яшагъан коюнден узакъта экенини биле. Олюмден кьургулукъ имкяны ола биледжегини тасавур этип оламай, чюнки трубанынъ тикишлери дикъкъатнен тешкерилип бир де бир ерде труба бикиштирилмей къалгъан деп тюшюмге аджет ёкъ. Бундан чыкъмакъ ичюн умятке азачыкъ бенъзер тек бир шей бар — труба биткендже юрьмек. Тенинден сувукъ тер тамчылары бюркип чыктылар: «Къайсы тарафкъа?» Трубанынъ башы яху донъу къайда экенини билъмекнинъ чареси ёкъ. Сёз келеми, уджу къайда экенини билъди, онъа барып ётмек ичюн кучю етеджекми. Башында бу фикирлер уймелешмекте экен, озю къайсы тарафкъа кетеджегини билъмей ятты. Мустафа пек сувсагъан эди. «Бойле-олип къалмакъ мумкюн», деп тюшюнди. О къолларыны догъуртты, тизлери узериине котерилип, беллини къамбурайтып, аякъ уджларында трубаны бойлап огге ёнеди. Бойле усулнен аз-чокъ кетмек мумкюн. Эппейи вакъят юрьген сонъ, раатланайым деп, сырты устюне ятты. «Мен тез юрем, кучюм чокъ сарф олуна. Трубанынъ бир де бир еринде тышкъа чыкъмакънынъ чареси олса биле, о ерге барып-еткендже чыдап оладжагъыммы?», деп тюшюнди о. Къафа тасынынъ аркъа якъы кучлюю сызлап алды. Къолунен тутып бакъты. Агъыргъан ерининъ этрафында сачлары сылакъ эди. Къан... автоген ишчиси демирнен кучлюю ургъан. Мустафа элиндеки къанни штанына сюртти...

Ордуда олгъанда, Мустафа юзю-къою джылышувгъа баягъы алышкъан эди, кене кьурсагъы устюне чевирилип огге сюйрельди. Лякин юрьмеси кучъ эди. Табанларынынъ яныгъы, елкесиининъ агърысы, трубагъа шыкълангъан тизлери ве тирсеклерининъ сызлавына

даянмагъа тырышты. Лякин сувсузлыкътан... Огге тез-тез юрер-екен, апансыздан ава бозулып кеткенини сезди. Огге не къадар тез джылышса, ава о къадар тез бозуймакъта эди. «Ольген копек, я да мышыкъ лешин олмалы», деп тюшюнди Мустафа. Бу ердеи тез-тез кечип кетмеге ыдырынды. Лякин нефес алувы кыйынлашты. О, чыдап оламай, бурнуны къапатып, дигер къолунунъ ярдымынен огге сюйрельгенде, апансыздан титис шейге сюрюнди. «Бу... пасылдыр леш...» Бир чаресини тапып, онъа токъунмай кечип кетмек ичюн, элини узатты. Къолу юнлю бир шейге илишти... Мустафа, юзюне къамчы тийген киби, башыны бирден керикъакъты... къакъкъан вакъытта, боюн дамарларынынъ агъырысыдан сескенди... Не исе лештен кечип, бир парча огюне сюрюльди. Бир къач сание ял алмакъ ичюн юзюкъоюм яткъанда, акъылына бирден кельген фикир тенини бузлатты... «Айълашыла, бу якъ Бухара тарафтан кельген ёл. Манъа керикъайтмакъ керек...» Мустафа кучюни нафиле сарф эткенине окюнди, айны заманда, кетеджек ёлу не тарафта экенини биллип, азачыкъ севинген киби олды. Текаран раатланайым деп, башыны сол къолу устюне кыйып, демир узериине тешелип ятты. Юмукъ козылери огюнде текрар къорантасы сонъра газ кьуруджылыгъы идареси джанланды. Язда Незире иле Къара дегиъиз ялысында сеятта юрьгенлери эсине кельди. Мустафанынъ такъаты къалмады, лякин виждан эп песьян этмекте, юрек оны эп илери итемекте. Мустафа керикъ сюйрельди. Онынъ сыдырылгъан тирсеклери, тизлери чыдаймаз дореджеде агъырмакъта эди. Бу вазиятте Мустафа кене сасыгъан шейге якъыялады. Онынъ пек фена къокъусы Мустафанынъ юрегини быландырды... Башыны аркъагъа чевирди; бир къолунен агърызыны, буруныны орттю, дигер къолунен огюндеки бошлукъны къармалады, бир шейге тиймедди. Башыны котерип, огге бакъты... буюкъ эмгикъликеи илери ёнеди. Мустафа ярыкъны коръмек, темиз

баарь авасынен нефес алмакъ, рефикъасы, огълу, ана. сы иле корюшмек истей эди.

...Мустафа эвдекилер ичюн раатсызланды. Андаки адамларнынъ юреклери онъа сѣнюк корюнди. Бутюн шейлер марумнеттен деялет...

Къадыны ве анасы экинджи гедже агъызларына бир кесек отъмек алмайып ве сѣнюк юзълеринен Мустафаны беклей эдилер. Незире энди чокъ сеферлер эвден чыкъып, ёлгъа козь этип тура... Онынъ къыяфети сюкют геджелерде кольге олып корюне эди. Эвеллери тынч геджелерде тыныкъ чыкъкъан давушлар, шимдисыкъ эшитиле ве къулакъларгъа санчылалар. Эки геджеден берли, башыны къоймагъа ер тапып оламагъан, эки къадын давушсыз отурып, бири-бирине сийрек-серпек козь тикип къала эдилер. Оларнынъ бириси: сачлары агъаргъан, козьлери юкъусызлыкътан къызаргъан къадын... бу Мустафанынъ анасы — Фикире къартий. О, юрегиндеки гъамлы дуйгъуларны епъмек истеп, козьлерини тѣпеге котерип, огълунынъ тапылмасы ичюн дудакъларыны сессиз сык-сыкъ, ачып-япып, яваштан дуа этмекте. Дигери — Мустафанынъ къарысы Незире, яш къадын. Юзюнде эбедий гузеллик язылгъан. Козьлери сѣнюк, гъамлы. Кедерли юрегини тынчландырмакъ ичюн эв джыйыштырып юре. Кимерде, Мустафанынъ диварда асылы урбасы козьлерине илише, къальбининъ къоркъунчлы дуйгъулар ортелер. Незире ич бир вакъыт Мустафасыз насыл яшамакъ мумкюнлиги акъкъында тюшюнмеген эди. Мустафа Незиренинъ варлыгына ойле кирип къалды ки, нефес алгъан авасы киби олды. Шимди онынъ ёкълугъы Незирени сонъ дередже знетлемекте. Ялынъыз эки яшындаки Эскендер раат юкълай, чюнки о, дюньянынъ алындан даа хабердар дегиль. Лякин о да кимерде козьлерини кенъ ачып этрафта бир шейлер арагъан киби, башчыгъыны о якъкъа, бу якъкъа чевирип бакъа. Къыдыргъаныны корьмеген сонъ, агълап башлай. Анасы шу дакыкъада

янына келип, онъа хош сѣзлер айта, юкълатмагъа тырыша...

Бойледже, геджелернинъ озьлери киби узун олып корюнген саатлери агъыр кечмекте эди.

Мустафа ичюн эеджанлангъан тек булар дегиль, бутюн къолум-къомишуларнынъ юреклери бу аджайип яш киши ичюн агъыра эди. Незире чалышкъан бала багъчасындаки хадимлер эв-эвден юрип, халкътан Мустафаны сораптырдылар. Мустафаны эки кунъ эвельси акъшам газ труба ёлу тарафкъа кететкъаныны корьгенлер. Меселе бугунъ милиция болюгине бильдирильди. Андан, Мустафа ишлеген идареге, адам барып сораптырды. Милиция хадими энди ишнинъ базы джеэтерини анълап башлады, лякин Мустафа сагъмы, сагъ дегильми ве не ерде, кимсе бильмей.

...Мустафа, такъаттан тюшкеп алында, тар демир зиндан ичинде ятмакъта эди. Бу, онынъ аят ичюн курешинде, раатланув вакъыты... Чокъ кечмеден, кене къурсагъы устюне чевирильди, яваштан огге сюйреле башлады. Онынъ сувсузлыкътан чатлагъан дудакъларындан къан ийимекте эди. Эллери, тирсеклери ве тизлерининъ териси сыдырылгъан. Олар ойле кучлю агъыр-макъталар ки, даянмакъ мумкюн дегиль. Чѣкюрли трубанынъ диварларына шыкълана берген урбасы йырыла-йыртыла, аман-аман тек чыпакъ тени къалды. Сюйрельген сайын трубанынъ демири устюнде Мустафанынъ къаны ве тени узюлип къалмакъта. Агъызына бир къапым отъмек ве бир ютум сув алмагъаны эки кунъ... Мустафа джеэннем азаплары ичинде, кимерде озь-озюни идаре этюв къабилиятини джойып, къолларындан акъкъан къанны дудакъларынен ялап, ачкозьлюкнен ютмакъта. Бедендже пек зайыфлады. Лякин бу аджизлик ичинде бир кере къулагъына тыныкъ давуш эшитильген киби олды. Мустафа элесленди... сусты... Динъленди. Давуш текрарланды. Бу — тышта... сербест дюньяда юрген адамнынъ давушы. Севинчинден акъы-

лыны чылдырта язды. Насылдыр севинч окюрюклерин, сеслерин ихтиарсыз агъызындан чыктылар. Вуджудындакы дамарлар бою, къан юрп кетти. Эеджанлы аркетде илери джылышты. Урбасы, тени сыдырылган, эси кетейим-кетейим деп яткъанда... тышта сес. Мустафа бутюн кучюни топлап, кычыраджакъ олды... Тышта, сербестликте булунган адамларга озюни бу титис демир мезарлыгы ичинде олганыны билдирмек истеди... Лякиң сеси къарык чыкты... богъазы ичинде кесилди. О, кене огъуне джылышты...

Базы вакъытта бу джеэннем азаплары сакинлеген киби келе, бойле вакъытта козьлерин юмула, юкъусы келе. Мустафа теслим олмай. Кучюни топлап, эп огге сройреклене. Юкъласа, бир даа уянайджакъыны биле. Илери... токътамай илери аркет этмек керек, чюнки илери юрсе, сербест... темиз авагъа чыкъаджакъ. Айт... Урь аят... не гузел шей...

Дешет ве аджиллик ичинде чекишкен агъыр дакъыкъларында сенюк козьлерине куль ренгли ярык илишти... кеткен сайын айдын ве ачык сезилди. Ава тазере, нефес алмасы енгиллеше башлады. Инает, Мустафа трубанын агъызындаки хафиф елын бутюн вуджудынен дуйды. О, тезден сербестликке чыкъаджакъ. Чеккен азабы, зиллети кергиллиги ятыша, чатлакъланган дудакълары джылмая, козьлеринде уют шавлелери йылтырай башлады. Тазере берген аваны топар-топар ютаракъ, кучюни топлап, огдеки ярык нокътагъа ыңтылмакъта эди. Мустафанын севинчтен, козьлеринде яшлар асыл олды, чатлакъ, къанлы дудакъларынын арасына кирип, тилини якъты. Дудакъларынын кошелеринде тебессюм йылтырады. Эки кунь эвельси оном алдында, эссиз зинданга тыкылган эсмери къырджыман киши, инает, яры-джанлы инсан къыяфетинде, ап-акъ сачлы киши олып, трубадан тышкы чыкты.

Ярыктан кесилген козьлеринен этрафтаки аят

манзарасына назар этти... Тазе авадан, ешил от, чеклеринин къокъусындан башы айланды... тентиреди, къыртыш узерине йыкылды...

Кунеш Мустафанын козьлерини, бетини охшады, озюни джылытты. Мустафа йымшакъ топрак узеринде кучюк тай киби, авнады-авнады... севинчиден ингиледи... Тыйып къалды...

Елдап кетейткъан койлю Мустафаны эссиз алында корип, милиция идаресине хабер этти. Мустафаны район хастаханесине кетирдилер. Бу хаберни эшиткен Незире ювурып кельди. Эким онга Мустафаны кормеге рухсет этмедди. «Эвеля тедавий олунсын... — деди о, — киши о бир дюньядан кельди...»

Незире азбарда кызылчык тереги астындаки скемлеге отурды. О, беклейджек. Мустафаны кормей кетмейджек. Ичерицен милиция идареси башлыгы чыкты.

— Қыяна... кеттик! — деди о, Незиреге «Газик»ни косьтерип, — къоджанъызны дерт куньден сонъ кормек мумкюн. Тюзельсин, ондан сонъ...

Озо машинага минди. Незиреге чокъ ялвардылар. Яш къадын еринден кыбырдамады. О, къоджасынын тюзельмесине озюнин якъында булунывынен ярдым этеджек...

1977 с.

ЯНГЫН

Ахтем акъай буны чокътан берли беклесе де, шу ишни кенди япмагъа къоркъа ве утана эди. Яшы алтмыштан ашкан сонъ, онга бойле бала оюнларынен огърашмакъ айып, эльбет...

О, эр купъ акъшам башында, йымшакъ курсючигини

алып, эв огюне чыктып отурмакыны, кельген-кечкенлер-ни сейир этмекни севе. Уфукътаки кунешиниң нурлары ойнагъаны, тереклерниң далларына ерлешкен къуш-чыкъларныиң отъкени, аналары даа эвлерине чагъырмагъан балачыкъларныиң чапышкъанлары — булар эписи яхшы, лякин къомшусы Мухтерем акъай буюк бир маджар пичен юклеп, Ахтем акъайныиң эви огюнден кечкен сонъ, тазе суварылып сипирильген ер кене чалы-чырпы, кубре ве башкъа шейлернен тола. Ахтем акъай чокъ керелер Мухтерем акъайгъа разы олмагъаныны билъдирип, дава этти. «Оян, ошором инсан, башкъа ёлнен юрьсенъ олмаймы?! — дер эди о. — Эр вакъыт сенииң артынъдан кубре сипирип юрьмек меним ишимми?!» Лякин алладан къоркъмагъан адам, Ахтем акъайдан къоркъармы? Аселет эшекни яваш-яваш айдап, къомшусыныиң эви янындан кечс. Хынзыр эшек исе, санки бир чувал богъдай ашагъан: бир дакъкъада биңь оба ясап ташлай...

Ахыр-сонъу Ахтем акъайныиң япаджакъ шейи озь озюнден олып чыкты: Мухтерем акъайныиң сокъакъ бою кетейткъан маджары тютөп янмагъа башлады. Янгъынгъа огърагъан Мухтерем акъай, эшекни къуртарып аладжакъ олды, лякин атештен къоркъкъан эшек озюни туттырмады. Кескин сесинен багъырып, бар къуветинен огге чапты. Шамата эшиткен адамлар сокъакъкъа чыктылар, къыямет къопардылар...

Йымшакъ курс юустюнде отургъан Ахтем акъай тыштан кедерли корюнсе де, ичинден шакъылдап куле: «Устюмизде алла бар, дуа эткенлерим нафиле дегиль экен», деп тюшюне эди. Янгъан маджар вира онъа тараф якъынлаша. Джемаат «къачкъан янгъынны» сёндюрмек ичюн ич бир чаре тапалмай. Шашмалагъан эшек исе, Ахтем акъайныиң эвине якъынлашкъан сонъ, бирден солгъа бурулды да, онынъ азбарына кирип кетти. Гъарип Ахтем акъай айт-уйт эткендже, онынъ бутюн яз топлагъан пичени де туташы. Алевнинъ узун

тили черенге сарылып, тувары яткъан аранны да яваш-яваш ялап башлады. Отю патлагъан Ахтем акъайныиң къарысы Абибе тата, къуюдан бир къопкъа сув алып, багъыргъан эшек устюне текти. Шу арада азбаргъа сокъакътаки халкъ сюрип кирди. Эллеринде къопкъалар, куреклер, чомучлар, атта мешребелер туткъан сойлары да бар эди. Олар да къуюгъа янаштылар... Он-он беш дакъкъадан Мухтерем акъайныиң эшеги атештен къуртулды, амма алев ичинде энди Ахтем акъайныиң тувары къалды... Янгъан черен, бирден авдарылып, аран огюне яйылгъан эди. Атеш аранныиң къапысына, сонъра дам тёпесине минди. Ахтем акъайныиң бичаре тувары кийик-кийик мунъреп, аран ичинде дёрт долана эди. Айванны аран ичине кирип, айдап чыкъармакъ къарарына кельдилер. Лякин ким киреджек?.. Сент-желлильнииң бала-чагъасы бар, Осман акъайныиң къарт анасы бар, Нуриддин эфендинниң яш къадыны бар...

Янгъан къапыгъа апансыздан Мухтерем акъай атылды. Топлангъанлар зий-чув котердилер. Амма эписи нафиле эди: алладан къоркъмагъан инсан, атештен къоркъармы?..

Мухтерем акъай акъикъатен де ич бир шейден къоркъмаз эди. О, арангъа кирер-кирмез, чызмасыныиң къонучидап къамасыны чыкъарып, туварныиң бойнундаки къайышыны кесте де, диваргъа даяныкъ тургъан сенекни алып, сапынен айванныиң белине тюшюрди...

Акъшам къаранлыгъында Ахтем акъайнен Мухтерем акъай энди янып биткен маджар ве аранныиң куль обасы янында отурып, юрек яныгъыны бастырмакъ ичюн бирер къадечик патлаттылар... Эки сааттен сонъ, олардан якъын дост шу орталыкъта ёкъ эди...

— Мен санъа янъы маджар алырым, — дей Ахтем акъай.

— Аранынъа янма достум, янъысыны ясармыз, — дей Мухтерем акъай.

Эбет, маджар яхуд аран янса, бир шей дегиль...
Достлукъ яумаса олган...

1980 с.

КИМ ҚЪАБААТЛЫ

1

Сентосман онунджи сыныфны битирмек узьре. Онынъ макъсады, сыныфдашлары киби, окъув юртуна кирмек. Амма анг окъув юртуна, оны аля даа озю де яхшы билъмей. Акъшамлары сонъки имтианларгъа азырлангъанда, бу хусуста чокъ тюшюне. Анасы ве бабасы онъа бир-де-бир техникумгъа кирмекни теклиф этелер, чюнки о чокъ аля окъумай. Сентосман бу фикирнен разы олса да, къальбининъ терюнде алий окъув юртуна кирмеге умуот беслей.

Бир кунъ, татиль вакъытында, Сентосман бостан четинде пичен чалгъанда, къомшу койден Джеванренни хатырлады. О, кечкен сене Ташкент университетининъ филология факультетине кирген эди. «Мен де анда кирсем не олур экен?» деп тюшюнди. Огълан къызнен якъындан таныш олмаса да, къач керселер оны корьген, таныш олгъан. О, тюз эндамлы, гузель черели къыз. Бир даа коре къалса, окъув акъкъында сорамагъа къарар берди. Окъумакъ фикири кет-кетге кучьленди, чюнки, аслында, Сентосман эдебияткъа авес. Шахсий китапханесинде баягъы бедийи эсерлер бар. Онда дженктен сонъ озь тилимизде чыкъкъан китаплар да чокъ. Сентосман оларнынъ базыларыны окъуп бакъкъан, амма окъугъанларыны яхшы аныламагъанындан, эр джумледе бир къач сезиниъ манасыны къартанасындан сорап билъмеге меджбур олгъан, озь тилини билъмеге ни ичюн кедерленген. Қъартанасы бу йыл сексен яшы-

на кирди. Онынъ беяз сачлары ве мазун назарлары агъыр кечмишни темсиль этмектелер. Қъартбабасы Элекчи Меджит 1944 сенесининъ язында дженк мейданында эляк олгъан. Ондан сонъра къартбабасынынъ бу яныгъына дигер яныкълар къошулды. Эки къызы ве аптеси ачлыкътан ве хасталыкълардан вефат эттилер. Яныгъындан агълай-агълай козьлери ве дуа окъуй-окъуй дудакълары къуруды, лякин козьашнен олюлерни тирилътмек мумкюн дегиль. Ондан сонъ, къартанада худжур бир адет асыл олды. Эр кунъ, гуя бир якъкъа кетеджек олып, шейлерни джыйыштырып къоя. Четтен бакъкъанда, ойле корюне ки, гуя онъа шимди узакъ ёлларгъа кетмек ичюн кимдир билет алып кельген де, тезден кетеджек... О, шу адеттен ич де къуртулып оламады.

Сыныфта тарих дерси вакъытында, Сентосманнынъ козьлерини апансыздан гъам-къасевет басувынынъ себеби де бельки будыр, ким билъсин? Лякин бойле аллар онда чокъ сезиле. Оджа онда: «Санъа не олды?» деп сорагъанда, Сентосман: «Бир шей де...» деген киби, башыны саллай. Лякин къартананынъ дигер торунлары киби, Сентосман да ишкир, беджерикли. О, эр кунъ саба эрте турып, эвеля къоюнларны чельге чыкъара; аранны темизлей, тавукъларгъа ем бере, сонъра оракъны алып, къояиларгъа от ормагъа кете. Бу ишлерни онъа кимсе буюрмай. Озю япа. Ойле алышкъан. Базан, бутюн къоранта софра башына джыйылгъан вакъытта, къартана терден пишкен Сентосмангъа озюнинъ къаба терини авучларыны косътерип: «Ишкир олмагъан олсакъ, бизлер де чокътан о бир дюньягъа кетер эдик, бизни ачлыкътан шу ишкирлик къуртарды, балам. Ойле ачлыкълар чектик ки, корьмелисинъ», дей, сонъра башкъа лафкъа кече. Сантосманнынъ хатиринде онынъ икяслеринден бири къалгъан.

— 1921 сенесининъ баарни. Симферополь ярмалыгъына тюштим,— деп икяе эте къартанасы.— Анда о

къадар чокъ адам бар эди ки, шашып къалырсынъ. Ки-ми сата, ки ми ала. Эр кес ачлыкътан къуртулмагъа тырыша. Козюме, четте бош чуваллар устюнде отургъан сары сакъаллы шишман адам чалынды. О, къолундаки бир тилим отъмекни азар-азар къопарып огюне ата. Атылгъан отъмек кесечиклерини алмакъ ичюн учъ бала талашалар. Балаларнынъ бетлери тырналгъан, ачлыкъ-тан шишкен. Гъалип чыкъкъан сою, ердеки кесечикни тозу-топрагъы такъымынен алып къапа. Сонъ балалар атыладжакъ отъмек кесегини беклейлер. Шишман исе, кулъмектен къатып-къатып къала...

Сентосман къартанасыны пек севе, онъа зияде алышкъан. Къартанасы чешит масаллар, эфсанслер сейлей, кимерде исе, «Ахмедие»ден меракълы шейлер окъуй. О, торунына араб арифлерини окъумагъа биле огретти. Базан къартанасы узакъ ерге кетсе, Сентосман оны сагъына...

2

Гедже. Ятакъхане. Эр кес татлы юкъуда. Учюнджи къатта къапы сакинликле гъыйчылдап ачылды. Сексен учюнджи одадан орта бойлу огълан чыкъты. Оннынъ устюнде джинси штан, мавы кольмек. Кольмекнинъ этеклери кобеги устюнде багълы. О, лампа ярыгъындан козьлери къамашып, басамакъларгъа тараф кетти. Тюблери эки пармакъ къалынлыкъта потюклерининъ давушлары эшитильмесин деп, мукъайтлыкънен юре. Мердивен мейданчыгъына келип токътады. Жебинден «Прима» чыкъарып якъты, агъызы ве бурнундан къою думан чыкъарып, басамакълардан ашагъы тюше башлады. Огълан тюшюнджели... О, де токътала, дингълене, де кене кете. Ниает, ятакъханенинъ биринджи къатына тюшти, сагъ тарафкъа бурулды. Къапысы ара-лыкъ оданынъ янына кельди. Ода ичи къаранлыкъ олса да, ондан сеслер эшитиле. Огълан яваштап къапыны

къакъты. Ичерицен муляйим черели къыз чыкъты ве шашкъын алда йигитке тикильди. Къызнынъ даа янъы-чыкъ бир ерден кельгени сезиле. Озюнинъ дюльбер элини огъланнынъ омузына къойды.

— Рома, сен акъылдан азынъмы, ёкъса? Кельмеге башкъа вакъыт тапмадынъмы?!

— Женья, сен къайда эдинъ?

— Догъмушларыма бардым.

— Гедженинъ бир вакъытында догъмушларынъ сени насыл йибердилер?

— Рома, мен суаллеринъс джевап бермеге борджлы дегилим,— деп къыз лафыны кести.

Огълан къызарды, сонъ эеджанлы арекетнен къызнынъ индже белине сарылды.

— Женья, къыйметлим, сени джанымдан зияде севгенимни яхшы билесинъ. Не ичюн мени къыйнайсынъ?— деп, къызнынъ янагъындан опыти.

3

Сентосман арабачыгъына тазе от толдурды, махсус ясалгъан отургъычкъа енгиль секирип минди. Эшек, саибининъ «хы-хы» дегенини эшиткенинен, аман еринден кочты. Байырлы-чукъурлы топракъ ёлдан кеткен арабачыкъ де котериле, де эне. Сентосман ерге тыгъыр-масын деп, бош элинен арабанынъ устюне конделен къоюлгъан сенекни тутмакъта. Эвге якъынлагъанда, еди яшында къардашы араба къапынынъ эки къанатыны кенъ ачып, ыргъакъларгъа илиштирди. Къаракозь бир къарыш боюннен авлай-авлай эшекнинъ огюне чыкъты, онъа ёл бермейджек олды. Амма эшек козюни биле юммады. О, Къаракозьнинъ къылыкъларына чокътан алышкъан. Копечик исе, эп авламакъта. Сентосман арабадан тюшти, къоюнларнынъ ашлавына эки сенек тазе от ташлады. Къалгъаныны аран артына, къурутмакъ

ичюн яйдырды. Онынъ кышкъа азырлагъан черенниде энди баягъы пичен топлангъан. Пичен, сыланьп чюрю-мемеси ичюн, череннинъ астына агъачтан тешеме ясалгъан. Ава ишлемеси ичюн агъачлар бири-биринден бир къарыш айырылгъан. Ягъмурдан къорчаламакъ ичюн череннинъ устюне джаюв яйылгъан.

Сентосман сенекни пичен черенине таяндырып эвге догърулды. Азбарда, тахта къора янында секизинджи сыныфта окъугъан кыыз къардашы Хатидже, сылапчынны эки курсюге ерлештирип, чамашыр чайкъамакъта. Хатидже агъасынынъ эр вакъыттаки киби, шакъа этип онъа илишеджегини дуйгъанынен, ишарет пармагъыны дудакъларына кетирип, «тс-с», деди ве козьлеринен эвге ишмар этип къартанасы намаз кыйлгъаныны билъдирди. Сентосман кулюмсиреп, ашханеге тараф юрьди. Анасы чоюн къазан ичинде бир шейлер къавурмакъта.

— Бабам кельдими?— деп сорады Сентосман. Бабасы тюневин Ведут акъайнынъ эвине кеткен эди. Анда насылдыр ишлерин бар экен.

— Екъ,— деди анасы.— Ихтимал сабаядже отургъандырлар. Саба-исе, андан догъру ишине кеткендир. Энди уйлелик кельсе керек.

Сентосман эвлеринден чыккып ёлдан кетескъанда, енгиль машина келип токътады. Айдавджы радиаторгъа сув кюйгъан арада, яш тесадуфий оларакъ, анда Джеваирени коре къалды. Утана-утана кызынен селямлашты.

— Мераба, Джеваире, къайда кетесинъ?— деди кыызгъа.

Джеваире бир ан яшкъа бакъып турды. Гуя лаф этмек мерамы ёкъ эди. Сонъра элесленип:

— Меним адымны къайдан билесинъ?— деп сорады.

— Билем иште,— деди Сентосман.— Сиз Ташкентте окъуйсынъыз дегильми?

— Эбет, анда окъуйым. Сонъ, не олгъан.

— Мен де анда кетеджек олам, анджакъ, насыл олур... билмейим.

Кыыз айтмагъа сёз тапамай омузларыны кысты...

— Пек яхшы, кель, имкяны олса, ярдым этерим. Бири-биримизге аркъа олурмыз — деди.— Шимди станциягъа кетем.

Олар самимиетнен сагълыкълаштылар. Кыыз машинагъа ашыкъты. Огълан Джеваиренинъ артындан бакъты-бакъты да, эвлерине къайтты.

Бабасы къапыдан кирип, огълунынъ тюшонджелерини больди.

— А-а, Сентосман, козьлеринъ ёргъун, имтианларгъа далып кеттинъми?— деп кулюмсиреди.

Сентосманнынъ череси башта аллангъан киби олды, сонъ бабасынен кюл берип корюшти. Бабасы, джыйын гузель кечкеннини ве бир сыра дигер меракълы шейлер айтты. Лякин бабасынынъ сёйлегенлеринден энъ меракълысы, къомшулары Бея Османнынъ кулюмсирегени эди. Бу, акъикъатен, шашыладжакъ хабер. Себеби, Бея Осман омюр-билля кульмеген адам. Онъа, бойле худжурлыгъы ичюн «Бея» лагъабы такъылгъан.

Бея Осман гъалебеге бир йыл къалгъанда, догъгъан. Анасы оны догъургъан вакъытта вефат эткен. Янъы догъгъан баланы анасынынъ эски досту Зейнеп бакъып осьтюрди. Зейнеп хасталыкъ, кыйыплыкъ ве хорлукълар чексе де, баланы эльден быракъмады. Олар Османчыкънен бирликте олюмни енъдилер. Кичкене Османчыкъ ильки адымларыны атаракъ, даа анълашылмагъан сёзлерни айтып башлагъанда, Зейнеп апте пек къувана, баланы къомшу балалардан эскик этмеге — онъа бутюн шарантни догъурмагъа тырыша эди. Лякин балада кет-кете худжур табнат чизгилерин пейда олып башлады. О, не ичюндир, кульмей ве кульмеге де билмей, гъалиба. Бунынъ устюне онынъ юзюнде, арекстлеринде насылдыр гъариплик дуюла ки, санки къанатлары юлкюулгъан къуш киби корюне. Къомшу балала-

ры да Османчыкънен ойнамагъа истемейлер. О, оларгъа ят киши киби корюне. Базан, балалар кой четиндеки виран къалгъан эвнинъ эки дивары арасында отуруп, меракълы вакъияларны икъе этип кулюшкенде, Осман оларны кенардан таш киби сувукъ чсре, гъам ве кедер иле козете эди. Шунунъ ичюн онгъа «Бея» лагъабыны къойгъанлар. Османчыкътан буюклер де къача, онынъ аким бакъышындан пек къоркъалар. Лякин араларында джесюр сойлары да олгъан. Олар Османчыкънен мукъайт сёйлешип, онгъа базы шейлер багъышлап, оны белядан къуртармагъа тырышкъанлар. Амма бундан бир шей чыкъмагъан. Зейнеп апте баланы дефаларджа экимлерге де косътерген. Экимлер Османчыкънынъ эфкъары яваш-яваш вакъытнен берабер кечер-кечтер, дегенлер. Лякин Осман денгъишмедди. Бунгъа бакъмадан, онынъ къальби пек саде. Осман бутюн къуветини топлап акъшамлыкъ мектепнинъ он биринджи сыпыфыны битирди. Шимди чалыша. Кене кульмей. Бетинде таш кесильген эфкъарнен чалыша. Ах, онынъ белясы олмаса эди!

4

Трамвай сурьатыны эксильтип, токъталды. Къапы ачылгъанынен, адамлар ашыкъчанлыкънен ерге тюштилери. Яш къыз, элиндеки дипломатыны саллап, чабик адымларле университетке тараф кетти. Онынъ тюзгюн, гузель аякъларындаки баяз, юксек подворлы туфлялары зифт тёшевли ёлда такъырдамакъталар. Къызынынъ кулер юзю, омузларынадже саркъкъан къаверенки сачлары, индже, къара къашлары, буларнынъ эписи кунешнинъ алтын нурларындан айдынланмакъталар. Четтен бакъкъан адам, бу къыз имтиангъа кете демез.

О, юксек, дюльбер бинанынъ баяз мермер басамактарындан чыкъып, ичери кирди. Студентлер коридор

боюнда, ёлуны шашыргъан къырмыскалар киби, бири-биринен тюртюнип, ашыкъып кечелер. Къайда кетелер? Не истейлер? Алла билсин. Не къадар къалип?! Не къадар такъдир!.. Банаки къыз бинанынъ учюнджи къатына котерилип, дерматин иле ортюли къапы янынъда топлангъан студентлерге къошулды. Имтиан башлангъан эди. Студентлернинъ къолларында къалын дефтерлер, яхуд китаплар. Базылары, янашадаки бош аудиторияларда джеплерини «шпаргалка» иле толдуралар, бу да имтиангъа азырланувнынъ бир шскили. Бир де бири имтиан берип чыкъса, аман оны сарып ала ве насыл ишарет алгъаныны билген сонъ, ондан оджа акъкъында чешит шейлер сорайлар. «Кейфи насыл? Насыл суаллерге ве неге зияде эмнет бере? Не ерде отурмакъ яхшы: оджанынъ бурну тюрбюндеми, ёкъса узакъча». Чюнки бутюн оджалар «близорукий» ве «дальнозоркий» сойларына айырылалар...

Къапы ачылды, ялынъыз башы корюнген доцент: «Аджиева Женя, буюрынъыз», — деди. Банаки кулер-юзлю къыз дипломатыны скемле узерине ташлап, ичери кирди. Доцент терлеген манълайыны пошусынен сюртип, стол устюндеки кягъытларны къарыштыра эди. Къыз столгъа якъын барды. Доцент козьлеринен столнынъ четинде яткъан имтиан билетлерине ишмар этти. Къыз кягъытлардан бирисини алды да: «Он биринджи, — деп ог сырадаки ралелерининъ бирине отурды. Къалеминан, эвельден азырлангъан темиз кягъыт устюне билеттеки биринджи суальни язды: «Л. Толстой ве А. П. Чеховнынъ яратыджылыкъ усуллары». Экинджи суаль: «Рус беллетристикасынынъ он докъузынджи асырдаки инкишафы (А. П. Чеховны мисаль оларакъ косътермек)». Къыз бир къач дакъыкъадан сонъ доцентнинъ къаршысына барып отурды ве эр эки суальге там, айдын-ачыкъ джевап берди. Доцентнинъ чересине бакъкъанда, Аджиеванынъ джевапларындан мемнюн экени белли эди. О, имтиан дефтерчинини ачып, ишарет

къояджакъта, акъылына бир шейлер кельсе керек, ёргун козьлерини къызгъа догърултты.

— Афу этинъиз, сизге бир адий суаль даа бермек истейим. Анълагъаныма коре, сиз къырымлысынъыз.

Къыз догъру деген манада, башыны ашгъы эгди.

— Ойле олса, озъ языджыларынынъыздан бир де бирининъ яратыджылыгъы акъкъында бир шейлер айтып олурсынъызмы?

Къыз айретте къалды. Чюнки бу хусуста ич де тюшонмеген эди. Хаялында къайсыдыр бир языджынынъ адыны араштырды, амма ич акъылына кельмедди. Бельки асыл да бильмей эди. Онынъ беяз герданы алланды. Оджанынъ бу «худжур» суалине насыл джевап берджелини бильмедди. Оджа озю де шашты. Къолайсызланды. Сонъ бир къабаат ишлеген киби, къызгъа бакъты.

— Билесинъизми, мен тюркий халкъларнынъ эдебиятлары акъкъында докторлыкъ диссертациясыныязам. Ве, имкяниети олгъаны къадар, халкъ агъыз яратыджылыгъы ве эдебияты иле таныш олдым. Татарлар зенгин медениет тарихына малик экенине менде шубе ёкъ. Оларнынъ зенгин язма эдебияты, шаирлери ве языджылары олгъан... Ашыкъ Умернинъ муджизели лирикасы бутюн джангъа белли. Чаризмнинъ дешетли, мушкюль девринде язылгъан: «Ким киер алтын тадж, кими бир пула мухтадж. Иш верен токъ ишчи ач...» сатырларынынъ муэллифи шаир, языджи ве драматург Усеин Шамиль Тохтаргъазы дегильми? Башкъа бир алиминъизнинъ тильшаслыкъта япкъан ярарлыкълары муим дегильми?!

Доцент шойле джошкъунлыкънен айта ки, санки лекция окъумакъта. Сонъра о озюнинъ алевли сёзлерине скюн чекерек шойле деди:

— Сиз, мени афу этинъиз, озъ ана тилинъизни, медениетинъизни, эдебиятынъызны бильмек борджлусынъыз. Эр бир медений адамдан булар талап олуна...

Жеия, имтиан одасындан чыкъты. Оны кулерюзьнен коръмеге алышкъан курсдашлары, къызнынъ кедерли чырайыны корип, тааджиплендилер. «Жеия, санъа не олды?» «Эки» алдынъымы ёкъса?— дедилер олар. Лякин о кимсеге бир сёзчик айтмады, дипломатыны элине алды да, аджеле адымларнен ашагъы тюшип кетти. Тышарыгъа чыкъты. Токъталды. Не акътадыр тюшонди. Дипломатыны сагъ элине авуштырып, сол элинен аптерининъ уфакъ джепчигини къарыштырды. Андан бир къач бакъыр акъчалар чыкъарды, ичинден эки капиклик алып, къалгъанларыны кене джебине къойды. Сыранен къурулгъан телефонларгъа догърулды. Лякин ишине шейтан къарышкъан киби, оларнынъ ич бири чалышмай эди. Энъ сонъки эскидже автоматкъа янашты, трубканы къулагъына кетирди. Чалыша экен. Капикни автоматкъа быракътып, керек ракъамларны айландырды. Динъленди. «Алло, бу гидропроект институтымы? Багъышланъыз, Эбазерни телефонгъа чагъырмакъ мумкюнми? Эбазер, мераба! Бу мен, Жеия. Бугунъ «Чименлик» кафесине имтианымны «ювмагъа» барджакъ эдик. Мени афу эт, бугунъ барып оламам. Кейфим ёкъ... Сонъ айтырым».

Жеия трубканы ерине асты. Тюшонджели алда, яваш-яваш трамвай дурагъына кетти.

Сейтосман кучюк оданынъ пенджересини ачты. Сонъ, къолундаки китабыны маса узерине ташлап, одадан чыкъты. Лякин сыджакътан сакъланмагъа ер ёкъ. Къуюянына барды. Андан бир къопкъа салкъын сув чекип алды, мешребеден текип башыны сылатты. Бетини, боюныны салкъынлатты. Сонъра къопкъанынъ тюбюнде къалгъан сувны башы устюне авдарды. Юзьбезнен текяран сюртюнди де, ичери кирди. Имтианларгъа азырланмакъны девам этти. Онынъ макъсады — мектепни

«аля» ишаретлернен битирмек. Энди чокъу кетип, азы къалды. Огде ялынъыз эки имтиан бар: инглиз тили ве химия. Қъартанасы онъа эр имтиандан сонъ: «Машалла торуныма! Алла ёлунъны ачыкъ этсин, мурадынъа ириштинсин, къаза-беядан сакълап, омюриниъни узун этсин!»— деп, дуа эте эди. Сеитосман мектепни битирюв имтианларына азырланмакънен бир сырада, университетниън филология факультетине кирмеге тедарик корьмекте. Рус классик язиджыларынынъ эсерлерини, тенкъидий макъалелерини гъайрыдан окъуп чыкъты, къараманларнынъ адларыны, образ яратувда ярдым эткен базы инджеликлерни айры дефтерге язып алды. Сеитосманны энъ къыйнагъан шей: тарих дерси эди. Онынъ энди бир шекильге келип башлагъан зеини, тюрлю муреккеп зыддиетлерни аль этиовде къыйнала. Сеитосманнынъ чокъ китап окъугъаныны корьген къардашы Энвер, бир кунь онынъ янына келип:

— Агъа, сен чокъ окъума, чокъ билъме. Қъартана, эшиттинъми не дей? «Чокъ билъген, тез къартайыр»,— дей. Сен къарт олсанъ, мени мектепке ким алып бараджакъ?

Сеитосман къардашынынъ сёзлерине кульди.

— Мен къарт олгъандже, сен энди озюнъ мектепке къатнап башларсынъ.

Эбет, бир якътан Энверге агъасынынъ чокъ окъугъаны эльверипшли, чюнки кимерде Сеитосман тавшанларгъа от бермекни онъа мусааде эте. Энвер бир тамам тавшанларны бакъмагъа алышкъан сонъ, о агъасындан эвель оларгъа къапыста япракъларыны ашата ве Сеитосмангъа: «Мен тавшанларгъа ем бердим, сен тек къоюнларнен тавукъларны бакъсанъ, олур», дей. Сеитосман, къардашынынъ мувафакъиетлерине пек къувана ве оны шад этмек ичюн бош вакъытларында онъа индже, безъ тенекеден бир самолётчыкъ ясады. Самолётнынъ учъ копчеги бар: экиси огде, учюнджиси къуйругъында. Қъуйругъынынъ тёлесинде къанатчыкъ. Қъа-

натны къайда бурсанъ, къуйругъындаки копчек де о та-
рафкъа айлана. Ог копчеклер арасындаки анахтарчыкъны къурып йиберсенъ, самолёт баягъы кете. Энвер бу бахшышны алгъанда, башы кокке тийген эди. Озю де агъасына бир шейлер багъышламагъа ниетленди. Куньлернинъ биринде бутюн къоранта софра башына джыйылгъанда, о озюнинъ азырлагъан бахшышны буюк къуванчнен агъасына берди. Бунъа эр кес зевкъланып кульди. Месселе шунда ки, анасы шеэрге баргъанда, Энверчикке тюкяндан Мексикадан кетирильген штанчыкъ сатын алгъан эди. Янбашы устюнде дёрткоше терн парчачыгъы тикильген ве онынъ устюнде ковбой ресми ясалгъан. Сеитосман данма шу ресимге сукъланып бакъа эди. Энвер оны штанындан сёкип, агъасына багъышлады. Эртеси куню, Хатидже Энвернинъ бахшышны Сеитосманнынъ парусина плащы устюне тикип, утюледи. Сеитосман чекменини кийип, шифоньернинъ кузьгюсинде бакъынды. Онъа плащы пек ярашыкълы корюнди.

Сеитосманнынъ шеэрге окъумагъа кетеджегине бир ай вакъыт даа олса да, къартанасы энди онъа ёллукъ дуа язды, оны учъ коше этип къатлады, къавний къумаш парчасына сарды ве четлерини безъ йипнен тикип азырлады. Сеитосман динге инанмаса да, къартанасынынъ джаныны агъыртмагъа истемеди, алды. Қъартананынъ раметли къоджасы Истанбулнынъ энъ буюк медреселеринден биринде окъуп, афуз олгъан. Қъартанасы онынъ иле берабер отуз беш йыл яшагъан, диний адетлерни огренген, оларгъа бутюн къаны-джанынен инангъан.

Яры гедже маалинде дёрт кишилик компания озъара шакъалашып, кулюшип, багъырышып озен бетке

кетти. Қырмазы топракылы тегиз мейдандан кечип, бири-бирининъ артындан ялыдаки къамышылыккъа кирдилер. Огде, арсланны анъдыргъан огълан, къамышлар арасында къолларынен ёл ачып кетмекте. Ортада рюнип-абынып арекет эте. Арсланны анъдыргъан союз кимерде серник чертип, нелердир араштыра. Токътай, Чевре-четке бакъына. Ниает, о: «Мына, бу ер яхшы экен»,— деп устюндеки быджагыны чыкъарып ерге джайды, озюне якъын тургъан кызынынъ элинден тутып: «Женечка, бу ерге отурманъызын риджа этем», деди. «Саша, сенинъ япкъан алидженаплыгынга даима шамам. Шимди мени быджагынгъа отуртасынъ, беш дакъыкъа кечер-кечмез, ушюдим деп, къайтарып алырсынъ», деди Женя ве бир элинен огъланнынъ омузына даянды да яйылгъан быджакъ узерине отурды. Сонъра аякъ устюнде тургъан кызыгъа: «Сима, не къа-тып къалдынъ, кель меним яныма отур», деп быджагынынъ кенарына чекильди. Қъара сачлы Сима джилъвели алда онынъ янына келип къурулды. Саша «далфидангъа» чевирилип: «Кийик, тонунъны ал, экимиз отурайыкъ», деди. «Кийик» лагъаблы йигит устюндеки юнлю чекменин чыкъарып, ерге быракъты. «Саша, сен яваш лаф эт. Мында бу мааллерде «чешит адамлар юре», деди Сима фысылдап. «Кийик», къоюнындан къалын джамлы стаканны чыкъарды. Саша исе, «Шампанское»нинъ тапасына япышты. Пармакъларыны усталыкънен ойнатып шарап шишесини ич бир даушсыз ачты. Стаканны ярым этип толдурды. Аркъадашына узатып: «Сима, биринджи сен ич», деди. Сима кулюмсиреди, стаканны къолуна алды ве Женягъа: «Сигаретлерни чыкъар», деп, стакандаки шарпны яваш-яваш ичти. Сонъра агъызына бир сигар алып, оны «Кийикнинъ» къолунда янып тургъан серниктен тутандырды. Кейф этип, тютюнини ичине чекти. Саша стаканны кене яры этип Женягъа узатты... Ичмек

невбетн Сашанынъ озюне кельгенде, къамышлар шытырдагъан киби олды. Генчлер сустылар. Динъленидлер... Озеннинъ шувултысындан гъайры ич бир шей эшитильмеди. Саша шарпны стакангъа авдарды. Кене къамышларда шытырды эшитильди. Эписи о тарафкъа айландылар ве къолунда электрик фенери милиция хадимини коръдилер... Саша биринджи оларакъ озюни озенге ташлады. Женя, милиция къолуна тюшюльсе, меселе ненен битеджегини деръал козь огюне кетирди. Милиция хадими исс, впра якъынлашмакъта. Даима тез ве догъру къарар тапа бильген Женя, шимди де озенге якъынлашып, сессиз-солукъсыз сувгъа далды. Сув устюне чыкъкъан сонъ, юрегининъ дюкюльдисине бакъмай, эллерини тез-тез ишлетти. Сув оны озь акъымынен сакки алып кетмекте эди. Женя санльге якъынлашты. Амма санль юксек олгъанындан сув ичинден чыкъмакынынъ имкяны олмады. Опынъ юреги даа зияде чапаланды. Арскетлери явашлады. Талгъан эллеринен къамышларгъа япыша берип, зар-зорнен юксек санльге тырмашып чыкъты... Артына айланып бакъты. Бир шей корюнемей. Ялынъыз анълашылмагъан сеслер эшитиле. Женя янашадаки кварталгъа чапты. Шыр-сув олгъан штаны, кольмеги, аякъкъаплары баягъы агъырлашкъан. Чапмагъа кедер этелер. Нефеси сыкълашты. Ахыры, такъаттан кесилип, токъталды. Динъленип бакъты. Сыкъ нефесининъ даушындан бир шей эшитильмей. Башында бинъ-бир тюрлю фикирлер долана! Ятакъхане чокътап къапалыдыр. Бойле къыяфетнен энди къайда барырсынъ? Акъылына, бу ердеки эвде яшагъан курсдашы тюшти. Қъуванды. Бир тыныш алгъан сонъ онъа кетти.

Подъезднинъ ичи къаранлыкъ. Қъапыларнынъ устюндеки ракъамлар корюнемей. Лякин Женянынъ зенинде эр шей сакъланып къала. О, бу ерге бир керс кельген эди. Дёртюнджи къаткъа чыктып, ортадаки къапынынъ чанъ дёгмесини басты. Сес-солукъ чыкъ-

мады. Кене басты. Ниае, кѡапыгѡа якѡынлашкѡан аякѡ даушы эшитильди.

— Ким о?

— Лида, бу меним, Женя!

Килит ичинде анахтар бир кѡач кере чевирильдн. Кѡапы ачылды.

— Вай, Женя! Бу вакѡытта не япып юресинѡ?

Ярыкѡлыкѡтан Женянынѡ козьлери кѡамашты.

— Эвде даа ким бар?

Лида Женянынѡ худжур алыны корип, шашты.

— Сенинѡ устюнѡ-башынѡ недир?!

Женя онынѡ суалине кѡулакѡ асмады.

— Кѡызлар эвдеми?— деп сорады.

— Ёкѡ, олар саба электрикѡанен догѡру университетке келеджеклер. Достунынѡ кѡыяфети Лиданы пек раатсызлады.

— Женя, кѡыйметлим! Санѡа не олды?— деп со- рады о, эеджанлы алда.

— Олгѡан шей ёкѡ. Аз кѡалды, олеяздым. Эски достларымны расткетирдим. Оларнен бир отурышмакѡ истедик. Олмады...

Женя ваннада юунгѡан сонѡ, Лиданынѡ йымшакѡ халатыны кийди, барып темиз, тазе тѡшекке ятты. Юкѡусы кельсе де, юкѡлап оламады... «Мен бу шейчик- лерни быракѡмасам, гѡайып оладжагѡым,— деген фи- кир онынѡ башыны кѡурт киби кемирмекте эди.— Иле- риде дѡрт йыл окѡувым даа бар. Университеттен чы- кѡарсалар не япарым?..»

Женянынѡ язлыкѡ имтиан сессиясы энди битти. Оны деканат ишлерине ярдым этмек ичюн университетте кѡалдырдылар. Дигер курсдашлары исе, кѡуруджылыкѡ отрядына, яхуд токѡумаджылыкѡ комбинатына ишке ёлланылдылар.

Саба Женя сачларындан бигудилерни бирер-бирер чыкѡарып, башыны тарады. Кѡаверенки сачлары ойле джыйнакѡлы корюне эдилер ки, Лида онынѡ гузел-

лигине сукѡланды ве янына келип янагѡындан опыти.

— Женя, сен пек гузельсинѡ, акѡыллысынѡ, санѡа даа не етишмей? Не ичюн раат яшамайсынѡ? Данма башынѡа беля кѡыдырып юресинѡ?

— Ах, Лида! Биревлерни пек севмек истейим, ля- кин севип оламайым. Бу дюньяда я ойле адам тапыл- май, я да менде инсан юреги ёкѡ. Меним артымдан чокѡ огѡланлар юре, лякин олардан ич бириси кѡаль- биме ятмай. Не япмалы?

— Санѡа мытлакѡа шимди севмек керекми? Сен даа яшсынѡ, келеджегинѡ огде. Даа кѡач керелер сев- гиге кѡапылырсынѡ. Севгилинѡни куньлерсинѡ. Кѡый- налырсынѡ.

— Ёкѡ, Лида! Эгер мен биревни севсем, керчектен севсем... омюрбилля озь севгиме хыянетлик этмем. Мен буѡа эмним.

7

Сентосман кадяларыны, анасыны, кѡартанасыны арды-сыра кѡучакѡлап опыти. «Меним ичюн раатсыз- ланманѡыз, эр шей ерипде олур. Тезден кѡайтып кели- рим», деп чемоданыны кѡолуна алды. Анасы ве кѡарт- анасынынѡ козьлери яшланды. «Алла кѡолай кетир- син, балам .Кѡазадан-белядан сакѡласын. Варгѡанынѡ киби, мектюп яз», дедилер. Бабасы Сентосманнынѡ кѡо- лундан чемоданны алып, велосипедке кѡойды. «Айды, давран, огѡлум, кечке кѡалмайыкѡ», деп ёлгѡа чыкѡ- ты.

Ярым сааттен сонѡ, Сентосман поездге минеджекте, бабасы сагѡлыкѡлашып, огѡлунынѡ янагѡындан опыти ве джебинне кене он кумюш пара тыкѡты. Сентосман алмайджакѡ олды, лякин бабасы онынѡ омузыны тап- тап: «Ал, огѡлум! О, санѡа зарар этмез», деди. Сентос- маннынѡ арекетлерни кѡарардан зияде чабик олгѡанын-

дап, эеджаны зияде сезильмекте. О, бир озю узакъ ёлгъа даа ич де чыкъмагъан эди. Поезд еринден кочккен сонъ, онынъ эеджанлыгъы яваш-яваш ятышты. Янында отургъан узбек къарты богъчасындан эки алма чыкъарып, бирисини онъа узатты:

— Ма, аша, огълум. Ашап кетсек, джанымыз сикъылмаз.

— Мен токъум.

— Мен санъа ачсынъ демейим. Эглендже олур деп берем.

Сейтосман алманы алды, ашап башлады. Къаршысында отургъан къыз не ичюндир, эп онъа бакъа бере. Сейтосман къолайсызланды. Оларнынъ козьлери бир-биринен расткелишти. Экиннинъ де янакълары къызарды. Сейтосман башыны тебен алып, эппейи вакъыт пенджереге бакъып турды. Тышарысы энди къаранлыкълашкъан эди. Кокте йылдызлар парылдайлар. Сейтосман джебини къарыштырды, уфакъ къагъыт парчасы чыкъарды, козьлерини андаки языларгъа тикти.

Къагъытта койдешининъ берген адреси язылы эди: «Глинка сокъагъы, 30». Анда онынъ Сейф деген досту шеэрде кирагъа ода тутып яшай. Сейтосман университетке весикъаларыны, сонъра имтианларыны бергендже, Сейфнен берабер яшайджакъ. Сейтосман бу адресни эзберден билъсе де, эр алда оны янында ташый.

Къагъытны буклеп, кене джебине къойды. Имтианлар акъкъында ойланды. Анджакъ не хусуста фикир этмекни билъмеди, башында эр шей къарышты. Не сорайджакъларыны да тасавур этип оламады. Сонъ, бельки А. С. Пушкинни сорарлар, деп портфелинден онынъ китапчыгъыны чыкъарды. Китап ичинде корюнген индже къырмызы къумачны тутып котерди. «Багъчасарай чешмеси» поэмасындан «Татар тюркюси» серлевалы саифе ачылды. Салонда биревлер Сейтосман акъкъында нелердир айта, лякин о буларнынъ бирисине эмнети бермей. Сёзлер бир къулагъындан кире, дигерин-

ден чыктып кетелер. Козьлери огюнде муджизели сатырлар секириклейлер, тюшонджелернинъ бири дигерини денъиштире... О, тарсыкъа, сабырсызлана... Мийини имтианларнен багълы шейлер чокъучлап туралар...

Бу арада Сейтосманнынъ омузыны кимдир бириси енгильден тюртти. Сейтосман татлы юкъудан айынгъан киби, абдырап башыны котерди, даа догърусы, озюне кельди. Демирёлджылар урбасында томалачыкъ адам къаба сесле: «Билетинъизинъ..?» деди. Сейтосман билетини косьтерди. Сонъ тюшонджелери кене имтианларгъа къайтты. Козьлери юкъусызлыкътан агъыра, лякин юкълап оламай...

Саба кунешининъ алтын зиялары пенджеренден корюнип башлагъанда, поезд шеэрге якъынлашты. Сейтосман элини-бетини ювды. Сонъ, нагъышлы темиз юзьбезнен сюртюнди. Пенджере артында эвлер вира сыкълаша, поезд исе, суръатыны сакъиплештире. Ниает, о буюк бица янына келип токътады. Бица янында адамлар къырмыскъа киби юрелер. Сейтосман эеджанланды, аякълары яваштан титреп башлады. О, озюни къолгъа алмагъа тырышты, отургъан еринден къалкъты, къапыгъа тараф адымлады. Артындан семиз бир къадын, ашыкъса керек, Сейтосманны буюк чемоданынен тюрткючлеп кельмекте. Сейтосманнынъ огюнден исе, яш балачыкъ кете. Мазаллы къадын: «Эй, йигит! Тездже юрьсенъ олмаймы?» деп багъырды. Къадын энди онынъ зытына басса да, Сейтосман индемей, демир басмакълардан ашагъы тюшти. Бираз раатлангъан сонъ, бабасы анълаткъан киби, вокзалнынъ сагъ тарафында такси токътагъан ерге догърулды. Адамлар, къолларында юклери, озь небетлерини беклейлер. Ниает, Сейтосманнынъ небети кельди. О, чемоданыны таксининъ багажнигине къойып, богъчасыны элине алып, айдавджынынъ янына отурды. Машинагъа деми Сейтосмандан сонъ тургъан, бир къач адам якъынлашты, Сейтосмандан:

— Къайда кетесинъиз? — деп сорадылар.

— Глинка сокъагына, — деди о.

— Къайсы район?

Сентосман омузларыны кысты. «Фрунзе району», деди айдавджы. Таксиге башкъа кимсе отурмады. Машина зифт төшевли ёлнен кетти. Сентосманнынъ козьлери огюнде, даа, омюринде корьмеген юксек биналар, багъчалар, машиналар, тюрлю инсанлар бири-бири артындан юрьмектелер. О, ич бир шейни козьден къачырмады, де сагъгъа, де солгъа чевириле берди.

Он-он беш дакъикъадан сонъ, машина кениш сокъакъга бурулып, токътады. Сентосман айдавджынен эсаплашты, бир элинде чемодан, дигеринде богъча племавы ренкли, буюк, эки къанатлы къапыгъа янашты. Сол тарафтаки алчачыкъ скемле узерине юкюни къойып, къапыны къакъты. Кимсе джевап бермедди. Кене къакъты. Азбарнынъ төрюнден: «Ким о?!» деген сес эшитилди. Сеитосман къапыны ачты. Азбарда къартана корюнди.

— А-а, балам, ким керек?

— Сизде Сеиф деген огълан бармы? Эгер олса, бир дакъикъагъа чагырыныыз.

— Сеиф ёкъ. Тюневин акъшам достуна кеткен эди, даа кельмедди. — Къартый ашыкъып эвге кирди. Сеитосман шашкъын алда къапыдан кери чекильди. Чемоданы янына барып отурды. Шеэр кой дегиль... Танымагъан адамыны кимсе эвине къоймай, деп тюшюнди Сеитосман. О, Сеифни беклемек къарарына кельди. Богъчасындан китабыны чыкъарды, бельгиленген ерини ачып, окъумагъа тутунды. Баягъы вакъыт кечти. Сеитосман беклемектен, безди. Къарыны да ач олды. Онда, къол эшыясыны вокзалнынъ эманет ханесине къоймакъ ве шеэрнен бираз таныш олмакъ фикири догъды.

Сеитосман кене такси тутып вокзалгъа кетти. Юкюни ерлештиргенден сонъ, озюни енгильдже сезди. Аш-

ханеге кирип къарыныны тойдурды, сонъра шеэрни сейир этти.

Акъшам орталыкъ къаранлыкълашкъанда, кене Глинка сокъагында пейда олды. Лякин Сеиф аля даа кельмеген. Сеитосман къартыйге меселени анълатмакъ истеди, амма джесарет этамады. Сокъакъ бою кетти. О, шимди кедерли эди. Не ичюндир, эр вакъыт бирерлерни заметке къоймайым деп, озюни къыйнай. Вокзалда геджелемек къарарына кельди. Кысмет олса, Сеиф ярын мытлакъа къайтыр, деп озь-озюни рухландырды.

Демир ёл вокзалы, куньдюздеки киби, адамнен рыкъма-рыкъ толу. Мында адамларнынъ насыл союны истесенъ, эписи бар: бою эки метрден зияде, алчачыкъ, семиз яхуд арыкъ, гузель я да чиркин, къара я да безь тенли, зийнетли урба яхуд саде кийинген — эписини расткетирмек мумкюн. Сеитосман вокзалны баягъы долангъан сонъ, кенъ басамакълардан экинджи къаткъа чыкъты. Мында адам азджа. О, бош ер тапып отурды. Саатынынъ елькъуваны энди он бирни косътере. Сеитосман козьлерини юмды. Бу адет онъа къартанасындан къалса керек, чюнки къартанасы да, дерен тюшюнджелерге далгъанда, козьлерини юма. Шимди Сеитосманнынъ акъылына къартанасы кельди. Эвдекилер не япадырлар? Къартанам ве анам акъшамлыкъ къаве ичип отурмакътадырлар. Бабам ве Хатидже китап окъуйдырлар. Энверчик исе, энди татлы юкьугъа далгъандыр.

Эвден кеткенине даа бир кунь олмай, энди оларны сагъынды. Тюневин гедже аз юкьагъанындан, козьлери юмулып башлады. Бу гедже де юкьусы — юкьу олмайджакъ. Талгъан аякълары сызламакъта. Эвде олса, легенни джыллы сувнен толдуруп, аякъларыны онынъ ичинде тутар, сонъра темиз ве йымшакъ төшек ичине кирип юкълар эди...

Саба ачылгъанынен Сеитосман ёргъун адымлар иле залнынъ кошесиндеки буфет янына барды. Бир филь-

джан къаве ве эки юз грамм хурабье сымарлады. Бу фетчи къыз онъа тааджипленип бакъты.

— Насыл хурабье? Мен сизни анъламайым.

Сентосман ишарет пармагынен ири пряниклерни косътерди. Буфетчи терезеге бир къач дане пряник чеккип берди.

Сентосман хурабьенен къавесини алды, отурып ашады.

Къушлукъ маалинде Глинка сокъагына кельди. Тюневинки скемле янында гузель черели, кесментик йигит турмакъта. Сентосман онъа якъынлашты: «Сиз бу эвде яшайсыңызмы?» деп сорады. «Сизниң адынъыз Сентосман дегильми?» суальге-суальнен джевап берди йигит. «Демек, Сенф сиз оласынъыз?» деди Сентосман. Экиси де кулюшип, бири-бирине кюллерарны узаттылар.

— Достум сизниң акъкъынъызда язгъан эди, лякин къайсы кунъде келеджегинъизни билъмей эдим. Бугунъ саба къартий бир огълан акъкъында айткъанда, акъылы-ма сиз кельдинъиз. Сорамакъ айып олмасын, бу гедже-ни къайда кечирдинъиз?

— Вокзалда...

— Корип турам, пек ёргъун алдасынъыз. Айды, ичери кирейик.

— Къартий меселеден хабердармы?

— Эй-е. Мен онъа чокътан эписини айткъан эдим. Эгер де тюневин мамайгъа ким олгъанынъызны анълаткъан олсанъыз, вокзалда кълмаз эдинъиз. Меселе бойле. Меннен берабер бир къач огълан даа яшай эдилер. Олар татильге эвлерине кеттилер. Ерлер бош. Сиз анда ятып турарсынъыз.

Сентосманның аркъасындан агъыр юк тюшкен киби олды.

— Сенф, ойле олса, мен барып шейлерини алып келейим.

— Раатсызланманъыз, бираз кълпынайыкъ, чай ичейик, вокзалгъа берабер барырмыз.

Сентосман эртеси куню сабадан весикъларыны алып, университетке кетти. Чокъ кълты дюльбер университет бинасыны узакътан коръгенде, бегенди. Университет азбары Сентосмангъа бенъзеген генчлернен толу. О, илянлар тахтасыны тапты. Онда керекли шейлерниң эписи язылы эди. Лякин весикъларны бермек ичюн баягъы вакъыт невбетте турмакъ керек. Башкъа чаре ёкъ. Сентосман, невбетни кълчырмамакъ ичюн, уйлелик ашкъа да бармады. Ниает, онынъ невбети якъынлашты. Шу вакъыт весикъларны кълбул эткен яш кълдыннынъ янына муляйим черели кълыз кельди. Джевапире... Кълыз да, яшны коръди. Юреги кълванчен толды.

— Сентосман, кельдинъми?— деди о, козьлерини ондан алмай.

— Кельмеге кельдим, амма билъмем...

— Ашыкъма, бекле, мен...— Джевапире яш кълдынгъа чевирильди.— Ольга Юрьевна, сизни декан чагъыра. Сиз кълайтып кельгендже весикъларыны озюм кълбул этерим,— деди.

— Женья, сен данма башыма иш ачасынъ!— деп кулюмсиреди яш кълдын, еринден турды. Банаки кълыз стол башына кълурулды. Маникюрлы индже пармакълары арасына къллемни кълсып, узун кирпичли сия козьлерини невбеттеки йигитке догъуртты.

— Фамилиянъыз, адынъыз?

О, билъсе де энъкъастан сорады...

— Тютюнджи Сетос. Ёкъ, Сентосман!

Кълыз бутюн вуджудынен кълалтырап кульди. Кулюкю арасында:

— Афу этипъиз, Сентосмы, Сентосманмы?

— Сентосман,— кълыз кене кейфленип кульди.— А! Демек Сентосман! Тютюнджи Сентосман!— Папканы ачты, кулюмсиреп весикъларны бирер-бирер тешкерди. Эписи еринде. Шу арада демпинки яш кълдын кълайтып кельди:

— Декан шашырды, гъалиба. Уфакъ-тюфек шейлер ичюн де мени... Жения, къач весикъа къабул эттинъ?

— Бир дане. Мына.

— Айды, яхшы, бар озъ ишинъе. Сиз исе, йигит, бошсунъыз.

Сентосман енгиль нефес алып, четке чекильди. Жения онынъ япына кельди.

— Манъа джанынъыз агъырмадымы?

— Екъ. Не себептен агъырсын?

— Билесинъизми, мен даима бойле, эр шейге кулем. Багъышланъыз... Фамилиянъыз Тютюнджи, адынъыз Сентосман. Мен буны темелли бильмек истедим.

— О да неге?

— Биз танышмыз... Амма адынъызны яхшы бильмей эдим.

— Керчекми?.. Нечюн санъа Жения дейлер?

— Мында манъа эр кес ойле дей... Ойле алыштыргъаным, иште... Къыз джиддийлешти.

— Мен санъа тек Джеваире, деп айтаджамъым.

— Пек гузель... Не ичюндир озюмнинъ адым юрегиме ята...

Сентосман, багъышланъыз, сизинъ ананъыз-бабанъыз къайсы ерлилер?

— Алушталы.

— Вай, не гузель! Менимкилер де апдан эдилер.

— Не ичюн «эдилер» дейсинъиз?

— Олар чокътан вефат эттилер...

Джеваире буны сакин давушинен тюшюнджели алда айтты. Сентосман да бир тюрлю олды. Къызны аджыды.

— Сени ким бакъып осьтюрди?

— Тизем келип, Новороссийске алып кетти. Чокъ йыллар анда яшадым. Апам ве бабам, экиси де яш... сагълыкълары зайыф эди. Дженкининъ акъибети! Зен-

нимде ялынъыз анамнынъ гузель козьлери къалды. Оларны омюрбилля унутмам...

Къыз бир къач санне сусып турды. Сонъра:

— Истесенъиз, сизге университетке кирмеге ярдым этерим,— деди.

— Насыл ярдым этерсинъиз?

— Мында кирмек ичюн энъ эсасы иншадыр. Иншаны гузель язанъыз, кирдим деп эсап эте билесинъиз. Мен сизге иншагъа азырланмакъ ичюн ярдым этерим.

— Сагъ олунъыз. Лякин мен, нечюндир, «СССР тарихы» дерсинден къоркъарым.

— Башта иншадан кечмек керек.

— Э! Догъру сёйлейсинъиз.

— Истесенъиз, ярын бу вакъытта мында келинъиз. Сизни меракъландыргъан шейлер хусусында бильгенлеримни айтырым. Шимди исе, деканаткъа кирмек кергим. Сагълыкънен къалынъыз!

Къыз кулюмсиреп элини Сентосмангъа узатты. Онынъ назик эли Сентосманнынъ къалын, буюк авучында къокъланынъ элини анъдырды...

Шу геджеси Сентосман чокъ вакъыткъадже юкълап оламады. Джеваиренен олып кечкен субет, онынъ гузеллиги, хош сеси козьлери огюнден кетмеди... Джеваире де Сентосман акъкъында чокъ тюшюнди. Онынъ саделиги, ачыкъгонъюллиги, гурь сачлары, къара къою къашлары, саф козьлери Джеваиреде хош ислер къалдырды.

Экинджи куню ве ондан сонъки корюшювлерде олар бири-бирине нисбетен якъынлыкъ ис этип башладылар. Бир кунь Джеваире Сентосмандан сорады:

— Сентосман, суалим ичюн айып этме,— олар энди бири-бирине ялынъыз «сен» дей эдилер,— сен къач яшындасынъ?

— Он секизни толдургъаным эки ай олды.

— Мени багъышла, лякин буны шакъа ичюн сорамайым.

— Мен де шакъа ичюн джевап бермейим.

— Мен энди экинджи курскъа кечтим, лякин он се-
кизи якъын араларда толдургъан эдим. Сен исе, бу
йыл он сыныфны битирип...

— Меселе шунда ки, Джеваире, мен эр кес киби
мектепке еди яшында дегилъ де, секиз яшыны толдур-
гъан сонъ бардым. Хаста эдим...

— Демек, мен сенден яш экеним де.

— Э! Ойле олып чыкъа.

Бу лакъырдыдан сонъ, оларнынъ мунасебетлери даа
да джиддийлешти. Сентосман озъ дуйгъуларындан эм
къоркъа, эм къувана, чюнки омюринде онынъ къальби
даа бойле къозгъалмагъан эди. Лякин оны данма бир
шей чекиштире. Не ичюндир, Джеваире онъа озюни
озгъармагъа мусааде этмей. Сентосман онынъ себеби-
ни сорамагъа утана, тюрю тюшюнджелерге къапылып
къыйнала... Джеваире Сентосманны ятакъханеге алып
кельмегенининъ себеби бар: онынъ иле берабер яша-
гъан къызлар, Джеваире Сентосманны «янъы эглен-
дже» этип алгъан деп, тюшюне билелер...

Бир кунъ саба Джеваире шеэрнинъ тиджарет мер-
кезинде экенде, назары целлофан пакетлер ичиндеки
къыскъа енъли эркек кольмеклерине тюшти. Джеваире
ольчюсини сорап билъген сонъ, кольмек Сентосмангъа
уйгъун олса керек, деп тюшюнди. Сатыджи къызгъа
бир данесини акъшамгъадже сакълап турмасыны ри-
джа этти. Акъшам исе, Сентосманнен берабер келип,
кольмекни алдылар. «Санъа, билесинъми, даа не етиш-
мей?— деди Джеваире.— «Гузеллик салоны», бербере
барып сачынъны азачыкъ алдырсанъ, акъикъий йигит
олурсынъ». Сентосман Джеваиренинъ айткъапларына
юксек дауушнен кулды, лякин сачлары акъикъатен,
зияде осюк эди. Экинджи куню университетте корюш-
кенде, Джеваире Сентосманны зорнен таныды. Устюн-
де тюневин алынгъан мавы кольмек. Сачлары сонъки
модада къыркъылгъан.

— Вай, Сентосман, сенсинъми шу?— деди къуванып
Джеваире.

— Озюме бенъземейимми ёкъса?

— Ёкъ-ёкъ, бенъзейсинъ.

— Мен омюримде тек бир керс гузель корюнген ол-
сам, сен Джеваире, данма дюльберсинъ!

Экиси кулюштилер.

Акъшам сагълыкълашкъанда, Сентосман Джеваи-
ренинъ сыджакъ назик элини озъ къолуна тутып, джид-
дий сессе:

— Джеваире, ярын раатлыкъ куню, экимиз шеэрни
бир сейир этсек... не дейсинъ?

Джеваире бираз сусып турды, лякин элини Сентос-
манынъ къолундан алмады. Сонъра тебессюмле:

— Яхшы, мен санъа ярын музейлерни косътеририм,
деди.

Раатлыкъ куню олар бельгиленген ерде корюшти-
лер. Кеч маальгедже шеэрни сейир эттилер. Чокъ шей-
лернинъ тарихыны билъген Джеваире Сентосманнынъ
козьлерине даа дюльбер, даа муджизели олып корюн-
ди. Энъ сонъунда тасвирий санаат музейине кирдилер.
Дюльбер донатылгъан фойе экисининъ де юреклерини
хош дуйгъулар иле къаплады. Кениш басамакълардан
экинджи къаткъа чыкътылар. Олар дюльбер бир эсерге
якъын кельдилер. Ресимнинъ тюбюнде «Аюв-дагъ», рес-
сам К. Эминов» деген язылар бар. Сентосман Джеваи-
реге чевирильди.

— Бу ким, билесинъми?

— Эбет. Рессам Эминов!

— Яхшы. Лякин кърымлы экенини билесинъми?

Джеваире тааджипленди:

— Бизде бойле рессам олгъаныны керчектен де билъ-
мей эдим.

— Кязим Эминов даа яш. Амма чокъ эсерлер ярат-
ты. Мен онынъ «Гъурзуф акъшамы» адлы левхасыны
коръдим. Гъает индже, лирик эсер.

Джеваире Сеитосманнынъ догъмуш меденнетинен танышлыгына шашты.

— Сен бу рессамны къайдан билесинъ?

— Онынъ акъкында бизге бабам чокъ шейлер айтты. Олар таныш экенлер.

— Манъа исе, айткъан адам ёкъ. Ялынъыз оджала-рымыздан бириси имтианда: «Озь меденнетинъизни, озь тарихынъизны билмейсинъ», деп юзьледи...

Олар музейни бир тамам бакъып чыкътылар. Ки-мерде Джеваиренинъ омузы Сеитосмангъа тие... Бойле саниелерде Сеитосман къызара. Джеваире буны сезе. Аралары пек якъын олгъанда, Сеитосман Джеваиренинъ назик, сыджакъ элини тутаджакъ ола, лякин утана. Энъ сонъунда джесаретленсе керек, онынъ пармакларыны тутты. Джеваире элини чекип аладжакъ олды. Сеитосман йибермеди. Бундан сонъ Джеваире озю онынъ элини сыкъып, янагъындан опыти. Сеитосманынъ бети алевлendi, эеджанланды. Джеваире тебесюмле элини онынъ къолтугына сокъты. Экиси басамакълардан ашагъы эндилен. Тышарыда энди къаранлыкъ тюше башлагъан.

— Сеитосман, истесенъ, киногъа барайыкъ,— деди Джеваире.— «Бильги эвинде» сонъки вакъытлары яхшы фильмлер косътериле, Сеитосман къуванчыны ичинде сыгъдырып оламады. Эгилеп Джеваиренинъ янагъындан опыти.

Олар «Бильги эвине» таба ёлландылар. Сеитосман шимди къолунда джанындан кыйметли Джеваиренинъ элини тутып кетмекте..

— Джеваире, билесинъми, мен бугунъ омюримде экинджи кере къыз опытим.

— Биринджи кере къачан опыкен эдинъ?— деп, Джеваире Сеитосманнынъ саделигине юректен кульди.

— Докъузынджы сыныфта экенде. Сыныфдашымызны, догъгъан куню мунасебетинен, хайырламагъа бар-

гъан эдик. Онъа бахшыш бермески манъа авале эттилер. Хайырлагъан сонъ янагъындан оперсинъ дедилер. Мен ойле де яптым...

Сеитосман залда йымшакъ кресло узеринде отурып, козьлерини экрангъа тиксе де, шимди хаялында озюни коклерде ис эте эди...

8

Джеваире, элинде бир десте чечек, Сеитосманнынъ имтиандан чыкъмасыны буюк эеджанле беклемекте. Онынъ къальбинде бош ер ёкъ, Сеитосман акъта фикрлернен толу. Бойле бол юрекли ве адалетли йигитни о ич расткетирмеген эди. Буллюр киби темиз, атеш киби сыджакъ къальбли инсанны севмемек мумкюн де-гиль. О, йигитни бутюн варлыгынен севди.

Университет азбарында Сеитосман пойда олды. Джеваире йигитке ынтылды, чечеклерни берип, онынъ боюнына сарылды...

— Сонъ, не яздынъ?

— Н. Островскийнинъ «Челик насыл пишкинлешти» эсери акъкында,— деди, кулюмсиреп, Сеитосман.

— Ана, корьдинъми, мен санъа айтмадыммы? Нетиджеси не вакъыт белли оладжакъ?

— Эки куньден сонъ, дедилер.

— Зарары ёкъ. Эписи яхшы олур. Къач санфе яздынъ?

— Беш санфеге якъын.

— Язгъанларынъны текрар окъуп чыкътынъмы?

— Эбет.

— Демек, биринджи имтиан кечти. Энди «СССР тарихы» дерсине азырланмакъ керек.

— Ёкъ. Бир кунъ раатланаджакъым.

Шу акъшам олар Джеваире яшагъан ятакъхане янында баягъы вакъыт лаф этип, даа догърусы, айыры-

лышып оламай, турдулар. Қыранлықта, терек япрақ-ларынынъ серин ельчиктен асыл олғаан шувултысы, машиналарнынъ даушлары, айнынъ этрафындаки бу-лут... бутюн табият оларға муджизелл барлық олуп корюне. Оларнынъ араретли дудакълары бири-бирине якъынлагъанда, къулакъларына татлы севги сёзлери эшитильгенде, гуя юреклери токътап, дюньяны унута-лар...

9

Сентосман терлеген манълайыны явлыгынен сюрт-ти, ёлға чапып чыкъты. Яшлы козьлеринен такси кы-дырды...

Сентосман экинджи имтиандан «эки» ишарети ал-гъаныны эшиткенинен, эли-аягы къалтырады, окюрип агълайязды. Богъазына, дерсинъ кемик келип тирельди ве о, оны не агълатты, не де тынчландырды. Қыальбин-деки кедерини бастырмакъ ичюн онъа шимди мытлакъа Джеваирени коръмек керек. Асыл да олар акъшам ко-рюшмеге анълашкъан эдилер, амма...

Ннает, енгиль машиналар арасында такси корюнди. Сентосман къолуны котерип, машина огюне чыкъты. Айдавджы машинаны тарс токътатты.

— Сен не? Чылдырдынъмы?!— деп кычырды.

— Мени алып кетинъиз!

Айдавджы онынъ теляшлы алыны корип, йымша-ды.

— Отур. Қыайда кетемиз?

Сентосман онъа бараджакъ ерини сёйледі...

Ятакъханеге киреджекте, къапы янында отургъан къаравул оны токътатты, Сентосманнынъ янында бир тюрлю весикъасы ёкъ эди. О, къаравулға риджа этип бакъты. Лякин къаравул, къанде муджиби, арекет этсе керек, бир де-бир весикъа косътермесе, оны йибермей-

джегини айтты. Не япмалы? Сентосман къайтып азбар-ға чыкъты. Ятакъханени айланып, Джеваире яшагъан оданынъ пенджереси къаршысына кельди. Ичери де кимсе корюнемей. Эки къолунен козьлерини ярыкътан сакълап, пенджереге якъын келип, ичери бакъты. Анда корьгенлерине инанып оламады... Кене бакъты... Онынъ джандан севген, кыйметли Джеваиреси дигер бир йигитнинъ къучагында!!!. Сентосман озь сесине бенъ-земеген сеснен багъырып, юмругъыны пенджереге на-сыл эндиргенини сезмей къалды. Пенджеренинъ джам-лары чиль-парча олды. Сентосманнынъ къан баскъан козьлери Джеваиренинъ шашкъын ве къоркъу толу козьлеринен расткеллиштилер... Ичери деки йигит исе, сыптырылып къайдадыр гъайып олды... Сентосман, кыызгъа бир шей демеден, чевирилип кетти. Джеваире: «Сентосман! Сентосман!!»— деп кычырды. Бу сес йигитке гуя тюшюнде эшитильген киби кельди. Айла-нып бакъмады...

Сентосман кирагъа туткъан одасына кельди. Сейф эвде ёкъ. Бир кыгъыт тапып, титрек къолунен кыйыш-къонгъур арифлернен: «Мен эвге къайтам», деп язды. Козюне чалынгъан озь шейлерини чемоданына тыкъып, вокзалға кетти...

10

Танъ маалинде Сентосман эвге етип кельди. Қапы-ны анасы ачты. О, огълунынъ бойнуна сарылды, агълап йиберди.

— Аначыгъым! Не олды?!

— Қыартананъ пек алсыз, балам!

Анасы ичин-ичин агъламакътан озюни токътатып оламай эди. Сентосман чемоданыны ерге быракъып, къартанасынынъ одасына ашыкъты. Ерге тиз чёкип, башыны къартанасынынъ кокусине къойды, сессиз-со-

лукъсыз агълады. Къартий къалтыравукъ элинен то-рунынынъ сачларыны сыйпап: «Сентосман, балам... Манъа сени кене корьмек насип олды», деди, терен нефес алды. Козьлеринде яшлар йылтырады... Бу козьлер кене ненидир корьмек истейлер, пек истейлер, лякин корип оламайлар... Эр алда, Сентосмангъа шимди ойле корюнди...

Къартий шу куно кечинди.

Дженазеден къайткъанлар арасында эки адам дикъкъатны джелъп этмектелер. Олар, догъмушлар киби, бири-бирине бенъзейлер. Экисининъ де черелери къар киби без. Дерсинъ, экиси де омюрлеринде ич бир кере кульмегенлер... Бириси акъикъатен омюринде ич кульмеген Бея Осман. Дигери исе, бир кунъ ичинде бир къач фаджиялар башында кечирген Сентосман эди...

11

Энверчик агъасынынъ япына чапып кельди: «Агъа, сени анда бир къыз чагъыра»,— деди. Сентосман къолундаки китабыны миндер устюне ташлап азбаргъа чыкъты. Ёлкъапы янында Джеваире турмакъта эди... Къызны корьгенинен, юреги шув этти, не ерлергедир учуп кеткен киби олды.

Джеваиренинъ дудакълары къалтырады. Козьлеринден акъып чыкъкъан яшлар янакъларыны ёлакъёлакъ сылаттылар.

— Мен къабаатлы дегилим!— деди о.— Мен... билесинъми! Мен ялынъыз сени севем...

12

Шеэрнинъ раатлыкъ багъчаларындан биринде, зифт тёшевли къалдырым бою ян-янаша эки яш кетмекте.

Скемлелер устюнде отургъан къартлар оларгъа бакъып, козьлеринен озгъаралар.

Эки генч къартлардан баягъы узакълашкъан эдилер. Къыз йигитнинъ къолтугъына кирип:

— Сентосман, азырлыкъ курсуна да олса, мытлакъа кирмек керексинъ! Онынъ буюк файдасы ола,— деди.

Терен тюшюнджелерге далгъан йигит онынъле разы олгъанына даир башыны саллап ала.

— Илериде... япыладжакъ ишлеримиз даа чокъ, Джеваире!— деп, иляве эте о...

1978 с.

Чатышув (икяе)	193
Янгъын (икяе)	201
Ким къабаатлы (повесть)	204

МУНДЕРИДЖЕ

Халилов Таир

Ильк къар (икяе)	5
Солып къалгъан чечеклер (икяе)	12
Бир къайыкъ ичинде (икяе)	18
Акъбардакъ (икяе)	28
Чал атым (икяе)	32
Бульбуль ве гуль (икяе)	38
Фесильген къокъусы (икяе)	41
Яралы гогерджини (икяе)	45
Тиккенсиз гуль олмай (икяе)	52
Меджит агъанынъ сельбинлери (икяе)	55
Бир тилим отъмек (икяе)	58
Лейлеклер учып келирлер (повесть)	61
Къабаат экинмизде (повесть)	88

Алиев Юсуф

Ант (икяе)	127
Олюмден кучъю (икяе)	133
Тильсиз шаатлар (повесть)	142

На крымскотатарском языке.

ТАИР ХАЛИЛОВ, ЮСУФ АЛИЕВ, ИСМАИЛЬ КЕРИМОВ.

ЗАПАХ БАЗИЛИКА

Повести и рассказы

Китап аякъында фикир язган С. Нагаев.

Редактор Паши И.

Рессам Шумилоз В.

Ресимлер редакторы Габзалилов Ю.

Техникий редактор Смирнова Т.

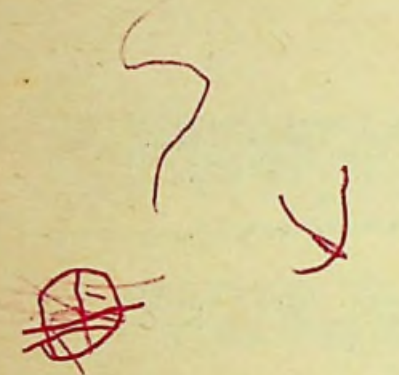
Корректор Межмединава Г.

ИБ 3171

Басмаханеге берильди 16.11.84. Басмагга рухсет этильди 22.08.85. P01981. Форматы 70x108¹/₃₂. Басмахане кягъты. №3 Эдебий гаринтура Юкъары басма. Шартлы басма т 10,5 Шартлы боя оттиск. 10,67 Нешир т 10,51. Тиражы 2000 Симарыш № 1740/1167. Фияты. 70 кан.

Гъафур Гъулам адына эдебият ве санъат нешрияты. Ташкент 700129. Навоний сокъагы, 30.

Нешриятлар, полиграфия ве китап алып-вериш ишлери боюнджа УзССР Девлет Комитети Ташкент «Матбуат» полиграф истисал бирлешмесинде азырлангъан матрицадан 3-басмаханеде басылды. Ташкент Мурадов сокъагы 1.

Халилов Таир ве дигерлери.

Фесильген кьокъусы: [Икяелер ве повестьлер] /
/ Т. Халилов, Ю. Алиев, И. Керимов.— Т.: Эдебият ве
санъат нешрияты, 1985. 240 б.

1.1,2 Соавт.

Мезкур джыйынтыккъа яш эдилерден Таир Халиловнынъ, Юсуф Алиевнынъ,
Исмаиль Керимовнынъ чешит йыллар девамьнда яраткъан икяелери ве повестьлери
кирсетильдилер. Оларда земаие яшларымызнынъ гуръдели омюри, лекесиз
атешли севгиси, эмектеки федакарлыктлары усталыкынен тасвирлениле.

Халилов Таир и др. Запах Базилика: Повести и
рассказы.

С (Крымтат)